

Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2014**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:990581>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

ԳՃԺԻՃԱՄՈՒԿ Թ ԵՃՈՐՅՎՆՃ

ZBORNİK RADOVA
S PRVE MEDIEVISTIČKE
ZNANSTVENE RADIONICE
U RIJECI

Urednice

Kosana Jovanović – Suzana Miljan

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI

ԹԺԻՄՅՄԳՄՅԹԳԺԻՃԱՄՈՒԿ

e - izdanja

ZBORNIK RADOVA S
PRVE MEDIEVISTIČKE ZNANSTVENE RADIONICE
U RIJECI

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Rijeka, 2014.

Nakladnik:

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI

Sveučilišna avenija 4

51 000 Rijeka

Za nakladnika:

Dr. sc. Predrag Šustar, izv. prof.

Recenzenti:

Dr. sc. Damir Karbić, znanstveni savjetnik

Dr. sc. Zoran Ladić, znanstveni savjetnik

Lektorica:

Mirela Fuš, mr. art. phil., mag. educ. phil., mag. educ. croat.

Izrada naslovnice i grafička priprema:

Lea Čeč

ISBN – 978-953-7975-10-4

SADRŽAJ

Predgovor	9
-----------------	---

IZVORI I METODOLOGIJA ZA KULTURNU I DRUŠTVENU POVIJEST

Goran Budeč

Privatno-pravne isprave kao izvor za proučavanje materijalne kulture u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama s posebnim naglaskom na šibenske inventare dobara	13
Private legal charters as sources for researching material culture in late medieval Dalmatian communes with a special emphasis on the example of Šibenik inventories of goods	29

Tonija Andrić

Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevnice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku	31
A contribution to the methodology of researching the artisans' everyday life: an example of late medieval Split	54

Ivan Botica – Tomislav Galović

Glagoljična pismenost srednjovjekovne Dubašnice (s osvrtom na početke hrvatskoglagoljskoga notarijata na otoku Krku)	55
Glagolitic literacy of medieval Dubašnica (with an overview of the beginnings of Croatian Glagolitic notary service on the island of Krk)	71

DRUŠTVENA I GOSPODARSKA POVIJEST RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA

Antun Nekić

Problemi "linearnosti" i "normativnosti" u istraživanjima srednjovjekovnih plemićkih srodničkih zajednica	73
The problems of "linearity" and "normativity" in researching medieval noble kindred communities	99

Suzana Miljan

Opaske o istraživanju županijskog plemstva i mogućnosti usporedbe s plemićkim društvom Zagrebačke županije u kasnom srednjem vijeku	101
Remarks on the research of county nobility and possibilities of comparison with noble society of the county of Zagreb in the Late Middle Ages	109

Dražan Nemet

Pokušaj rekonstrukcije izgleda i osobnosti povijesne ličnosti: primjer Ivaniša Korvina (1473.-1504.)	111
An attempt to reconstruct the appearance and personality of a historical figure – example of John Corvinus (1473-1504)	127

KNJIŽEVNE PROBLEMATIKE I TOPOSI U POVIJESNOM ISTRAŽIVANJU

Kosana Jovanović

- Kada dama progovori: analiza govora ženskih likova u dvorskoj književnosti..... 129
When the Lady speaks: the analyses of female romance literature characters' speeches ... 140

Ivan Missoni

- Pojava fizičke i ekstatičke ljubavi u hrvatskim srednjovjekovnim crkvenim prikazanjima: uvodna razmatranja..... 141
The apparition of physical and ecstatic love in Croatian medieval Passion Plays – introductory reflections 160

Tomislav Matić

- Ivan Vitez u djelima Antonija Bonfinija i Ivana Turočkog 161
Johannes Vitez in the works of Antonio Bonfini and Johannes Thuróczy 171

ARHEOLOŠKA I UMJETNIČKA BAŠTINA HRVATSKOG SREDNJOVJEKOVLJA

Miona Miliša

- Interpretacije predromaničke pleterne skulpture iz aspekta polikromije i postupka izrade samih kamenih reljefa..... 173
Interpretation of the Pre-Romanesque wattle sculpture from the aspect of polychromy and the construction method of the stone relief..... 205

Goran Bilogrivić

- Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoljeća: ideje budućnosti sputane vremenom 207
Croatian national medieval archaeology up to mid-twentieth century – ideas of the future burdened with time 215

Lucijana Lasić-Nekić

- Reguliranje prostora dalmatinskih srednjovjekovnih komuna: primjer Dubrovnika..... 217
The regulation of space of the Dalmatian medieval communes: the example of Dubrovnik.. 227

PREDGOVOR

Dragi čitatelji, sa zadovoljstvom vam predstavljamo prvi svezak Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci. Prošle godine, 11. listopada 2013., Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci organizirao je po prvi put u suradnji s Odsjekom za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti znanstveni skup mladih medievista pod naslovom "Prva medievistička znanstvena radionica u Rijeci". Kako i sam naslov govori, radionica je imala za cilj okupljanje mladih istraživača na početku karijere (uvjet sudjelovanja jest upisani ili završeni poslijediplomski doktorski studij) koji se bave nekim aspektom istraživanja srednjovjekovnog razdoblja na razini Hrvatske i Europe. Prijavljeni sudionici dolazili su sa svih znanstvenih i sveučilišnih institucija na razini Republike Hrvatske (uz asistente s institucija organizatora, Odsjeka za povijest FFRI-a te Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ -a HAZU-a u Zagrebu, sudjelovali su i doktorandi s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenskog instituta u Zagrebu, Sveučilišta u Zadru, Sveučilišta u Splitu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti). Uvodno je predavanje održao prof. dr. sc. Neven Budak na temu "Kakav nam doktorski studij medievistike treba?", a pozdrav je uputio i prof. dr. sc. Predrag Šustar, dekan Filozofskog fakulteta u Rijeci. Potom su sudionici skupa predstavili raznovrsne teme svojih recentnih istraživanja, koje se dotiču hrvatskog i europskog srednjeg vijeka, a posebice su bile naglašene neke od sljedećih: politička povijest, plemstvo, institucije državne vlasti, književnost i pismenost hrvatskog i europskog srednjovjekovlja, sakralna umjetnost, arheološka istraživanja, svakodnevnica, kulturni razvitak, kao i mnoge druge teme iz srednjovjekovne povijesti te društva i kulture. Sukladno prijavljenim temama sudionici Radionice su bili podijeljeni u sekcije koje su moderirali eminentni hrvatski znanstvenici i profesori koji se bave srednjim vijekom (dr. sc. Zoran Ladić i dr. sc. Marija Karbić vodili su sekciju Izvori i metodologija za kulturnu i društvenu povijest, dr. sc. Nenad Ivić sekciju Književne problematike i toposi u povijesnom istraživanju, dr. sc. Damir Karbić i dr. sc. Ivan Juković sekciju Društvena i gospodarska povijest razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, te je dr. sc. Marina Vicelja Matijašić vodila sekciju Arheološka i umjetnička baština

hrvatskog srednjovjekovlja). Od dvadeset i četiri sudionika skupa njih dvanaest je predalo svoje tekstove, koje upućujemo čitateljstvu u ovom Zborniku, i to iz svake tematske sekcije po tri teksta.

Ovom prilikom želimo uputiti zahvale svim autorima, na njihovoj potpori i suradnji. Posebna zahvala zbog sveukupne podrške ide recenzentima s Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ-a HAZU-a, dr. sc. Damiru Karbiću i dr. sc. Zoranu Ladiću, kao i Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Rijeci i svim njegovim djelatnicima. Također, upućujemo zahvale na sudjelovanju i podršci svim navedenim moderatorima i prof. Nevenu Budaku za uvodno predavanje. Na kraju, nadamo da se ovim Zbornikom barem malo doprinijelo komunikaciji među doktorandima i postdoktorandima, u istraživanju novih i starih tema hrvatske i europske historiografije.

K.J. – S.M.

**IZVORI I METODOLOGIJA ZA
KULTURNU I DRUŠTVENU POVIJEST**

Goran Budeč

PRIVATNO-PRAVNE ISPRAVE KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE MATERIJALNE KULTURE U KASNOSREDNJOVJEKOVNIM DALMATINSKIM KOMUNAMA S POSEBNIM NAGLASKOM NA ŠIBENSKE INVENTARE DOBARA

Privatno-pravne isprave poput inventara dobara i posljednjih volja (oporuke, kodicili i brevijari) s prostora istočnojadranskih komuna pružaju nam odličan uvid u razne aspekte svakodnevnog života, kao i razinu materijalne kulture dalmatinskog stanovništva. S obzirom na činjenicu kako je demokratizacija u sastavljanju privatno-pravnih isprava u drugoj polovini 14. stoljeća već bila uznapredovala do vrhunca, spomenuti dokumenti nam daju detaljan uvid u posjedovanje određene grupe materijalnih predmeta svih punoljetnih članova komunalnog društva, bez obzira na njihov spol i društveni status.

Ključne riječi: privatno-pravne isprave, kasni srednji vijek, Dalmacija, Šibenik

Uvod

Privatno-pravne isprave poput inventara dobara i posljednjih volja s prostora istočnojadranskih komuna (oporuke, kodicili i brevijari), pružaju nam odličan uvid u razne aspekte svakodnevnog života, kao i razinu materijalne kulture dalmatinskog stanovništva od razdoblja kasnog srednjeg vijeka. Takvu vrstu istraživanja za prostor kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih komuna, omogućuju nam između ostaloga i razni fondovi inventara dobara i posljednjih volja zabilježeni u kasnosrednjovjekovnom razdoblju. Razni tipovi privatno-pravnih isprava, a posebno inventari dobara, pružaju nam izvanredan uvid u materijalne predmete koji su se nalazili u kućanstvima kasnosrednjovjekovnog dalmatinskog prostora. S obzirom na činjenicu kako su oporučno ili od strane komune određeni izvršitelji oporuka imali zadan vremenski rok u kojem su morali izraditi popis svih pokretnih i nepokretnih

dobara pokojnika, takvi nam dokumenti pružaju uvid u većinu privatnih materijalnih predmeta koji su se nalazili na prostoru komune. Nadalje, s obzirom na činjenicu kako je demokratizacija¹ u sastavljanju privatno-pravnih isprava u drugoj polovini 14. stoljeća već bila uznapredovala do vrhunca, spomenuti dokumenti nam daju detaljan uvid u posjedovanje određene grupe materijalnih predmeta svih punoljetnih članova komunalnog društva, bez obzira na spol, društveni i socijalni status.

Inventari dobara

Način i protokol sastavljanja inventara dobara i raznih oblika posljednjih volja poput oporuka, brevijara i kodicila, detaljno su opisani u dalmatinskim statutima. Ako primjerice Šibenski statut uspoređujemo sa statutima obližnjih istočnojadranskih komuna s približno istim brojem stanovnika, vidjet ćemo da šibenski statut i njegove reformacije imaju najviše poglavlja posvećenih detaljima oko načina izrade inventara dobara.² Tako se, primjerice, u Šibenskom statutu nalazi čak sedam poglavlja statuta i pet poglavlja reformacija posvećenih izradi inventara dobara, dok je recimo Zadar slične odredbe imao zabilježene u tri poglavlja statuta,³ Splitski statut u dva,⁴ dok u Trogirskom statutu nalazimo po jedno poglavlje statuta i jedno poglavlje reformacija.⁵

Inventari dobara su privatno-pravne isprave koje sastavlja komunalni bilježnik uz pomoć izvršitelja (najčešće dvojice), odnosno povjerenika koji se nazivaju *commissarii* ili *fideicommissarii*. Ti su povjerenici najčešće osobe zadužene oporukom ili bilo kojim drugim tipom posljednje volje poput brevijara ili kodicila. Ukoliko je pokojnik preminuo bez oporuke ili u istoj nije naveo svoje izvršitelje, oni su prema Šibenskom statutu mogli biti

1 Usp. Zoran Ladić, Želja za pisanom potvrdom. Proces demokratizacije u bilježenju privatno-pravnih isprava u istočnojadranskim komunama u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, rukopis predan za tisak, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (dalje: *Zbornik OPZ*), sv. 32.

2 *Volumen statutorum legum et reformationum civitatis sibenici. Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika* (dalje: *Knjiga statuta*), prir. Zlatko Herkov, Šibenik 1982., lib. V, fol. 65-65v.

3 *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563. Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII factis*, prir. Jospip Kolanović – Matej Križman, Zadar – Zagreb 1997., lib. III, cap. 56, str. 305, cap. 121, str. 362-363, cap. 140, str. 386-387.

4 *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo. Statuta civitatis Spalati. Ius Spalatense medii aevi*, Split 1985., lib. III, cap. 22-23, str. 489-491.

5 *Statut grada Trogira. Statuta et reformationes civitatis Tragurii*, prir. Marin Berket – Antun Cvitanić – Vedran Gligo, Split 1988., lib. III, cap. 11, str. 132-133, lib. II, cap. 36, str. 311-312.

određeni od strane komunalne vlasti.⁶ Prema odredbama Šibenskog statuta, *comisarii* su roku od dvadeset dana od smrti pokojnika bili dužni započeti s popisivanjem pokojnikovih pokretnih i nepokretnih dobara te eventualnih zaloga i zaduženja. Navedeni su *comisarii* isti popis morali završiti u roku od 40 dana. Naravno, fond šibenskih inventara dobara nam u nekoliko navrata sugerira da rokovi nisu uvijek bili poštovani, no ta su odstupanja uredno bila uvažavana od strane bilježnika i komunalne vlasti kada je kašnjenje bilo uvjetovano nekim racionalnim razlogom. Tako je zanimljiv primjer zabilježen u slučaju inventara dobara šibenskog plemića i viteza *ser* Tome Tomaševića, zapovjednika šibenske galije koji je krajem 1464. poginuo u ratu protiv Osmanlija. Zbog činjenice kako je pokojni *ser* Toma Tomašević uz znatnu količinu pokretnih i nepokretnih dobara unutar šibenske komune i njenog distrikta, posjedovao i znatnu količinu pokretnih dobara koje je ponio sa sobom u rat, njegovi su izvršitelji, nećaci i mletački patriciji *ser* Gabriel i *ser* Viktor Tiepolo te šibenski patriciji *ser* Petar i *ser* Florio Tobolović, najprije u siječnju 1464. zatražili četiri odgode za sastavljanje inventara. Navedeni su izvršitelji inventar dobara konačno završili u svibnju iste godine, a u koji su upisana samo njegova pokretna i nepokretna dobra koja je posjedovao na području šibenske komune. Ostatak dobara *ser* Tome Tomaševića je popisao tek u ožujku 1466. kada se šibenska galija vratila iz vojnih operacija u Mletačkoj Albaniji.

Izvršitelji posljednjih volja su najčešće bili u bliskom srodstvu s pokojnikom ili su bili ljudi koji su s pokojnikom bili povezani bilo na društvenoj ili poslovnoj razini. Upravo iz razloga što su ti izvršitelji posljednjih volja najčešće bile i interesne strane u raspodjeli imovine ili su s njom bili jako dobro upoznati, inventari dobara su bili vrlo detaljno bilježeni, a pojedini predmeti su bili vrlo precizno opisivani. S obzirom na navedeno, u inventarima dobara nerijetko saznajemo materijale izrade, njihove boje, veličinu, način upotrebe, negdje i procjenu novčane vrijednosti, a ponekad čak i namjenu ili neke naizgled nebitne detalje. Takvi podatci inventare dobara čine prvorazrednim izvorima za proučavanje razine materijalne kulture na prostoru kasnosrednjovjekovne Dalmacije, pa tako naravno i šibenske komune u drugoj polovini 15. stoljeća.

Inventari dobara su se najčešće započinjali popisivati u kući u kojoj je pokojnik živio prateći raspored prostorija, a ukoliko je imao drugih nekretnina, bilo u gradu ili distriktu, nakon završetka popisivanja u kući prebivanja, popisivači su nastavljali s predmetima pohranjenima u tim nekretninama.

⁶ *Knjiga statuta*, lib. V, cap. 15, str. 157.

O šibenskim inventarima dobara prema odredbama Šibenskog statuta i njegovih reformacija

Kao što je ranije istaknuto, temeljni izvor za proučavanje razine materijalne kulture u svakodnevnom životu stanovnika kasnosrednjovjekovne šibenske komune predstavljaju inventari dobara stanovnika samog grada kao i stanovnika sela u njegovu distriktu. Šibenski statut, koji je kodificiran početkom 14. st.,⁷ kao i nekoliko reformacija nastalih tijekom 15. i početkom 16. st., donose niz vrijednih podataka koji omogućuju bolje razumijevanje značaja inventara dobara kao privatno-pravnih dokumenata koji su bilježeni za sve punoljetne osobe u tom razdoblju. Stoga je nužno barem ukratko predstaviti sve odredbe Šibenskog statuta koje su povezane uz inventare dobara jer jedino kroz razumijevanje tih statutarnih odredbi možemo razumjeti i značaj ovih vrela u razmatranju razine materijalne kulture u svakodnevnom životu kasnosrednjovjekovnih Šibenčana.

Ono što je osobito značajno i nužno istaknuti jest činjenica da je Šibenski statut posvetio izuzetnu pažnju pravnim i administrativnim aspektima inventara dobara kao privatno-pravnih dokumenata. Naime statut ove komune daleko je najbogatiji podacima vezanim uz inventare dobara usporedimo li ga s odredbama statuta o inventarima dobara svih ostalih srednjodalmatinskih komuna kao što su Zadar, Trogir i Split. Tako Šibenski statut sadrži čak 12 odredbi i kasnijih reformacija koje se izravno odnose na razne pravne aspekte inventara dobara kao privatno-pravnih dokumenata. Najvažnijom se odredbom može smatrati ona naslovljena *Sve osobe imaju pravo odrediti izvršitelje oporuke, ali su oni dužni odgovarati pred svjetovnim sudom.*⁸ Bez ove odredbe, zapisane u trenutku kada je kodificiran cijeli Šibenski statut, dakle početkom 14. st., vjerojatno se nikada ne bi mogli razmatrati različiti aspekti svakodnevnog života, razine materijalne kulture, ali i problematika društvene strukture i gospodarstva naših komuna. Ona je bila temeljna pretpostavka koja je omogućila da "svaka osoba bez obzira na spol, stalež i položaj, može odrediti izvršitelja svoje oporuke, pod uvjetom da su punoljetni"⁹ a

7 Naravno, Šibenski je statut nastajao u nekoliko faza, pa se neki oblik protostatuta pojavljuje već tijekom 13. stoljeća. No razvitkom pravnih, administrativnih, društvenih i gospodarskih odnosa unutar komunalne zajednice statut se kontinuirano dopunjavao novim odredbama, a zaokruženu cjelinu čini od početka 14. stoljeća. Od početka 15. st., odlukama središnjih mletačkih vlasti, a na prijedlog mletačkog kneza šibenske komune i njegove kurije, doneseno je niz reformacija nastalih kao odgovor na nove povijesne, društvene, političke, pravne, gospodarske i svakodnevnne okolnosti. Detaljnije vidi: Zlatko Herkov, O Šibenskom statutu, u: *Knjiga statuta*, str. 350-361.

8 *Knjiga statuta*, lib. V, cap. XIV, fol. 65.

9 Jedinu zakonsku restrikciju vezano uz izvršitelje oporuka i sastavljače inventara dobara nalazimo u Petoj knjizi Šibenskog statuta. Naime u jednoj odredbi ove knjige stoji kako žene koje se ponovno udaju ne mogu biti izvršiteljice oporuke, a tako ni popisivačice inventara dobara (*Knjiga statuta*, lib. V, cap. XVI, fol. 65v-66).

čime su današnjim medievistima otvorene mogućnosti istraživanja tolikih raznolikih područja koja su činila svakodnevnicu urbano-ruralnih društava kakve su bile naše komune, pa tako i Šibenik. U ovoj je odredbi, pored snažno istaknute demokratičnosti bez obzira na spol i društveni položaj, sadržana još jedna dimenzija koja ističe kako je temeljna zadaća izvršitelja oporuke bila, uz izvršenje oporučnih legata, sastavljanje inventara svih pokretnih i nepokretnih dobara preminulih osoba. Upravo su ovom odredbom postavljene pretpostavke bez kojih se bilo kakvo istraživanje razine materijalne kulture ne bi moglo izvršiti. Uz navedenu, najvažnija odredba je ona naslovljena *O sastavu inventara pokojnika*. Naime ova odredba donosi temeljna pravno-administrativna tumačenja sastavljanja inventara dobara. Tako se u ovoj odredbi navodi da se izvršitelj posljednje volje (*commisarius, executor, epitropus*) izabire od strane oporučitelja pa se u toj funkciji navodi već u samoj oporuci, brevijaru ili kodicilu. Nadalje se u odredbi navodi da ukoliko oporučitelj nije izabrao izvršitelja, pravo njegovog izbora imaju šibenski knez i njegova kurija. Osobito je važno napomenuti da se prema ovoj odredbi inventar dobara morao započeti sastavljati 20 dana nakon smrti oporučitelja. Odredba dalje kazuje kako se inventar dobara mora dovršiti u roku od 40 dana od početka njegova sastavljanja.¹⁰ No, reformacijom, odnosno naredbom središnjih mletačkih vlasti iz godine 1415., naslovljenom *Onaj koji ne izradi inventar dobara neka izgubi legat*, uvedene su određene promjene. Naime u ožujku te godine potvrđeno je da se inventar dobara mora sastaviti u roku od 40 dana, ali je dodatno određeno da u istom tom roku izvršitelj oporuke može odbiti ovu dužnost.¹¹ Gore spomenutom odredbom *O sastavu inventara pokojnika*, izvršitelji su bili dužni popisati sva pokretna i nepokretna dobra, stoku koju je posjedovao pokojnik, te sve privatno-pravne dokumente pokojnika, a osobito one vezane uz potraživanja ili dugovanja. Nakon što je proteklo zakonski određeno razdoblje od 40 dana, izvršitelji su bili dužni predstaviti inventar dobara knezu i kuriji, a on se potom trebao pohraniti i čuvati u uredu komunalnog prokuratora.¹² No, kao što pokazuje kasnija reformacija iz ožujka 1415.g., naslovljena u prijevodu *Inventari neka se prepisu u uredu općinskog kancelara*, s vremenom su se inventari dobara čuvani u kancelariji prokuratora gubili i nestajali. Zbog toga je Veliko opće vijeće u Veneciji donijelo odluku da nasljednik, izvršitelj posljednje volje ili tutor (bilo da je bio postavljen oporučno ili od strane komunalnih vlasti), isti taj inventar dobara, nakon što ga sastave, moraju predstaviti knezu i njegovoj kuriji, a potom

10 Na ist. mj. Treba reći da, s obzirom da urednik izdanja Šibenskog statuta ne donosi vlastiti latinski prijepis istog statuta nego faksimil mletačkog izdanja iz 1608., u citiranju latinskog teksta koristimo folije, a ne stranice, kao što je to uobičajeno.

11 *Knjiga statuta*, Reformationes CLXXXI, fol. 137v.

12 *Knjiga statuta*, lib. V, cap. XV, fol. 65v.

ga dati i uručiti komunalnom kancelaru odnosno bilježniku. Navedeni komunalni kancelar, odnosno bilježnik, morao je spomenuti inventar dobara zabilježiti u jednoj knjizi koja je za to bila posebno određena, baš kao što su postojale posebne knjige za bilježenje oporuka. Ta se knjiga čuvala u njegovoj kancelariji, a inventar dobara koji su dali sastaviti izvršitelji, čuvao se kod komunalnog prokuratora.¹³ No vratimo se nakon ove kraće digresije na temeljnu odredbu naslovljenu *O sastavu inventara pokojnika*. Ova je odredba nadalje određivala da, ukoliko neki izvršitelji ne bi dovršili zapisivanje inventara dobara u zadanom roku od 40 dana ili pak je sam izvršitelj bio sumnjiv iz nekog razloga, komunalne vlasti su imale pravo ukinuti njegovu funkciju izvršitelja kao i pravo dobivanja bilo kojih oporučnih legata koje mu je pokojnik ostavio svojom posljednjom voljom. Završni dio ove odredbe kazuje kako se u takvim slučajevima za izvršitelje imaju imenovati druge osobe pri čemu se kao poželjne osobe za tu funkciju navode prokurator i šibenske komune i jedan rođak pokojnika, a koji su morali sastaviti inventar dobara u gore navedenom roku.¹⁴

Vezano uz rok sastavljanja inventara dobara vrlo je važna i reformacija zapisana u ožujku 1420., a naslovljena je *O onima koji ne sastave inventar dobara*. Ova odredba središnjih mletačkih vlasti dodatno pravno učvršćuje raniju odredbu o roku od 40 dana za sastavljanje inventara dobara kao i o roku od 20 dana u kojem izvršitelj mora započeti sastavljati inventar ili pak otkloniti svoju dužnost pred komunalnim vlastima. Ukoliko izvršitelj odustane od sastavljanja ovog dokumenta, prema ovoj reformaciji on gubi i sva prava na moguće legate koje je trebao dobiti oporučno od pokojnika ili pokojnice. No u ovoj je reformaciji dodan pravni aspekt koji nisu regulirale druge statutarne odredbe i kasnije reformacije. Naime pojavljuje se aspekt koji se odnosi na položaj sinova-nasljednika koji su bili dužni zabilježiti i predati inventare dobara svojih roditelja u zadanom roku, odnosno unutar 40 dana nakon određivanja njih kao izvršitelja. Naime, kako kaže ova reformacija, sinovi nasljednici imali su pravo na cjelokupno nasljedstvo očevih i/ili majčinih dobara, čak i u slučaju da inventare dobara nisu počeli sastavljati na vrijeme i nisu završili u roku od 40 dana. No, za takvo kašnjenje, odnosno nepridržavanje pravnih i zakonskih normi, bili su kažnjavani oduzimanjem svih onih pojedinačno navedenih legata koji su bili zabilježeni u očevoj i/ili majčinoj oporuci i izričito namijenjeni sinovima kao primateljima.¹⁵ Tako su sinovi-nasljednici i izvršitelji mogli izgubiti znatan dio ostavštine svoji roditelja jer su

13 *Knjiga statuta*, Reformationes CLXXX, fol. 137-137v.

14 *Knjiga statuta*, lib. V, cap. XV, fol. 65v.

15 *Knjiga statuta*, Reformationes CXCVI, fol. 141v.

pojedinačni legati ponekad bili vrlo vrijedni, a mogle su biti zemljišne čestice, prilične svote novaca, pa čak i kuće. Zsigurno je ova reformacija, uz to što je očigledno bila posljedica povremenih sličnih situacija, davala dodatni poticaj sinovima kao izvršiteljima da svoj posao obave u zadanom roku.

Sljedeća odredba Šibenskog statuta povezana uz sastavljanje inventara dobara naslovljena je *Nasljednik neka se ne obvezuje radi dugova umrloga, osim koliko vrijede rečena (nasljeđena) dobra ako je sastavio inventar, a ako ga nije sastavio, neka se obvezuje*. Ova je odredba osobito važna za nasljednike s obzirom da je mogla imati teške financijske posljedice po njih same. Stoga su komunalne vlasti njome odredile da nasljednici nisu dužni svojom imovinom odgovarati za dugove koje je iza sebe ostavio oporučitelj.¹⁶ No to se odnosilo samo na one nasljednike koji su sastavili inventar dobara pokojnika, a ukoliko to nisu učinili onda su bili dužni u potpunosti otplatiti sva njegova dugovanja.¹⁷ Nema sumnje da je upravo ova odredba bila jedna od onih koje su zasigurno predstavljale značajan impuls procesu demokratizacije u sastavljanju privatno-pravnih dokumenata od strane osoba iz svih društvenih staleža i obaju spolova. O važnoj ulozi nasljednika pri sastavljanju inventara dobara zorno govori još jedna odredba Šibenskog statuta naslovljena *O sastavljanju inventara od strane nasljednika*. Naime prema toj odredbi svaki je nasljednik morao sastaviti inventar svih dobara, pokretnih i nepokretnih, zapisati sve privatno-pravne dokumente, a osobito one vezane uz dugovanja i potraživanja, ali samo od onog dijela pokojnikovih dobara koji su naslijedili.¹⁸ I takav se inventar dobara također morao predati na uvid knezu i kuriji u roku od 40 kao i klasični inventar dobara.

Na kraju razmatranja pravno-administrativnih odredbi i reformacija Šibenskog statuta o inventarima dobara valja reći nekoliko riječi i o jednoj reformaciji koja dodatno pojašnjava ulogu komunalnog bilježnika u vezi sa sastavljanjem privatno-pravnih isprava. Isto tako, ova reformacija pruža određene informacije o izvorima prihoda šibenskih

16 *Knjiga statuta*, lib. IV, cap. XXII, fol. 47v-48.

17 Na ist. mj. Sličnu pravnu odredbu nalazimo i u zadarskom statutu sastavljenom početkom 14. st. U ovoj odredbi naslovljenoj *Kako i na koji način prisiliti baštinike preminule osobe da plate svoje dugove*, navodi se kako su česti slučajevi da dužnik premine ne isplativši svoje dugove. Naravno, vjerovnici kojima je bio dužan vratiti dugovanja nastojali su ih naplatiti odmah po njegovoj smrti i to iz njegovih dobara odnosno baštine. Komunalne vlasti su ovaj problem riješile na način da baštinici (preminulog) u dobroj vjeri izrade inventar i neka ne budu obvezni isplatiti ništa više od onoga što je nađeno u baštini, što znači da se u Zadru, baš kao i na prostoru šibenske komune, nasljednici odnosno izvršitelji nisu opterećivali na način da iz svojih dobara moraju namirivati dugove preminulih osoba. I to bez obzira jesu bili baštinici ili izvršitelji pokojnika koji je bio u dugovima, što znači da su do određene mjere bili pravno zaštićeni. Usp. Zadarski statut, lib. III, cap. 56, str. 305.

18 *Knjiga statuta*, lib. V, cap. XL, fol. 71v-72.

komunalnih bilježnika u kasnom srednjem vijeku. Radi se o reformaciji naslovljenoj *Cjenik za pismene sastave*, odnosno za bilježenje, prepisivanje i izrađivanje kopija privatno-pravnih dokumenata stanovnika šibenske komune, a o čemu je uredbu donijela središnja mletačka vlast u ožujku 1433. godine.¹⁹ Prema ovoj reformaciji prijepis svake privatno-pravne isprave za koju je klijent želio da se unese u bilježničku knjigu, bilježnik je naplaćivao jedan solid za svaka četiri retka. Ukoliko je klijent želio kopiju privatno-pravne isprave na papiru, za svakih šest napisanih redaka bilježniku je morao platiti jedan solid. Ukoliko je, pak, klijent želio da se privatno-pravni dokument zapiše na pergameni, bio je dužan platiti bilježniku jedan solid za svaka tri redka. Što se tiče inventara dobara koje su prepisivali bilježnici, klijent je plaćao četiri solida za jedan redak pri čemu je bilo određeno da u svakom retku može biti zapisano najviše 30 slogova.

Statutarne odredbe u susjednim komunama

Razmatrajući statutarne odredbe Šibenika, ali i tri druge srednjodalmatinske komune (Zadar, Trogir, Split), može se zaključiti da su svi promatrani statuti posvetili pažnju, doduše, veću ili manju, problematici inventara dobara kao vrlo važnih privatno-pravnih dokumenata. Kako su glasile ove temeljne pravne odredbe vezane uz inventare dobara u nekim drugim srednjodalmatinskim komunama? U trećoj knjizi Zadarskog statuta također nailazimo na temeljnu administrativno-pravnu odredbu vezanu uz razne aspekte sastavljanja inventara dobara naslovljenu u prijevodu *Izrada našastara i njihov oblik*. Prvi dio ove odredbe kazuje kako izvršitelji oporuke mogu biti osobe bilo kojeg društvenog položaja i spola. Dakle radi se o gotovo identičnoj odredbi kakvu nalazimo u Šibenskom statutu, što dodatno učvršćuje rečena razmatranja o snažnom razvitku procesa demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava u svim dalmatinskim komunama barem od početka 14. stoljeća, ako ne i nekoliko desetljeća ranije. Naime da bi komunalne vlasti usmjerile pozornost prema nekom pravnom problemu, on je prvo morao zaživjeti i uhvatiti duboke korijene u svakodnevnom životu stanovnika pojedinih komuna. Što se tiče sadržaja samih inventara dobara, izvršitelji su bili dužni, isto kao i u Šibeniku, upisati sve pokretnine i nekretnine te samopokretna dobra (stoka i domaće životinje), kao i prava i

¹⁹ *Knjiga statuta*, Reformationes CCXXV, fol. 150-150v.

tužbe, dugove i potraživanja. Odredba nadalje kazuje kako su, baš kao i u šibenskoj komuni, izvršitelji oporuka odnosno sastavljači inventara dobara mogli biti postavljeni od samog oporučitelja ili oporučiteljice ili, pak, od strane zadarskog Sudbenog dvora. Što se tiče roka u kojem su izvršitelji dobara bili dužni započeti s izradom inventara dobara on je bio 15 dana nakon oporučiteljeve smrti, a dovršen i predstavljen pred zadarskim knezom i zadarskom kurijom u roku od 60 dana.²⁰ Kao dopuna ovoj temeljnoj odredbi Zadarskog statuta vezano uz inventare dobara u istoj, trećoj knjizi Zadarskog statuta, zapisana je i odredba naslovljena *Našastar koji imaju izraditi baštinici obojog spola*, a koja predstavlja dopunu prethodne odredbe. Ona je usredotočena na osobe nasljednika odnosno baštinika "bilo kojeg položaja, staleža ili spola", prije svega djecu, a koji su oporučno ili neoporučno naslijedili baštinu preminulih roditelja. Ovom se odredbom zahtijevalo da i te osobe moraju izraditi inventare dobara, i to onih koja su osobno naslijedili, u roku od 60 dana te ih predstaviti pred zadarskim knezom i njegovom kurijom.²¹

Vezano uz statutarne odredbe o inventarima dobara, u Trogiru susrećemo znatno drugačiju situaciju nego u Šibeniku i Zadru. Naime dok se u ove dvije komune administrativno-pravne odredbe vezane uz ovu vrstu privatno-pravnih isprava pojavljuju već u korpusima samih statuta iz početka 14. st., dotle je temeljna odredba odnosno reformacija o inventarima dobara u trogirskom statutu zapisana tek 1431.-1432., dakle više od stoljeća kasnije. Naime navedenih je godina donijeta reformacija naslovljena *Povjerenici (za izvršenje oporuke) dužni su sastaviti popis pokojnikovih dobara kao što čine skrbnici u pogledu imovine šticećenika*. Ističući kako je propust što trogirskom komuna dosada nije imala odredbu o sastavljanju inventara dobara preminulih osoba kao ni o izvršiteljima odnosno sastavljačima inventara dobara, ova reformacija određuje kako su izvršitelji, bilo da su određeni oporučno ili postavljeni od strane komunalnih vlasti dužni "sastaviti popis svih pokretnih i nepokretnih dobara i predati ga kuriji u roku od jednog mjeseca nakon smrti ili nakon saznanja o tome pod prijetnjom kazne od 25 libara malih u korist trogirskom komune".²² Ipak, zanimljivo je da korpus Trogirskog statuta iz 1322. sadrži jednu odredbu koja je vezana uz inventare dobara, ali se odnosi samo na skrbnike koji su dužni popisati dobra svojih šticećenika. Odredba je naslovljena *Skrbnici šticećenika dužni su popisati dobra svojih šticećenika*, a kazuje da, u cilju očuvanja dobara svojih šticećenika, skrbnici moraju

20 *Zadarski statut*, lib. III, cap. 121, str. 362.

21 *Zadarski statut*, lib. III, cap. 140, str. 386.

22 *Trogirski statut*, Reformacije, knj. II, cap. 36, str. 240-241.

popisati sva njihova pokretna i nepokretna dobra u roku od mjesec dana nakon što su postavljeni na ovaj položaj. Ukoliko to ne bi učinili, bila im je zapriječeno novčanom kaznom od 25 malih libara.²³

Konačno, Splitski statut iz 1312. baš kao i Trogirski sadrži samo dvije odredbe u korpusu statuta vezane uz inventare dobara. Odredbe slijede jedna za drugom i druga je zapravo samo dopuna prve, odnosno donosi neke pravne odredbe koje su sastavljači statuta zaboravili zapisati u prvoj odredbi. Prva odredba naslovljena je *O izvršiteljima oporuke*, ali se najvećim dijelom odnosi na njihove obveze kao sastavljača inventara dobara. U odredbi stoji kako komunalne vlasti moraju prisiliti oporučne izvršitelje da ispune svoju obvezu i sastave inventar dobara preminule osobe, što naznačuje da izvršitelji često nisu bili skloni izvršiti obvezu, a na koju su pristali dok je oporučitelj bio teško bolestan ili na samrti. Kako bi se izvršitelje prisililo na izvršenje obveze popisivanja svih dobara pokojnika, a što je u neku ruku smatrano i svetom, a ne samo pravnom obvezom, splitske komunalne vlasti, baš kao i trogirске, odredile su novčane kazne za nedisciplinirane izvršitelje i to u visini od 10 libara ukoliko ne bi započeli s bilježenjem inventara dobara u roku od 10 dana nakon smrti oporučitelja ili oporučiteljice. Što se tiče, u svim promatranim komunama, uobičajene nagrade koju su dobivali izvršitelji odnosno popisivači inventara dobara, ona je određena tako da ih je načelnik Splita imao nagraditi na teret pokojnikovih dobara, osim u slučajevima kada su pokojnici osobno odredili visinu nagrade.²⁴ Kao što je rečeno, odredba koja slijedi samo je pravna nadopuna prethodne pa je, u skladu s tim, i naslovljena *O istome*. Ovom se odredbom naređuje izvršiteljima da oporučne legate podijele u roku od jedne godine od dana smrti oporučitelja. Također su dodatno zabranjene bilo koje raspodjele legata među samim izvršiteljima ili njihova prodaja i darivanje nekome od krvnih srodnika izvršitelja sve do trećeg stupnja krvnog srodstva.²⁵

No važnija od toga jest činjenica da svi promatrani statuti sadrže bar jednu temeljnu odredbu kojom se jasno naznačuje golema važnost inventara dobara kao privatno-pravnih isprava koje su, uz oporuke, imale iznimnu važnost u svakodnevnom životu svih stanovnika srednjodalmatinskih komuna. I to, kao što kažu svi promatrani statuti, bez obzira na spol, društveni položaj i stalež osoba za koje su inventari dobara sastavljani. Značajan prostor koji su promatrani statuti, a osobito šibenski, posvećivali raznim pravnim i administrativnim pitanjima vezanim uz inventare dobara zasigurno je posljedica golemog značaja koji je u privatnom i

23 *Trogirski statut*, lib. III, cap. XI, str. 106-107.

24 *Splitski statut*, lib. III, cap. XXII, str. 78.

25 *Splitski statut*, lib. III, cap. XXIII, str. 78-79.

svakodnevnom životu svakog pojedinca, bilo da se radi o ženi ili muškarcu, seljaku u distriktu, obrtniku ili patriciju u gradu, imao intimni osjećaj privatnog vlasništva nad nepokretnim i pokretnim dobrima te stokom i domaćim životinjama svake punoljetne osobe. Uz snažan osjećaj privatnog vlasništva, iste te osobe imale su i osjećaj potrebe vraćanja dugova njihovim vjerovnicima, pa su inventari dobara bili dokumenti kojima su se rješavali i ovi izuzetno važni aspekti koji su utjecali na društvene i intimne odnose unutar zajednice. Stoga se može pretpostaviti da su sve statutarne odredbe u svim promatranim komunama, a kojima se pravno i administrativno i vrlo detaljno uređivalo pitanje ovih privatno-pravnih dokumenata, nastale i zabilježene u statutima kao posljedica tradicije sastavljanja inventara dobara. Zato se čini da statutarne odredbe prije svega Šibenskog, ali i statuta ostale tri komune, predstavljaju samo završni čin, odnosno kodificiranje nečega što je već davno zaživjelo u svakodnevnom životu, a predstavljalo je i značajan pomak u procesu demokratizacije u pisanju privatno-pravnih dokumenata, prije svega oporuka i inventara dobara. Zato se može zaključiti, iako u Trogirskom statutu nalazimo tek jednu, ali indikativnu, odredbu u samom korpusu sastavljenom 1322., da se u svim srednjodalmatinskim komunama, barem što se tiče običaja bilježenja inventara dobara (ali i posljednjih volja), primjećuje gotovo istovremeno pojavljivanje ove prakse, prvo u svakodnevnom životu, a potom i njihovo ujednačeno kodificiranje u temeljnim pravnim zakonicima nastalima u gotovo isto vrijeme, tijekom prvih desetljeća 14. stoljeća.

Diplomatička analiza inventara dobara iz bilježnice šibenskog bilježnika Karotusa Vitalea

Dok je ranije izvršena analiza šibenskih statutarnih odredbi i reformacija vezanih uz sastavljanje inventara dobara, potrebno je pažnju posvetiti diplomatičkoj i sadržajnoj raščlambi inventara dobara koje je zapisao Karotus Vitale *de Pirano*, te kao što ćemo vidjeti, još nekoliko njegovih pomoćnika. Original ove bilježnice čuva se, zajedno s ostalim privatno-pravnim ispravama koje je zapisao ovaj bilježnik, u Državnom arhivu u Zadru, unutar fonda Spisi šibenskih bilježnika, a pod signaturom 16/II, sv. 15/IV.b-b.8 i predstavlja, kao što je istaknuto, jedan od najvrjednijih fondova građe za proučavanje razine materijalne kulture stanovnika šibenske komune u kasnom srednjem vijeku.²⁶

²⁶ Najveći dio bilježnice koja se ovdje razmatra vrlo je dobro sačuvana, danas je zahvaljujući suvremenim arhivističkim metodama spašena od mogućeg daljnjeg uništavanja postupkom laminiranja.

Zbog sve većeg broja inventri dobara koji su bilježeni u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama, pa tako i šibenskoj, komunalne vlasti jednom od gore spomenutih reformacija, odredile su početkom 15. st. da se svi ovi privatno-pravni dokumenti imaju prepisivati od strane komunalnih bilježnika iz razloga što su se inventari dobara koji su čuvani u kancelariji prokuratora nerijetko zagubili ili nestali. Upravo zahvaljujući toj odredbi Šibenskog statuta danas imamo priliku razmotriti i bilježnicu u koju je Karotus Vitale, prateći zadani pravni napatuk, prepisivao sve inventare dobara koji su mu predavani na prijepis. Istovjetan proces bilježenja privatno-pravnih isprava može se pratiti i u slučaju oporuka koje su također, iz istih razloga, bile bilježene u posebne sveščiće poznate pod nazivom *Libri testamentorum* i to već od sredine 14. stoljeća.

Poštujući spomenute odredbe, Karotus Vitale je u jednoj bilježnici zapisao 272 inventara dobara za 212 osobe u razdoblju od travnja 1451. do prosinca 1467. godine.²⁷ Potrebno je napomenuti da je u spomenutoj bilježnici zapisano i nekoliko isprava koje su zabilježili drugi bilježnici. Tako u spomenutoj ispravi nalazimo isprave koje su sastavili i Kristofor pok. Andrije *de Venetiis, vicecancelarius communis Sibenici*,²⁸ zatim Antonius, sin Karotusa Vitale²⁹ i konačno Šimun Vratojević, šibenski svećenik (*presbiter*) i *vicecancelarius communis Sibenici*.³⁰ Naravno svi navedeni su djelovali uz posebno odobrenje kneza Luovika Bassa te samog Karotusa.

Odmah na početku ove kratke diplomatske analize treba istaknuti da se inventari dobara koje je zapisao Karotus Vitale gotovo ni po čemu ne razlikuju od inventara dobara koje su bilježili notari drugih dalmatinskih komuna, i to ne samo u 15. st. već i ranije tijekom 14. stoljeća. Jedan od razloga tome nesumnjivo počiva u činjenici da su u svim srednjodalmatinskim komunama postojale detaljno definirane odredbe na koji način treba bilježiti inventare dobara, a drugi zasigurno leži u činjenici da su se svi srednjodalmatinski bilježnici obrazovali na istim sveučilištima u Padovi i Bologni pa su o sastavljanju isprava učili iz istih priručnika i knjiga. Naravno, postoje određene razlike u

27 Za jednu osobu su sastavljena dva inventara dobara, a riječ je o navedenom slučaju kada su izvršitelji sastavili dva dokumenta s popisanim dobrima koje je posjedovala *spectabilis dominus miles et ciuis Sibenici ser Thomasio Thomassouich* (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b, fol. 7, fol. 304-322; DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b, fol. 8, fol. 367-367'). Također jedan je inventar dobara sastavljen za tri brata Pavla, Martina i Ivana Krušeljića iz Konjevrata koji su umrli u isto vrijeme kužne epidemije 1467. (DAZd, ŠB, KV, box 16, vol. II / vol. 15.IV.b, fol. 8., fol. 383-384').

28 Kristofor je zapisao nekoliko inventara dobara tijekom travnja i svibnja 1457. godine. Vidi npr. inventar dobara šibenskog građanina Ivana Jurkovića iz travnja 1457. godine (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b3, fol. 185').

29 Vidi inventar dobara majstora Tome iz studenog 1464. godine (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b5, fol. 296).

30 Vidi inventar dobara šibenskog patricija *ser* Cvitana Gorčića iz lipnja 1464. godine (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b5, fol. 288').

vanjskom izgledu inventara dobara od komune do komune, pa su tako povremeno splitski bilježnici, za razliku od šibenskih i zadarskih, inventare dobara pisali na drugačiji način. Naime objavljene isprave iz fonda zadarske kurije koje su sačuvane za Zadar iz 14. st. i ovdje promatrane neobjavljene isprave za Šibenik pisane su uglavnom na uobičajen, može se reći "klasičan" način za naše prostore, odnosno urednim izrađivanjem listi u kojima se svaki pojedini predmet upisivao u novi red odnosno stupac, što ukazuje da se i nije štedjelo na papiru. No, povremeno se, barem u slučaju Karotusa Vitalea, ušteda nastojala postići dvostupčanim upisivanjem. Nasuprot tome, svi objelodanjeni splitski inventari dobara koje je zapisao notar Ivan pok. Čove iz Ankone sredinom 14. st. pisani su kao i svi ostali bilježnički dokumenti, odnosno bilježnik je upisivao predmete do kraja reda, a zatim nastavio upisivanja u sljedećem redu, tako vjerojatno nastojeći uštedjeti papir.³¹ Uostalom, i jedan od najvrjednijih srednjovjekovnih inventara dobara, onaj Zadranina Mihovila sukna iz 1385. g., iako izuzetno velik i zabilježen na više od stotinu folija, pisan je baš kao i spomenuti zadarski i šibenski inventari dobara.³²

Nadalje, ono što razlikuje inventare dobara iz tri spomenute komune je način pisanja. Naime dok u razdoblju 14. stoljeća u svim dalmatinskim komunama dominira čisto gotičko kurzivno pismo sa svim uobičajenim ligaturama, kontrakcijama i suspenzijama, identičnima kod svih notara, u slučaju inventara dobara koji se nalaze u bilježnici Karotusa Vitalea, pored jasne činjenice da se radi o dominantnim crtama gotičkog kurzivnog pisma, ipak se primjećuje i sve manji broj spomenutih kratica i ligatura, a njegov rukopis sve je bliži ranohumanističkom stilu pisanja privatno-pravnih isprava, što i ne čudi jer se radi o razdoblju sredine i druge polovine 15. stoljeća. Zapravo, polagano napuštanje kurzivnih gotičkih oblika u pisanju može se primijetiti i u ostalim dalmatinskim (primjerice bilježnik Toma Stančić u Rabu), ali i istarskim komunama (primjerice Antun *de Teodoris* u Poreču), pa se može reći da se Karotusov način pisanja uklapa u opće procese razvitka pismenosti na istočnoj obali Jadrana. Ipak, niti Karotus Vitale, niti drugi spomenuti dalmatinski i istarski bilježnici iz sredine i druge polovine 14. st. još se uvijek nisu u potpunosti oslobodili nekih osobina kasnogotičkog kurzivnog pisma, ali se ipak osjeća tendencija prelaska na ranohumanističko kurzivno pismo. Ono što još uvijek povezuje pismo Karotusa Vitalea s

31 Vidi na primjer inventar dobara Splićanke Bune, udovice pok. Mihovila Magaša iz 1344. godine (*Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344.*, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, sv. 1, prir. Jakov Stipišić, regesta sastavio Ante Nazor, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 53, Zagreb 2002., dok. 451, str. 270).

32 Jakov Stipišić, *Inventar dobara Mihovila sukna pokojnog Petra iz godine 1385.*, Zadar 2000.

ranijim vremenima jest nedostatak osobitosti u pisanju, a što će biti toliko karakteristično za kurzivnu humanistiku nakon početka 16. stoljeća.

Što se tiče jezika kojim su pisani šibenski inventari dobara koje je zabilježio Karotus Vitale, primjećuje se dominacija mletačkog dijalekta (*veneto*) što je zasigurno posljedica duge mletačke vlasti i uprave nad dalmatinskim gradovima i komunama. Ipak, u svim inventarima dobara podatci koji su zapisivani u protokolu i eshatokolu redovito su bilježeni na latinskom jeziku. Nasuprot tome, korpus koji je Karotus Vitale prepisivao izravno iz bilježaka koje su pisali izvršitelji ili povjerenici zaduženi za pisanje popisa dobara, bez iznimke je pisan na mletačkom dijalektu s tek povremenim posuđenicama iz latinskog, pa čak i hrvatskog jezika. To pokazuje da je i većina pismenih osoba u Šibeniku, kao i komunalni službenici (primjerice suci, advokati i prokurator), a koji su bili dužni bilježiti inventare dobara, bila sklonija pisanju na njima bližem mletačkom dijalektu.³³ Ovo je vrlo zanimljivo i zbog činjenice da su se, primjerice u Splitu u razdoblju 1341.-1344. ili u Zadru tijekom cijelog 14. stoljeća, inventari dobara (ali, i svi ostali bilježnički dokumenti) pisali u cijelosti i isključivo na latinskom jeziku.³⁴ Svega pola stoljeća nakon što je ime kralja Ludovika I. Anžuvina bilo upisivano u intitulacije svih zadarskih privatno-pravnih dokumenata, u šibenskoj komuni sredinom 15. st. tragovi korištenja latinskog jezika u službenim i privatno-pravnim ispravama tek se naziru.

33 Da su prokurator, već u prvoj polovini 14. st. često sastavljali inventare dobara, jer nije bilo dovoljno pismenih ljudi, i to na latinskom, svjedoči i inventar dobara već spomenute Splitske Bune na čijem početku stoje sljedeće riječi: *Hoc est quoddam inuentarium factum et compositum per Ioannem Egidi pro se et nomine domini Dese, archidiaconi Spalatensis, tanquam commissarii commissario nomine Bune, relicte et vxoris condam Michaelis Magasi de bonis condam dicte Bune infra terminum secundum statutum*. Dakle pored toga što je inventar dobara sastavljen u zakonski zadanom roku, zapisivač samog dokumenta je bio Ivan Egidijev, vjerojatno jedna od rijetkih svjetovnih pismenih osoba u tadašnjem Splitu, istaknuta osoba splitske svakodnevnice tog doba koji je vršio službu splitskog suca (*iudex ciuitatis Spaleti*) i komunalnog egzaminatora. Sve navedeno ukazuje da su u Splitu popisivači inventara dobara bili pripadnici patricijata, a koji su vršili administrativne i sudske dužnosti u komuni (*Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone*, dok. 451, str. 270).

34 O uskom sloju pismenih ljudi među laicima u dalmatinskim komunama osobito zorno govore zadarski inventari dobara. Tamošnji inventari iz 14. st. uvijek su pisani na latinskom, a jedan primjer u kojem nailazimo na člana obitelji kao zapisivača je iz inventara dobara Jakovice, žene pok. Leonarda de Formino iz 1339. godine. Naime ovaj inventar dobara, *factum et completum secundum statuta Iadre*, trebali su zapisati izvršitelji njene oporuke – kćer Tomasina i sin Matej. Iz samog dokumenta proizlazi da je Jakovičin inventar dobara zapisao na latinskom ili njezin sin Matej ili komunalni prokurator i muž Jakovičine kćeri Tomazine – Nikola (*Inventari fonda Veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1325.-1385.*, sv. 1, prir. Robert Lejak, Zadar 2006., dok. 5, str. 47-49). Zadarski inventari dobara iz 14. st. sadrže još jedan lijep primjer o osobama koje su bile pismene i time sposobne sastavljati ove privatno-pravne dokumente. No za razliku od svih spomenutih, gdje su zapisivači bili ili patriciji ili visoki komunalni službenici, ovaj inventar dobara je osobito zanimljiv jer ga sastavlja osoba koja je pripadala tzv. umjetničkom miljeu, ukoliko je to primjeren naziv za 14. stoljeće. Naime 1379. godine nailazimo na inventar dobara Nikolote, žene pok. slikarskog majstora Kreše *de Iadra*. Nikolota je kao izvršitelje svoje oporuke, a time i popisivače svojih dobara odredila sina Damjana i kćer Auriju. Sin Damjan, i sam slikar kao i otac, nije trebao ničiju pomoć u bilježenju dobara jer je, kao što kazuje isprava, sam bio sposoban na urednom latinskom popisati sva majčina dobra, pa tako na kraju inventara dobara Nikolote stoji: *Hoc est inuentarium bonorum omnium ... factum et incoatum per Damianum, filium condam ser Cressii pictoris de Iadra, et dominam Auriam, sororem dicti Damiani, de bonis condam domine Nicolote et ipsius heredum* (dok. 40, str. 284).

Upisujući inventare dobara šibenskih stanovnika kako iz grada tako i iz komunalnog distrikta Karotus Vitale je uvijek pisao obostrano, što znači *recto* i *verso*, a u pisanju je maksimalno nastojao iskoristiti prostor kojim mu je bio na raspolaganju. Obično je na margini samog početka inventara dobara zabilježio osnovne podatke o vrsti dokumenta, te ime i prezime, odnosno ime supruga ili oca osobe za koju je ova isprava sastavljena.³⁵ Isto kao i ostale privatne isprave koje su zapisivali dalmatinski bilježnici, inventari dobara sadrže tri osnovna dijela – protokol, korpus i eshatokol. U protokolu na prvom mjestu treba istaknuti postojanje invocacije. Ona se u inventarima dobara sastoji od simbolične invocacije izražene u znaku križa i povremeno verbalne s aprekacijskom formulom koja glasi *Amen*. U skladu sa šibenskim statutarnim odredbama na krajnjoj lijevoj margini ucrtavao se veliki znak križa (*signum sancte Crucis*) kao potvrda kneza, njegove kurije odnosno suda i prokuratora, da izvršitelji oporuke mogu započeti sa sastavljanjem inventara dobara.³⁶ Slijedi precizna datacija, koja sadrži dan, mjesec, godinu i indikciju, kada je sastavljanje inventara dobara odobreno pred knezom, njegovim sudom odnosno kurijom i prokuratorom. Zatim slijede imena šibenskog kneza i kapetana, izvršitelja oporuke ili povjerenika zaduženih za sastavljanje inventara dobara (*comissarii*) i zapisivača inventara dobara te ime bilježnika koji je prepisao istu ispravu.³⁷ Konačno, ponovno se zapisuje i ime osobe za koju se bilježi inventar dobara.

Korpus šibenskih inventara dobara u suštini je strukturalno ujednačen, no s obzirom na veličinu vlasništva i osobu za koju se piše inventar dobara, postojale su određene varijacije. Najvažnije je istaknuti da su u korpusu isključivo bilježeni sljedeći podatci: o nekretnima, o pokretninama, stoci, domaćim životinjama, privatno-pravnim dokumentima preminulog, dugovanjima, potraživanjima te računskim knjigama ukoliko ih je pokojnik posjedovao.³⁸ Sam je korpus najčešće započinjao popisom najvrjednijih dobara, a to su *bona stabilia/immobilia* odnosno nepokretna dobra kao što su kuće, zemljišne čestice i posjedi. Slijedio je popis pokretnih dobara u posjedu pokojnika, ali ne prema njihovoj vrijednosti, nego vjerojatno prema redosljedu kretanja izvršitelja po nekretnini u kojoj su se takve pokretnine nalazile. Upravo je korpus inventara dobara bio dio ovog dokumenta u kojem su se najčešće

35 Na primjer: *Invenarium bonorum quondam Marie vxoris quondam Simonis Coxinich* (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b, fol. 11).

36 Na primjer: *Inuentarium bonorum quondam Marci Dragosseuich* (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b, fol. 38’).

37 U drugim dalmatinskim komunama za izvršitelje nailazimo i na latinske termine kao što su *fideicomissarii*, *epitropi* ili *executores*.

38 Stipišić, *Inventar dobara Mihovila suknaara*, str. 10.

dešavale spomenute varijacije odnosno razlike u sadržaju. Čini se da je osnovni razlog tome bio u društvenom položaju i u višem ili nižem materijalnom statusu pokojnika. To se najbolje primjećuje u velikim inventarima dobara, uglavnom osoba iz viših društvenih slojeva ili materijalno dobro situiranih, u kojima su izvršitelji jasno precizirali svaku prostoriju kroz koju su prolazili, često pri tome sastavljajući potpoglavlja prema prostorijama. Tako su poglavlja unutar inventara dobara bila naslovljena: *in camera sopra*, *in camera soura*, *in cuxina*, *in canoua*, *in sala*, *in studio*, *in lo soler* i slično.³⁹ Inventari dobara pojedinih stanovnika Šibenika bili su vrlo veliki, a korpus vrlo razrađen zbog činjenice da su posjedovali zemljišne čestice (vinograde, oranice, maslinike ili vrtove) i u gradu i po selima razasutim u distriktu. Naravno, i u takvim su slučajevima izvršitelji odnosno povjerenici bili prisiljeni sistematično upisivati podnaslove s imenima sela u kojima su se brojne zemljišne čestice nalazile.⁴⁰

U eshatokolu šibenskih inventara dobara donosi se prvo datacija vezana uz dan kada su izvršitelji dovršeni dokument predstavili pred šibenskim knezom i njegovom kurijom, odnosno sudom. Također se navodi da se takav inventar dobara prihvaća kao pravno valjan te se donose imena dvojice svjedoka koji su prisustvovali ovom pravnom činu.

Na kraju ove diplomatske i sadržajne analize, potrebno je navesti i neke podatke o podrijetlu papira na kojima su promatrani inventari dobara zapisani. Kao što je ranije spomenuto, fond je arhivističkom intervencijom, točnije, laminacijom, spašen od propadanja, ali je ta ista laminacija otežala određivanje podrijetla papira. Ipak, iz dijela fonda koji nije laminiran, jer je sačuvan u odličnom stanju, vidljiv je vodeni žig u obliku škara koji je bio vrlo čest na papirima proizvedenim na području Svetog Rimskog Carstva, Španjolske, ali i u talijanskim komunama. Nažalost, uvidom u znamenitu Piccardovu zbirku vodenih znakova,⁴¹ kao i zbirku vodenih znakova koju su objavili Vladimir Mošin i Seid M. Traljić,⁴² a unatoč velikom broju žigova u obliku škara, nije se uspio pronaći niti jedan koji bi u potpunosti odgovarao tipu s promatranih papira. Detaljnijom analizom pronađenog vodenog žiga, ipak je moguće suziti geografski prostor moguće proizvodnje papira koji je koristio Karotus Vitale, te ga možemo smjestiti u neku od manufaktura s talijanskog prostora, točnije Rima ili Ravene.⁴³

39 Vidi npr. Inventar dobara Grgura Pape iz studenog 1459. (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b5, fol. 229^v-231).

40 Vidi, primjerice, inventar dobara patricija Antuna Banjvarića iz ožujka 1464. (DAZd, ŠB, KV, kut. 16/II, sv. 15.IV.b5, fol. 282-288).

41 Može se vidjeti na poveznici: <http://www.piccard-online.de/ergebnis1a.php>, sub voce: *Schere*.

42 Vladimir Mošin – Seid M. Traljić, *Vodeni znakovi XIII. I XIV. vijeka*, sv. 2, Zagreb 1957.

43 Goran Budeč, Inventar dobara šibenskog patricija *ser* Jurja Kamenarića iz 1451.godine, *Zbornik OPZ*, sv. 28, Zagreb 2010., str. 69.

Goran Budeč

Private legal charters as sources for researching material culture in late medieval Dalmatian communes with a special emphasis on the example of Šibenik inventories of goods

SUMMARY

Private legal charters such as the inventories of goods and last wills (testaments, *codicillus* and breviaries) from the East Adriatic communes, offer us an excellent view into different aspects of everyday life, as well as the level of material culture of the population of Dalmatia. Such research for the area of the late medieval commune of Šibenik is enabled by, among others, the fundus of the inventory of goods of the Šibenik's notary Karotus Vitale *de Pirano*, which is compiled by the aforementioned notary and his son Antony, Christopher, son of late Andrew *de Venetiis*, *vicecancelarius communis Sibenici*, and finally *vicecancelarius communis Sibenici*, presbiter Simon Vratojević. These charters were, of course, compiled with specific authorisation from the count Louis Basso, and they offer us an extraordinary view into the material objects from the late medieval Šibenik communes' households. Given the fact that certain will executors were obligated (personally or through their legal representation) either testamentary or by the commune to make in two months' time a list of all movables and fixed property of the deceased, such documents allow us insight into almost all material objects that could be found within the commune. Furthermore given the fact that the democratization in compiling private legal charters in the second half of the fourteenth century has already advanced to its peak, mentioned documents offer as a detailed access into the possessions of certain material objects of all adult members of the communal society, regardless of their gender, societal and social status.

Keywords: private legal documents, the Late Middle Ages, Dalmatia, Šibenik

Tonija Andrić

PRILOG METODOLOGIJI ISTRAŽIVANJA OBRRTNIČKE SVAKODNEVNICE: PRIMJER SPLITA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Ovaj rad predstavlja koncept istraživanja srednjovjekovne obrtničke svakodnevice na temelju serija podataka sačuvanih u notarskim spisima splitske kancelarije. Prije svega, u radu se razmatra sačuvana privatno-pravna građa splitske komune i razlaže njezina paleografsko-diplomatička analiza, dok je glavni dio teksta usmjeren na samu metodologiju istraživanja notarskih dokumenata. U tu svrhu predstavljaju se vrste notarskih spisa i obrazlaže njihova važnost u istraživanjima socijalne povijesti, a potom se prikazuju metode njihove klasifikacije te način sistematizacije najvažnijih notarskih podataka. Glavni dio rada prezentira računalnu bazu podataka sa svim varijablama relevantnima za proučavanje obrtničke svakodnevice u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

Ključne riječi: obrtnici, Split, kasni srednji vijek, metodologija

Uvod

Svakodnevice srednjovjekovnih društava problematika je što se u europskoj i svjetskoj historiografiji istražuje već više od pola stoljeća. Naime nakon što su još pedesetih godina 20. stoljeća francuski Analisti prvi krenuli u potragu za “procesima dugog trajanja” i približili se izučavanju tzv. “totalne historije”,¹ slične su se teme iz socijalne, ekonomske i kulturalne

1 Više o struji znanstvenika oko časopisa *Annales* te o “procesima dugog trajanja” i “totalnoj” ili “novoj historiji”, vidi u: Mirjana Gross, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1980., str. 187-202; Fernand Braudel, *Historija i društvene nauke. Dugo trajanje*, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 15, br. 2, Zagreb 1983., str. 99-122; Peter Burke, *The French Historical Revolution, The Annales School 1929-1989*, Stanford 1990.; François Dosse, *New History in France. The Triumph of the Annales*, Illinois 1994.; Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001., str. 237-265; Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002., str. 283-291; Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Zagreb 2008., str. 47-68.

povijesti uskoro našle i u središtu zanimanja drugih historičara.² Iako vremenski ponešto u zaostatku, i hrvatska se historiografija priključila suvremenim strujanjima europske povijesne znanosti, a pionirski radovi T. Raukara o komunalnim društvima u Dalmaciji³ danas se smatraju dašcima novih vjetrova.⁴ Ti radovi, naime, ne samo da su bili prvenci u istraživanjima društvene povijesti, već su oblikovali i nove metodološke pristupe ističući privatno-pravnu građu komunalnih arhiva kao glavne izvore za proučavanje složenijih pojava i procesa srednjovjekovne svakodnevice.⁵ Te su paradigme uskoro prihvatili i drugi znanstvenici pa se notarska građa danas sve sustavnije proučava, objavljuje⁶ i istražuje.⁷

2 Vidi npr.: Robert Delort, *Life in the Middle Ages*, London 1974.; Joseph Gies, Frances Gies, *Life in a Medieval City*, New York 1981.; David Herlihy, *Medieval Households*, London 1985.; Hans-Werner Goetz, *Life in the Middle Ages from the Seventh to the Thirteenth Century*, London 1993.; Shulamith Shahar, *Growing Old in the Middle Ages: Winter Clothes Us in Shadow and Pain*, London – New York 2004.; James Harpur, Elizabeth M. Hallam, *Inside the Medieval World: a Panorama of Life in the Middle Ages*, London 1995.; Irina Metzler, *Disability in Medieval Europe. Thinking About Physical Impairment During the high Middle Ages, c. 1100-1400*, Abingdon 2006.; *An Economic History of Europe. From Expansion to Development*, ur. Antonio Di Vittorio, Abingdon 2006.; *Medieval Sexuality: a casebook*, ur. April Harper – Caroline Proctor, New York 2008.; Maryanne Kowalesky, *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England*, Cambridge 2008.; Steven A. Epstein, *An Economic and Social History of Later Medieval Europe (1000-1500)*, New York 2009.; Karl Gunnar Person, *An Economic History of Europe*, New York 2010.

3 Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977.; Isti, Komunalna društva u Dalmaciji u 14. stoljeću, *Historijski zbornik*, sv. 33-34, Zagreb 1980.-1981., str. 139-209. (pretisak u: *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007., str. 69-140); Isti, Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća, *Historijski zbornik*, sv. 35, Zagreb 1982., str. 43-118 (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, str. 141-212).

4 Značaj Tomislava Raukara u hrvatskoj historiografiji možda se najbolje može sagledati u ocjeni njegovih kolega historičara kako je T. Raukar zapravo hrvatski J. Le Goff (Mirjana Matijević Sokol, Odabrane studije prof. Raukara o Dalmaciji u srednjem vijeku. Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku: odabrane studije*, Split: Književni krug, (Biblioteka znanstvenih djela, 150), 2007, 482 str., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 40, Zagreb 2008., str. 297).

5 Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. st., str. 53-54.

6 O važnosti notarske građe u istraživanjima socijalne povijesti hrvatskog srednjovjekovlja svjedoči mnoštvo objavljenih notarskih sveščića. Vidi npr.: Trogirski spomenici (Monumenta Traguriensia), dio I.: Zapisci pisarne općine Trogirске, sv. I/I, prir. Miho Barada, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. XLIV, Zagreb 1948.; Trogirski spomenici (Monumenta Traguriensia), dio I.: Zapisci pisarne općine Trogirске, sv. I/II, prir. Miho Barada, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. XLV, Zagreb 1950.; Spisi dubrovačke kancelarije. Zapis notara Tomasina de Savere 1278.-1282., prir. Gregor Čremošnik, *Monumenta historica Ragusina*, sv. I, Zagreb 1951.; Katorski spomenici. Prva knjiga katorskih notara od god. 1326.-1335., prir. Antun Mayer, *Monumenta Catarensia I*, Zagreb 1951.; Spisi zadarskih bilježnika. Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, *Notariorum Jadrensi-um Henrici et Creste Tarallo acta quae supersunt: 1279-1308.*, sv. I, prir. Mirko Zjačić, Zadar 1959.; Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296.-1337., *Notariorum Jadrensi-um Johannis Qualis Nicolai quandam Johannis Gerardi di Padua acta que supersunt: 1296-1337.*, prir. Mirko Zjačić, Jakov Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika, sv. II, Zadar 1969.; Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacence 1349.-1350., *Notarii Jadrensis Francisci ser Manfredi de Surdis de Placentia acta que supersunt: 1349-1350.*, prir. Jakov Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika, sv. III, Zadar 1977.; Katorski spomenici. Druga knjiga katorskih notara god. 1329., 1332.-1337., prir. Antun Mayer i dr., *Monumenta Catarensia II*, Zagreb 1981.; Spisi dubrovačke kancelarije. Zapis notara Tomasina de Savere 1282.-1284., *Diversa cancellarie I (1282.-1284.)*. Testamenta I (1282.-1284.), prir. Josip Lučić, *Monumenta historica Ragusina*, sv. II, Zagreb 1984.; Spisi dubrovačke kancelarije. Zapis notara Andrija Beneše 1295.-1301., *Praecepta rectoris II (1299-1301.)*. Testamenta II (1299.-1301.), prir. Josip Lučić, *Monumenta historica Ragusina*, sv. IV, Zagreb 1993.; Marija Karbić – Zoran Ladić Oporuke stanovnika grada Trogira u Arhivu HAZU. Testamenta Traguriensia 1370., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zagreb – Zadar 2001., str. 161-254; *Bilježnički zapisi 1353.-1355. Andrija pok. Petra iz Cantua (Andreas condam Petri de Canturio)*, prir. Josip Kolanović, Robert Lejčak, Zadar 2001.; *Bilježnički zapisi 1355.-1356.: Andrija pok. Petra iz Cantua (Andreas condam Petri de Canturio)*, prir. Josip Kolanović, Robert Lejčak, Zadar 2003.; *Spisi istarskih bilježnika I. Spisi labinskih bilježnika*, sv. I. *Knjiga labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525.-1550.)*, prir. Zoran Ladić, Elvis Orbanić, Pazin 2008.

7 Popis literature koja na temelju notarskih izvora proučava svakodnevnicu komunalnih društava na istočnom Jadranu upravo je nepregledan pa odustajem od njegova prikazivanja ovdje. Radovi korišteni u ovom tekstu citirani su u bilješkama.

Međutim usprkos popularnosti novoprihvaćenih tema iz socijalne historije, društvena se povijest Splita dosad gotovo i nije značajnije istraživala,⁸ a o načinu života splitskog obrtničkog sloja, usprkos obilju izvora, do sada uopće nije pisano. Stoga nam je temeljni zadatak u ovom prilogu predstaviti koncept istraživanja srednjovjekovne svakodnevice temeljen na serijama podataka iz notarskih spisa. Pritom će ciljana skupina našeg interesa biti obrtnička populacija kasnosrednjovjekovnog Splita jer ona možda i najbolje predstavlja socijalnu podijeljenost komunalnog društva utemeljenu na imovinskoj diferencijaciji stanovništva.⁹ Kako su, dakle, ekonomske prilike srednjovjekovlja izravno utjecale i na društveno oblikovanje grada, tako će uzajamnost gospodarskih i socijalnih čimbenika biti i osnovna paradigma ovog istraživanja. No upoznajmo, prije svega, sačuvanu arhivsku građu na kojoj ćemo temeljiti svoja saznanja.

Splitska arhivska građa

Dosegnuvši vrhunac ekonomske snage i društvene uređenosti, Split je u razvijenom srednjem vijeku postao mala, dobro uređena urbana zajednica po uzoru na druge mediteranske komune toga doba.¹⁰ Razvivši institucije komunalne vlasti, grad je uspostavio

8 Od rijetkih radova vidi npr.: Danica Božić-Bužančić, *Društveni i privatni život u Splitu od konca 17. stoljeća do pada Mletačke Republike*, Split 1976.; Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. II, Split 1978., str. 359-392; Tomislav Raukar, Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti, *Mogućnosti*, br. 1, Split 1979., str. 108-118 (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, 43-52); Danica Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, Zagreb 1982.; Nevenka Bezić-Božanić, *Svakodnevní život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća*, *Mogućnosti*, br. 11/12, Split 1982., str. 1109-1120; Mladen Ančić, Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice 14. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar 1997., str. 37-80; Duško Kečkemet, *Prošlost Splita*, Split 2002., str. 194-202; Gorana Barišić, *Srednjovjekovne kuće u Splitu / Medieval Houses in Split*, Split 2010.

9 Veći se dio obrtničkog sloja, naime, regrutira iz staleža siromašnih pučana, dok samo dio obrtničke populacije čini i sloj bogatih obrtnika koji su u izmijenjenim društveno-ekonomskim okolnostima u doba nove mletačke uprave uspjeli proširiti svoje poslovanje i steći razmjerno veliku ekonomsku dobit. Bili su to obrtnici čije su djelatnosti bile na višem stupnju tehnološkog razvoja, a dometi proizvodnje širi, poput, primjerice, zlatara, klesara, bojadisara tkanina ili kalafata (Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb 1997., str. 158; *Povijest Hrvata*, sv. I, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2003., str. 274, 400-402).

10 Komunalni su se sustavi, naime, još u posljednjim stoljećima ranog srednjeg vijeka počeli razvijati u gradovima Apeninskog poluotoka, da bi njihove modele potom slijedili i gradovi istočnog Jadrana. Više o razvoju komuna na talijanskom području vidi u: Philip Jones, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*, New York 1997.; Gerhard Rösch, *The Serrata of the Great Council and Venetian Society, 1286-1323, Venice reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, ur. John Martin – Dennis Romano, Baltimore – London 2000., str. 67-88; Edward Coleman, *Cities and Communes, Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, ur. David Abulafia, New York 2004., str. 27-57; Daniel Walley, Trevor Dean, *The Italian City-Republics*, London 2010. Više o počecima razvoja komunalnih sustava na istočnom Jadranu vidi u: Miroslav Brandt, *Neki elementi komunalnog uređenja srednjovjekovnog Zadra do polovine 11. stoljeća*, *Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str. 144-158; Lujo Margetić, *Creske općine u svjetlu isprave od 05. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb 1975., str. 5-80 (pretisak u: *Prikazi i diskusije*, Split 2002., str. 241-254); Josip Lučić, *Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u 11. stoljeću*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, sv. 10, Zagreb 1981., str. 209-235; Ludwig Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, *Starohrvatska prosvjeta*, serija 3, sv. 16, Split 1987., str. 141-152.

i druge upravne organe¹¹ koji su svojim radom, tijekom više stoljeća svog postojanja, proizveli veliki fond administrativne građe. No splitska je komuna veoma rano počela voditi računa o svojoj pisanoj dokumentaciji, a svoju je brigu ozakonila i statutarnom odredbom *De inuentariis librorum communis Spalati*.¹² Osim načina evidentiranja i korištenja građe, njome je bilo određeno da se komunalni arhiv treba čuvati u posebnoj zgradi, kuli (*in turris*) što je bila novost u arhivskom postupku jer su se u to vrijeme u ostalim komunama arhivi uglavnom čuvali samo u posebnoj škrinji ili, u najboljem slučaju, u posebnoj prostoriji neke komunalne zgrade.¹³ Ova odredba Splitskog statuta pokazuje visoko razvijenu svijest Komune o važnosti čuvanja arhivske građe koju je sama proizvela i koja je najvjerojatnije već tada bila popriličnog obujma, što je moralo uvjetovati i potrebu njezinog pažljivog sortiranja i arhiviranja. Zahvalnost, što se relativno veliki dio starog splitskog arhiva sačuvao sve do danas, dugujemo upravo navedenoj statutarnoj odredbi.¹⁴

Građa splitske komune čuvala se u Splitu sve do 19. st. kada su je austrijske vlasti preselile u Zadar.¹⁵ One su, naime, zadarski arhiv željele pretvoriti u znanstveni centar za proučavanje povijesti istočnih zemalja koje su bile pod njihovom dominacijom. Da bi stvorile bazu za takvu ustanovu, počele su u Zadar dovlačiti građu svih dalmatinskih arhiva, čemu danas historiografija može biti zahvalna. Naime, u novom arhivu, građa se čuvala u znatno boljim uvjetima nego u matičnim gradovima u kojima je i nastala.¹⁶

11 Više o razvoju splitske komunalne uprave i njezinih institucija vidi u: Jakov Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, sv. 1, Zagreb 1954., str. 111-123; Antun Cvitanić, *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine*, Split 1964.; Lujo Margetić, Funkcija i podrijetlo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije, *Starine JAZU*, br. 55, Zagreb 1971., str. 191-210 (pretisak u: *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*, Split 1997., str. 27-47); Novak, *Povijest Splita*, sv. I, str. 423-511; Tomislav Raukar, *Consilium generale* i sustav vladanja u Splitu u 14. stoljeću, *Historijski zbornik*, god. 37, br. 1, Zagreb 1984., str. 87-103 (pretisak u: *Studije o Dalmaciji*, str. 245-261); Kečkemet, *Prošlost Splita*, 38-51; Mirjana Matijević Sokol, *Regimen Latinorum* arhiđakona Tome u teoriji i praksi, *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. g. u Splitu*, ur. Mirjana Matijević Sokol, Olga Perić, Split 2004., str. 159-175.

12 *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, prir. Antun Cvitanić, Split 1998., knj. II., gl. 61, str. 440.

13 Paulina Radonić, Uporaba arhivskog gradiva prema statutima dalmatinskih gradova (Split, Zadar, Trogir, Šibenik, Skradin, Brač, Hvar, Korčula, Lastovo), *Arhivski vjesnik*, br. 48, Zagreb 2005., str. 116-117.

14 Na ist. mj.

15 Više o austrijskoj upravi u Dalmaciji vidi u: Hodimir Sirotković, Lujo Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988., str. 172-173; Frane Ivković, Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814.-1918., *Arhivski vjesnik*, br. 34-35, Zagreb 1991.-1992., str. 31-51; Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 1994., str. 233-234; *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV, ur. Mislav Ježić, Zagreb 2009., str. 25; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2013., str. 184-189.

16 Danica Božić-Bužančić, *Inventar arhiva stare splitske općine*, Split 1969., str. iii-iv.

Nažalost, to je potrajalo samo nekoliko desetljeća. Nove su talijanske vlasti¹⁷ od kolovoza 1943. g. počele prebacivati najvrjedniju građu iz Zadra u Veneciju, a s njom i 61 svezak najstarijeg dijela splitskog arhiva. Na tom putu do Venecije, građa je čuvana u neprikladnim uvjetima pa je tako, primjerice, dugo ležala u skladištu soli u Osoru, što je naposljetku dovelo i do njezina nepovratnog propadanja. Sol i vlaga kojima je bila izložena nanijele su joj velika oštećenja. U takvom stanju građa se nalazila u Italiji sve do 1945. g. kada je opet bila vraćena u Zadar.¹⁸ Tu se i danas nalazi, usprkos povremenim pokušajima da se pojedini arhivi vrate njihovim matičnim gradovima.

Sačuvanu splitsku građu Državni je arhiv u Zadru okupio u fond "Stari splitski arhiv".¹⁹ On obuhvaća gradivo u velikom kronološkom rasponu od prve polovine 14. st. do sedamdesetih godina 18. st., no za medievistička su istraživanja važni spisi iz razdoblja do kraja 15. st. ili do polovine 16. st. Najstariji sačuvani notarski svezak potječe iz 1341. g.,²⁰ a sastavio ga je bilježnik Ivan pokojnog Čove iz Ancone.²¹ Inače, inventar splitskog fonda objavila je još pred više od pola stoljeća D. Božić-Bužančić,²² kao logičan slijed njezina dugotrajnog rada na sređivanju stare splitske građe u zadarskom arhivu.

Zahvaljujući tomu, cijeli je Fond danas evidentiran i veoma dobro sređen. Građa je sortirana prema sadržaju i kronološki, a dio najstarijih svezaka konačno se restaurirao i uvezao. Prilikom sređivanja Fonda poštivana je originalna folijacija, a nova je nadodana, kaže Božić-Bužančić, samo za one dokumente kojima je nedostajala u originalu, ili tamo gdje je bila ispreturana do te mjere da nije služila svojoj svrsi.²³ Inače, objavljeni Inventar Fonda u

17 Više o talijanskoj upravi u Dalmaciji vidi u: Sirotković, Margetić, *Povijest država*, str. 330-331; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 2002., str. 72-74; Vladimir-Đuro Degan, Pravni aspekti i političke posljedice Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 45, br. 2, Split 2008., str. 265-278; Tomislav Jonjić, Jadranske teme u *Hrvatskom narodu* od travnja 1941. do rujna 1943., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2008., str. 911-932; Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 299-307.

18 Božić-Bužančić, *Inventar arhiva*, str. iv.

19 Državni arhiv Zadar (dalje: DAZd), Stari splitski arhiv (dalje: SSA).

20 Inače, prve su se privatno-pravne isprave u Splitu sastavljale već početkom 11. st., no do institucionaliziranja notarijata dolazi po svojoj prilici tek krajem 12. st., kada sastavljači isprava u svom potpisu ističu da su *communis notarii*. Više o razvoju splitske notarske kancelarije vidi u: Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 111-123; Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do početka 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu), Zagreb 2010., str. 18-26.

21 Danas je objavljen u: Splitski spomenici, dio I., Splitski bilježnički spisi, sv. I, Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344., prir. Jakov Stipišić, Ante Nazor, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 53, Zagreb 2002.

22 Danica Božić-Bužančić, *Inventar arhiva stare splitske općine*, Split 1969. Osim popisa inventara zadarskoga fonda, autorica je splitskom arhivu pridružila i one njegove dijelove što se danas čuvaju razasuti po raznim znanstvenim i kulturnim institucijama RH: u splitskoj Sveučilišnoj knjižnici, u Muzeju grada Splita, u Arheološkom muzeju u Splitu te u Arhivu HAZU-a u Zagrebu. Time je primjereno upotpunila inventar splitskog arhiva i u velikoj mjeri olakšala potragu za arhivskom građom svima koji istražuju splitsku povijest.

23 Božić-Bužančić, *Inventar arhiva*, str. 6.

potpunosti poštuje starije naslove iz spisa na sveščićima isprava, a nadodaje samo napomene o veličini sveska, stupnju očuvanosti građe i o jeziku pojedinih sveščića. Registar je Fonda,²⁴ pak, također sortiran kronološki po kutijama, svescima i sveščićima. On sadrži podatke o vrsti dokumenta koji se nalaze u pojedinom svesku te uz njih navodi ime notara koji ih je zapisao, kao i ime gradskog kneza u čije su doba bili sastavljeni. Te su napomene danas dragocjene za procjenu količine i vrijednosti sačuvanih podataka.

Sačuvana građa različite je provenijencije. Najviše je gradiva privatno-pravne prirode,²⁵ iako splitski fond čuva i nešto kazneno-pravnih spisa, pretežito građanskih i gospodarskih parnica,²⁶ te predmeta upravnih tijela vlasti,²⁷ poput spisa komunalnih prihoda i rashoda²⁸ ili zapisnika sa sjednica gradskih vijeća.²⁹ Ipak, među sačuvanom građom za istraživanje splitske srednjovjekovne svakodnevice najdragocjeniji su spisi notarske kancelarije koji donose vrijedne podatke o različitim aspektima poslovnog i privatnog života splitske komune.

Ova je građa više-manje dobro očuvana, kako po obujmu, tako i po sadržaju. Notarski su svesci, naime, samo po rubovima nagriženi gljivicama i crvima ili oštećeni vlagom, no veći dio teksta ipak nije oštećen, a tamo gdje jest, može se rekonstruirati zahvaljujući ustaljenom ponavljanju notarskih formula. Tinta je također relativno dobro očuvana, osim na nekoliko mjesta gdje je gotovo u potpunosti izbljedjela. Dokumenti su pisani najvećim dijelom na latinskom jeziku,³⁰ iako ima i nešto oporuka i inventara koji su, prema pravilima tadašnje administracije, sastavljeni na talijanskom jeziku.³¹ Usprkos tomu taj jezik splitskih notara

24 On, nažalost, danas ne postoji u digitalnom obliku, već ga se može provjeriti samo u čitaonici zadarskog arhiva.

25 Navodimo samo srednjovjekovnu građu: DAZd, SSA, k.1, sveš. 1-2, sv. 4, sveš. 1-4; k. 2, sv. 5, sv. 6, sveš. 1-3, sv. 7, sveš. 1-5, sv. 8, sveš. 1-2, sv. 12, sv. 14, sveš. 1-6, sv. 16a; k. 3, sv. 9, sv. 10, sv. 11, sveš. 1-8; k. 4, sv. 12a; k. 5, sv. 17, sv. 18; k. 6, sv. 20, sv. 21, sveš. 1-4; k. 7, sv. 22, sveš. 1-2; k. 8-9, sv. 23, sveš. 1-16; k. 10, sv. 24; k. 11, sv. 25, sveš. 1-12; k. 12, sv. 27, sveš. 1-6; k. 15, sv. 31, sv. 32, sveš. 1-2; k. 18, sv. 35, sveš. 2; k. 20, sv. 37, sveš. 2-3; k. 21, sv. 38, sveš. 1-6; k. 22-23, sv. 39, sveš. 1-33; k. 24, sv. 40, sveš. 1-2; k. 25, sv. 41, sveš. 1-8; k. 29, sv. 42; k. 30, sv. 43, sveš. 1-7.

26 DAZd, SSA, k. 2, sv. 1; . 6, sv. 19, sveš. 1-5; k. 11, sv. 26, sveš. 1-2; k. 12, sv. 28, sveš. 1-4; k. 13, sv. 29, sveš. 1-2; k. 13-14, sv. 30, sveš. 1-5; k. 16, sv. 33, sveš. 1-2; k. 16-17, sv. 34, sveš. 1-7; k. 18, sv. 35, sveš. 1; k. 20, sv. 37, sveš. 1-6; k. 27, sv. 41a, sveš. 9-12.

27 DAZd, SSA, k. 2, sv. 15; k. 19, sv. 36, sveš. 1-8; k. 19, sv. 36, sveš. 1-8.

28 DAZd, SSA, k. 1, sv. 3, sveš. 1-8; k. 2, sv. 16b; k. 16, sv. 33, sveš. 3.

29 DAZd, SSA, k. 4, sv. 12b, 12c. Sačuvani su zapisnici sa sjednica splitskog Velikog vijeća danas objavljeni u: Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, Zapisnici Velikog vijeća grada Splita / Libri maioris consilii civitatis Spalati, 1352-1354, 1357-1359, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, br. 12, Zagreb 1982., str. 63-266.

30 Kako navodi Lucius, jedan od naših najznačajnijih latinista i "otac hrvatske historiografije", u Splitu se u 14. st. upotrebljava latinski jezik u ispravama i u privatnim pismima. Ipak, on nije bio baš potpuno ispravan, što je ovisilo, smatra Lucius, o znanju onoga tko ga je pisao (Ivan Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. I, prir. Jakov Stipišić, Split 1979., str. 457).

31 Za razliku od šibenskih i zadarskih spisa 15. st., u kojima se oporuke redovito bilježe latinskim jezikom, u Splitu je u to doba bilo uobičajeno da se oporuke i inventari sastavljaju i zapisuju na talijanskom jeziku (Emil Hilje, Dva popisa dobara splitskih slikara iz 15. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zadar 2007., str. 294, bilješka 18).

pokazuje izrazit utjecaj slavenskog/hrvatskog fonda riječi,³² prije svega u onomastici³³ i toponomastici,³⁴ što i nije iznenađujuće uzmemo li u obzir utjecaj slavenskog zaleđa u ranom srednjem vijeku,³⁵ ali i kasnije, posebice prije podvrgavanja mletačkoj vlasti.³⁶ Stariji spisi uglavnom su ispisivani na pergameni, no od 15. st., kada papir kao pisača podloga sve češće ulazi u notarske kancelarije,³⁷ pergamena se i u Splitu zamjenjuje ovim jeftinijim materijalom. Pismo dokumenata kurzivna je gotica, no mlađi spisi već pokazuju tendenciju ka poluhumanistici. Ipak, rukopisi su prilično čitljivi, iako to zapravo ponajviše ovisi o individualnim osobinama notara te o paleografsko-diplomatičkim vještinama samog istraživača.

32 Više o utjecaju hrvatskog izričaja u srednjovjekovnom latinskom jeziku vidi u: Vesna Jakić-Cestarić, Nastajanje hrvatskoga (čakavskog) Splita i Trogira u svjetlu antroponima 11. stoljeća, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 5, Zagreb 1981., str. 93-112; Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, Zagreb 1991., str. 153-155; Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 109-112. Popis slavenskih riječi u Splitskom statutu vidi u: Lucić, *Povijesna svjedočanstva*, sv. I, str. 467.

33 Već i površnim prelistavanjem bilježničkih knjiga 15. st. uočavamo da su gotovo sva imena splitskih pučana potpuno kroatizirana. Takav je slučaj, primjerice, s postolarima Ostojom Hrvatinićem (*Ostoya Hruatinich*) i Grubišom Novakovićem (*Grubisa Nouacouich*), zatim s Maricom (*Mariča*), kćerkom Pervinca iz Splita (*Peruincius de Spaletto*) i budućom suprugom krznara Mihovila (*Micouilus*) ili, primjerice, s Lukom Ratkovićem (*Luca Rathcouich*), županom bratovštine Sv. Antuna. (DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, svešč. 2, fol. 81'-82'; k. 8, sv. 23, svešč. 3, fol. 132-132'; k. 8, sv. 23, svešč. 4, fol. 170-170'; k. 9, sv. 23, svešč. 9, fol. 401-401'). S druge strane, splitski plemići brižno čuvaju latinske oblike svojih imena kao dokaz romanskog podrijetla i neprikosnovenog nobiliteta. Neka ovdje primjerom budu *nobiles viros ser Michael Francisci de Auantio, ser Comulus de Petracha, ser Matheus de Papalibus* ili *ser Zancius de Albertis*. (DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, svešč. 13, fol. 237'; k. 11, sv. 25, svešč. 5, fol. 222-222'; k. 12, sv. 27, svešč. 2, fol. 86'-87'; k. 15, sv. 31, svešč. 1, fol. 167'). Inače, isticanje romanskog podrijetla gradskog patricijata postalo je u razvijenom srednjem vijeku veoma popularno u brojnim mediteranskim komunama. Tako, primjerice, Dante Alighieri u 13. st. kaže da su firentinski patriciji potekli izravno od starih Rimljana, želeći tako naglasiti njihov društveni ugled i kontinuitet prisutnosti na Apeninskom poluotoku (Pearce, Dante: Order, Justice and the Society of Orders, str. 37). Isto tako i splitski patricij Miha Madijev u 14. st. razvija tezu čak i o trojanskom podrijetlu splitskih plemića. (Miha Madijev de Barbazanis. Historija, prir. Vladimir Rismondo, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo, Hrvoje Morović, Split 1977., str. 171-172; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 371-372). Osim toga, sličnom su se pričom poslužila i dubrovačka vlastela spajajući epidaursku, rimsku i slavensku tradiciju. Prema legendi, naime, utemeljitelj je grada bio potomak rimske vlastele po majčinoj liniji te izdanak slavenske društvene elite po očevoj strani. (Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik 1999., str. 43).

34 Naime brojni su toponimi što ih spominju srednjovjekovni izvori potpuno kroatizirani, primjerice Dobrić (*Dobrich*), Glamoč (*Glamoc*), Rogač (*Rogaç*), Rogoznica (*Rogosniça*) ili Sućurac (*Suçuraç*). (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, svešč. 6, fol. 258-258'; fol. 277.-277'; k. 9, sv. 23, svešč. 6, fol. 394'-395, svešč. 9, fol. 398, 436').

35 Naime romansko stanovništvo, što je pred avarsko-slavenskom najezdom prebjeglo na obližnje otoke, a kasnije se nastanilo u nekadašnjoj Dioklecijanovoj palači, u ranom se srednjem vijeku našlo u slavenskom okruženju. Međutim ta romanska enklava nije mogla egzistirati kao osamljeni otok pa se romansko stanovništvo s vremenom sve više otvara svom slavenskom zaleđu, uspostavljajući prvo ekonomske, a potom i društvene veze (Zdravka Jelaska, Ustrojstvo društva u srednjovjekovnom Trogiru, *Povijesni prilozi*, br. 20, Zagreb 2001., str. 18; Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., str. 152-158).

36 Od otprilike 12. st. romansko stanovništvo Splita sve je izloženije procesu kroatizacije koji se u kasnijim stoljećima kontinuirano može pratiti u pisanim izvorima. Naime vrela razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pokazuju znatan utjecaj hrvatskog izričaja u latinskom jeziku, a to pak svjedoči o sveopćoj kroatizaciji srednjovjekovnog Splita (Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 109-112).

37 Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 17-18.

Metodološki pristup

Na početku svakog arhivskog istraživanja potrebno je odrediti teritorijalni okvir istraživane građe (*ambitus*) i njezin kronološki raspon (*limes*).³⁸ Tako sam za ovu prigodu izdvojila sve dokumente koji bilježe neku privatnu ili poslovnu djelatnost splitskih obrtnika u prvih pola stoljeća mletačke vlasti u Splitu (1428.–1475.).³⁹ Radi se o spisima različita sadržaja: kupoprodajnim ugovorima (*instrumentum venditionis*) i ispravama o najmu obrtničkih nekretnina (*instrumentum locationis*), kreditnim zadužnicama i priznanicama (*instrumentum mutui, instrumentum finis*), predbračnim i miraznim ugovorima (*instrumentum sponsalium, instrumentum dotis*), dokumentima o uzimanju obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage (*instrumentum locationis ad famulandum*), ugovorima o izvršenju nekog obrtničkog posla (*instrumentum obligationis*), obrtničkim oporukama (*testamentum*), kodicilima (*codicilus*), popisima dobara (*inventarium bonorum*) i sličnim notarskim ispravama.⁴⁰

Notarski spisi različita sadržaja daju uvid u brojna područja obrtničke svakodnevice. U prvom redu to se odnosi na poslovnu djelatnost splitskih obrtnika, primjerice na brojnost pojedinih zanata i vrste obrtničkih proizvoda, na tehnologiju proizvodnih postupaka ili na opseg obrtničke proizvodnje. Naime dokumenti o ugovaranju obrtničkih poslova donose mnoštvo podataka o alatima i sirovinama obrtnika, cijenama njihovih artikala i plaćama majstora, ali također bilježe i podatke o kupcima zanatskih proizvoda i korisnicima obrtničkih usluga. Stoga se na temelju ovih spisa mogu donositi sasvim realni zaključci o funkcioniranju obrtničkog poslovanja, dogovaranju radova, krajnjoj uporabi obrtničkih artikala i dometima njihove proizvodnje. Međutim osim tih osnovnih djelatnosti svakog zanatlije, sačuvani notarski spisi ocrtavaju i druge ekonomske aktivnosti obrtničkog sloja. Primjerice dokumenti o kupnji ili najmu zemljišnih čestica bilježe obrtničke

38 Isto, str. 175.

39 Taj je period posebno zanimljiv jer upravo u to doba djelovanjem novih vlasti procesi društvene diferencijacije postaju sve ubrzaniji, a razvojem komunalnih institucija pisani izvori sve brojniji. Osim toga, razdoblje je to i sazrijevanja društvene svijesti pa je i točna identifikacija neplemičkog stanovništva u izvorima sve češćom pojavom. Više o socijalnoj stratifikaciji u 15. st. vidi u: Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 174-177. Više o razvoju splitskih prezimena u kasnom srednjem vijeku vidi u: Mario-Nepo Kuzmanić, *Splitski plemići: prezime i etnos*, Split 1998., str. 143; Zrinka Nikolić-Jakus, *Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća*, *Acta Histriae*, sv. 16, Koper 2008., str. 71.

40 Više o vrstama notarskih instrumenata te njihovu diplomatsku analizu vidi u: Grbavac, *Notarijat na istočno-jadranskoj obali*, str. 18-26, 86-89.

djelatnosti u agrarnoj privredi,⁴¹ gomilanje zemljoposjeda ili pak dodatnu akumulaciju kapitala trgovanjem nekretninama.⁴² Ugovori o sklapanju trgovačkih društava (*societas, collegantia*)⁴³ ili kupnji brodova, s druge strane, svjedoče o širenju obrtničkih poslova i izvan splitske komune te o njihovim ulaganjima u pomorsku trgovinu.⁴⁴ Te se privredne djelatnosti, naime, do sada nisu smatrale dijelom obrtničke ekonomske aktivnosti, no notarski ih izvori višestruko bilježe.

Osim poslovne djelatnosti obrtničkog sloja, brojni dokumenti splitskih javnih bilježnika svjedoče i o privatnom životu zanatlijske populacije u kasnom srednjem vijeku. U tom smislu najdragocjenije su oporuke i inventari dobara koji izravno nabrajaju svakodnevne uporabne predmete, dijelove pokućstva ili odjeću i obuću svojih vlasnika što su pronađeni u kućama i poslovnim prostorima nakon njihove smrti. Na temelju tih dokumenata možemo sasvim pouzdano rekonstruirati obrtničku kulturu stanovanja u kasnom srednjem vijeku, njihov način odijevanja i prehrane ili pak donijeti prilično realne zaključke o njihovom

41 Tako, primjerice, splitski kovač Marko Petanović 1445. g. unajmljuje 9 vretena neke zemlje u Splitskom polju na lokalitetu Sirobuja (*ad Sirobulya*). Pritom se obvezuje svake godine zasaditi 2 vretena zemljišta dok čitava čestica ne bude potpuno obrađena (*promittens dictus Marcus dictam terram totam pastinare et plantare ... pastinando omni anno vretenos duos*). Kao godišnju rentu za zakup ovaj će kovač vlasniku zemlje davati trećinu plodova i pola bačve mošta (*tertiam partem de fructibus et medietatem tinacii musti omni anno*) (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 323).

42 Naime, imućniji su splitski obrtnici uvećavali zemljoposjed najčešće radi stjecanja društvenog ugleda, ali i zbog izvlačenja profita. I dok su jedni gomilali zemljišne parcele kao neprijeporan simbol društvenog statusa, drugi su pak kupovali zemljišne čestice da bi ih, u za to povoljnom trenutku, prodavali po skupljijoj cijeni s ciljem izvlačenja dobiti. Tako, primjerice, splitski slikar Dujam Marinov 1445. g. kupuje od *ser* Marina Franinog Masarića jedan vinograd (*vna vinea*) za 65 libara malih, a već iduće godine preprodaje ga Splićaninu Ruzeriju Budakoviću po cijeni od 79 libara malih. Dakle na jednoj je zemljišnoj parceli slikar Dujam zaradio 14 libara čistog profita! Nedugo potom, 1448., isti je Dujam prodao 4 vretena jedne oranice (*terra arratoria*) koju je kupio dvije godine ranije, ubravši pritom naturalnu rentu od dijela prinosa sa zemlje. Malverzacije su na tržištu nekretnina, čini se, nekim obrtnicima predstavljale posve siguran način akumulacije kapitala (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 283'-284; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 438, sveš. 10, fol. 20', sveš. 13, fol. 201-201').

43 Više o tipovima trgovačkih društava i njihovu poslovanju u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama vidi u: Jakov Stipišić, Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz Arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra, *Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str. 185; Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 268-270; Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb 1979., str. 193; Sabine Florence Fabijanec, Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u 14. i 15. stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 17, Zagreb 1999., str. 55.

44 Tako, primjerice, 1428. g. splitski podstrigač sukna Lovre ulaže čak 100 zlatnih dukata u trgovačko društvo kojeg sklapa s apulijskim trgovcem *ser* Stankom u svrhu dobavljanja tkanina iz Apulije. Na sličan su se način i splitski kožari Matij i Ivan Petrov pokušali uključiti u pomorsku trgovinu. Oni su, naime, 1454. g. kupili od mletačkog stanovnika Stipana *vnum eius barchosium*, a razlog kupnje tako velikog broda mogla je biti jedino plovidba i trgovina Jadranom (DAZd, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 25; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 99). Više o vrstama srednjovjekovnih brodova namijenjenih tzv. "dugoj" i "maloj plovidbi" vidi u: Mithad Kozličić, *Hrvatsko brodogradništvo*, Zagreb 1993., str. 68, 113; Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb – Zadar 1999., str. 114.

materijalnom i socijalnom položaju unutar komunalnog društva.⁴⁵ Osim toga društvenu zbilju srednjovjekovne svakodnevice mogu dočarati i drugi bilježnički spisi. Predbračni i mirazni ugovori, primjerice, donose mnoštvo podataka o obiteljskoj strukturi i odnosima unutar obrtničkih obitelji,⁴⁶ dokumenti o podjeli nasljedstva (*instrumentum diuisionis*) i zajedničkom stanovanju (*instrumentum sociate habitationis*) omogućuju da zavirimo u onodobna kućanstva i analiziramo tadašnje rodbinske veze,⁴⁷ a spisi o sklapanju raznih sporazuma ili poslovnih suradnja, primjerice, mogu rasvijetliti mnoga pitanja o tadašnjim načinima poslovanja.⁴⁸

Nakon odabira i sistematizacije notarskih dokumenata, slijedi njihova analiza i interpretacija. Bilježničkim spisima obično pristupamo kvantitativnom metodom, kako je to u hrvatskoj historiografiji već odavno poznato i općeprihvaćeno.⁴⁹ Ta se metoda, naime,

45 Više o mogućnostima istraživanja temeljenih na serijama podataka iz notarskih oporuka i inventara vidi u: Zoran Ladić, Oporučni legati *pro anima* i *ad pias causas* u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 17, Zagreb 1999., str. 22-28; Gordan Ravančić, Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja 13. i na početku 14. stoljeća, *Povijesni prilozi*, br. 40, Zagreb 2011., str. 97-98; Goran Budeč, Inventar dobara šibenskog patricija *ser* Jurja Kamenarića iz 1451. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 28, Zagreb 2010., str. 67-68.

46 Primjerice, 1444. g. predbračni ugovor sklapaju krznari Mihovil Milošević i Pervinac, otac Marice, buduće Mihovilove supruge, a slično tomu i bračni ugovor između postolara Marka Skropčića i njegove odabranice Margarite 1446. g. u njezino ime sklapa brat Nikola Račić, klesar iz Trogira (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170-170^r; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 413-413^r). To pak dovoljno govori o odnosima unutar nevjestine obitelji gdje je *pater familias* vodio glavnu riječ.

47 Primjerice, splitski krojač Milivoj Ptičićević i njegov nećak Radoje Draganović 1445. g. sklapaju *pactum per stare in una habitatione*, pri čemu spomenuti Milivoj *recepit dictum Radoicum cum uxorem suam in domus suas*. Sličan su ugovor 1448. g. sklopila i dvojica braće, postolar Radoje i mornar Luka Radojković za koje notar izričito naglašava da će stanovati zajedno *cum eorum filiis et familias*. Spomenuta su braća na taj način sklopili *fraternam*, bratsku zajednicu s ciljem zajedničkog stanovanja, udruživanja dobara i zajedničkog ekonomskog djelovanja (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 339; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 220). Više o zajednici stanovanja (*societas habitandi, fraterna*) u srednjem vijeku vidi u: Herlihy, *Medieval Households*, str. 137.; Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od 13. do 15. stoljeća*, Dubrovnik 1994., str. 33-34; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 236.

48 Naime neki ugovori ukazuju na tijesnu suradnju pojedinih splitskih obrtnika različitih struka. Tako je, primjerice, 1438. g. drvorezbar Ivan *de Francia*, prilikom izrade korskih sjedala crkve Sv. Frane *de burgo*, sklopio sporazum sa splitskim slikarom Martinom koji je trebao izvoditi figurativne reljefe na drvenim pločicama toga kora. Isto je tako i splitski kalafat Petar 1447. g. sklopio ugovor s drugim Petrom, kotlarom pokojnog Martina, o izradi metalnih dijelova na brodu kojeg je spomenuti kalafat trebao isporučiti nekom naručitelju (DAZd, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 11; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 76-77).

49 Primjenu kvantitativne metode na notarskim spisima npr. vidi u: Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 246-253; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 212-218; Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995., 83-107; Zoran Ladić, Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 21, Zagreb 2003., str. 1-28; Sabine Florence Fabijanec, Dva trgovačka inventara kao pokazatelj ekonomskog i kulturnog života u Zadru u 15. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 93-131; Goran Budeč, Materijalni predmeti labinskog stanovništva u razdoblju 1525.-1550. godine, *Historijski zbornik*, god. 62, br. 2, Zagreb 2009., str. 345-369. Inače, primjena kvantitativne metode moguća je i u istraživanjima javno-pravne građe. Vidi npr.: Gordan Ravančić, Kvantifikacija svakodnevice: primjer dubrovačkih krčmi, *Povijesni prilozi*, br. 39, Zagreb 2010., str. 11-21.

pokazala veoma učinkovitom kod obrade ovakve vrste vrela koja su se sastavljala prema standardiziranim formularima i ustaljenim obrascima,⁵⁰ bilježeći na taj način istovjetne podatke što se zatim mogu u serijama izdvajati, kvantificirati i međusobno uspoređivati. Temeljem tih serija podataka, vidjeli smo, otvaraju se spoznaje o raznim aspektima srednjovjekovne zbilje, a metodom analogije mogu se procjenjivati podaci i za druga društva u sličnim životnim uvjetima i istim vremenskim razdobljima ili se, pak, metodom indukcije mogu donositi opći zaključci za urbane zajednice neke veće makroregije.⁵¹

Ipak, usprkos neprocjenjivoj važnosti notarskih vrela i učinkovitosti kvantitativne metode u izučavanjima socijalne historije, naposljetku treba reći ponešto i o zamkama ovakva metodološkog pristupa i potrebi kvalitativne prosudbe dobivenih rezultata. Naime usprkos pravnoj regulaciji poslovanja u komunalnim društvima, ugovorne su se strane ipak mogle štošta dogovoriti i mimo javnobilježničkog ugovora pa u tim slučajevima notarski spisi ne bi odražavali potpuno realnu stvarnost srednjovjekovnog svijeta. Naposljetku, za poslove od manje vrijednosti nije se ni sastavljala notarska isprava⁵² jer je i nju na koncu valjalo platiti.⁵³ Stoga ovdje naglašavamo kako je za istraživanja društvene povijesti veoma važno naći pravu mjeru između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa jer se pukim prebrojavanjem pojedinih podataka gubi širi kontekst društvenih zbivanja.⁵⁴ Osim toga, u izučavanjima srednjovjekovne zbilje nikako ne bismo trebali zanemariti ni javno-pravnu građu koja također primjereno može upotpuniti dosadašnja saznanja i zaključke temeljene na notarskim ispravama. Problem je jedino što je ona za srednjovjekovni Split samo fragmentarno sačuvana pa je svako njezino sustavnije proučavanje time onemogućeno.

50 Više o notarskim formularima vidi u: Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 164-165; Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali*, str. 78-80; Ista, Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači, *Javni bilježnik*, br. 15, Zagreb 2011., str. 32-38; Ista, Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse, *Acta Histriae*, br. 19, Koper 2011., str. 393-406.

51 Meri Kunčić, Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni, *Rapski zbornik*, sv. II, ur. Josip Andrić, Robert Lončarić, Rab 2012., str. 101-102.

52 Naime Splitski je statut izričito naglašavao kako se notarska isprava treba sastaviti samo za poslove vrijednosti iznad 20 libara mletačkih malih (*Statut grada Splita*, knj. III., gl. 17, str. 482). Slično je bilo i u drugim dalmatinskim komunama, primjerice u Dubrovniku, gdje su se isprave bilježile samo za poslove čija je vrijednost prelazila 10 perpera (Lučić, *Obrti i usluge*, str. 185).

53 Naime izdavanje se notarskih ispava plaćalo prema javnobilježničkoj tarifi koju je određivao statut s obzirom na vrstu notarskog instrumenta (*Statut grada Splita*, knj. II, gl. 58-59, str. 434-438; *Statut grada Trogira*, prir. Marin Berket, Antun Cvitanić, Vedran Gligo, Split 1988., knj. R I, gl. 40, str. 204-205; *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, prir. Josip Kolanović, Mate Križman, Zadar 1997., knj. II, gl. 99-100, str. 214). No da bi stranke izbjegle plaćanje isprava, najčešće ih nisu ni preuzimale jer je za pravnu valjanost sklopljenog posla i dokaznu moć na sudu bilo dovoljno samo da isprava bude zapisana u knjizi notarskih imbrevijatura (Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 161-162).

54 Više o nedostacima kvantitativne metode vidi u: Ravančić, *Kvantifikacija svakodnevice*, str. 14-15.

Računalna baza podataka

Kako bi sistematizacija notarskih dokumenata i njihova kvantitativna analiza bila što jednostavnija i lakša, odabrane je spise potrebno klasificirati i na neki način i digitalizirati. Zbog toga smo za ovu prigodu izradili računalnu bazu podataka⁵⁵ u koju smo unijeli mnoštvo varijabli iz prikupljene arhivske građe, vodeći računa o istraživačkim pitanjima i podacima potrebnima u daljnjem istraživanju (vidi Prilog 1).⁵⁶ Oni se u prvom redu odnose na *contrahentes*, dakle na ugovorne strane, odnosno na imena, zanimanja i društveno-pravni položaj glavnih sudionika isprave, auktora (*auctor*) i destinataru (*destinatarius*).⁵⁷ Drugi važan podatak koji treba unijeti u računalnu bazu je vrsta pravnog čina koji se ispravom sklapa, odnosno vrsta notarske isprave koju promatramo, primjerice *instrumentum venditionis*, *instrumentum finis*, *instrumentum dotis* i sl. Naposljetku, u bazu treba unijeti i dispoziciju dokumenta (*dispositio*) ili *res*, odnosno klauzulu koja sadržava vrstu i smještaj stvari ili materijalnog objekta što se dodjeljuje destinataru.⁵⁸ Ona može sadržavati i neke dodatne pravne radnje, poput, primjerice, opisa nadležnosti kojima će kupac raspolagati i sl.⁵⁹ Uz te osnovne varijable, u računalnu smo bazu unijeli i druge podatke koji bi mogli biti korisni u istraživanju obrtničke svakodnevice, a to su primjerice *pretium*, odnosno novčana vrijednost objekta što se razmjenjuje⁶⁰ i *traditio rei* kojom se regulira predaja predmeta i navode uvjeti plaćanja ili se, primjerice, bilježe duljina i uvjeti naučničke službe, ovisno već o vrsti ugovora.⁶¹ U pripremljenu bazu također smo unosili i dodatne podatke koji se odnose, primjerice, na imena i zanimanja pojedinih svjedoka (*testes*), prokuratora (*procuratores*) i raznih izvršitelja (*commissarii*),

55 Ovakvu metodu digitalizacije arhivskih podataka izgradnjom računalne baze opisala je Irena Benyovsky u svojoj doktorskoj disertaciji *Društvena uvjetovanost razvoja gradskih prostora: Trogir 1250.-1450.*, Zagreb 2002., a zatim ju je detaljnije razradila u tekstu Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka, *Istarski povijesni biennale: zbornik radova*, sv. I (*Statuimus et ordinamus, quod...: sustav moći i mali ljudi na jadranskom prstoru*), ur. Robert Matijašić, Poreč 2005., str. 241-253 te u knjizi *Srednjovjekovni Trogir: prostor i društvo*, Zagreb 2009., str. 104-197.

56 Za izradu računalne baze podataka koristili smo Microsoftov program Excell 97-2003 Workbook iako neki istraživači u sličnim projektima rabe i druge računalne *software* za izgradnju baza podataka, najčešće Microsoftov Access ili IBM-ov SPSS. No u ovom su se slučaju ti računalni programi pokazali nepogodnima jer bi sve unešene podatke u takvu bazu valjalo šifrirati, a to je pak nemoguće kad su u pitanju vlastita imena i ortografska nedosljednost notara u njihovu bilježenju.

57 Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 158.

58 Isto, str. 151.

59 Grbavac, *Notarijat na istočnoj obali Jadrana*, str. 182.

60 Isto, str. 194, 204.

61 Isto, str. 206.

te sve ono što bi moglo koristiti u daljnjem istraživanju. Naravno, svaki je dokument u bazi zaveden pod izvornom signaturom arhivskog fonda i s pripadajućom folijacijom, a svi su datumi preračunati prema božićnom stilu (*stilus nativitatis*) koji se tada koristio u Splitu.⁶² Poseban stupac u bazi posvećen je napomenama (*note*) u koje smo unosili razne marginalne bilješke, primjerice, podatke o prekidu ugovora i poništenju dokumenta, ali i vlastita zapažanja o, primjerice, jeziku i stilu notara.

Drugi tip računalne baze izradili smo za unos podataka iz obrtničkih oporuka i inventara (vidi Priloge 2 i 3). Za takav pristup odlučili smo se iz praktičnih razloga s obzirom na različitost varijabli koje se unose u bazu. Iz obrtničkih oporuka u računalnu smo bazu unosili podatke o imenu, zanimanju i društveno-pravnom položaju oporučitelja (*testator*) te sve nasljednike (*heredes*) i pripadajuća im nasljedstva (*legata*). Iz obrtničkih smo inventara, s druge strane, u bazu unosili podatke o imenu, zanimanju i društveno-pravnom položaju vlasnika dobara (*proprietaryus*) te vrsti i količini predmeta (*res*) pronađenih nakon pokojnikove smrti u njegovim stambenim i poslovnim prostorima. Kako smo već naglašavali, ovi su podaci upravo dragocjeni jer najizravnije svjedoče obrtničkim navikama i načinu života u srednjem vijeku.

Nakon unosa podataka u računalnu bazu može se pristupiti njihovoj kvantitativnoj obradi i kvalitativnoj interpretaciji. Računalni programi danas omogućuju izradu veoma pouzdanih statistika s mogućnošću minimalne pogreške pa se tako korištenjem automatskih filtera, primjerice, može izračunati prosječna zastupljenost obrtnika pojedine struke u gradu⁶³ ili pak duljina naukovanja u pojedinom zanatu,⁶⁴ zatim broj

62 Poseban je to stil računanja vremena prema kojem godina započinje na Božić, 25. prosinca. Po tom se stilu vrijeme računalo u gotovo svim dalmatinskim komunama srednjeg vijeka, no to vrijedi samo za datume notarskih imbrevijatura. Spisi mletačkih providura, gradskih knezova i kapetana bili su, naime, datirani mletačkim stilom prema kojem godina počinje 1. ožujka (Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 194; Grbavac, *Notarijat na istočnoj obali Jadrana*, str. 107).

63 Tako smo, primjerice, iz uzorka dokumenata iz razdoblja 1443.-1449. uspjeli identificirati čak 237 obrtnika koji su u to doba nesumnjivo radili u Splitu. Na temelju podataka iz računalne baze automatski je filter prebrojao, primjerice, 62 krznara, 44 postolara i 26 drvodjelaca, ali samo 6 podstrigača sukna te po 8 kalafata i krojača (Tonija Andrić, Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za društvene znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 29, Zagreb 2011., str. 128-129). "Ručno" bi prebrojavanje, bez sumnje, teklo znatno sporije i teže, a i mogućnost pogreške bila bi veća.

64 Duljina naukovanja šegрта u pojedinom zanatu nije uvijek bila jednaka, a ovisila je o običajima majstora pri poučavanju i njegovoj procjeni o motoričkim i intelektualnim sposobnostima šegрта. No na temelju podataka iz računalne baze može se izračunati prosječna duljina školovanja obrtničkih naučnika. Ona je u Splitu u 15. st. iznosila 5 i pol godina (Andrić, Položaj obrtničkih naučnika, str. 132-136).

djece u prosječnoj obrtničkoj obitelji⁶⁵ ili, primjerice, veličina zemljoposjeda prosječnog splitskog obrtnika.⁶⁶ Izdvajanjem zemljišnih parcela iz dokumenata o obrtničkom transferu nekretnina, primjerice, mogu se poput *puzzle* slagalice složiti mjesta najveće obrtničke aktivnosti u gradu i dobiti prilično točna slika razmještaja obrtničkih radionica i stanova u gradskom prostoru.⁶⁷ Pritom je važno osim imena auktora i destinatarata te dispozicije dokumenta u bazu unijeti i lokaciju same nekretnine koja se prodaje ili daje u najam te sve zemljišne čestice i fiksne orijentire koji je okružuju i koji će nam pomoći da preciznije odredimo položaj te nekretnine u gradskom prostoru (vidi Prilog 4).⁶⁸ Na taj se način s pouzdanom točnošću može ocrtati ekonomska i socijalna topografija nekog grada u srednjem vijeku.⁶⁹

65 Broj se djece u prosječnoj obrtničkoj obitelji može izračunati na temelju podataka sadržanih u obrtničkim oporukama, naravno uz pretpostavku da su testatori oporučno darivali svu svoju djecu. Tako je, primjerice, na temelju broja obrtničkih nasljednika računalni program izračunao kako su obrtničke obitelji u prosjeku imale samo jedno dijete. Naime u računalnoj je bazi zavedeno najviše obrtničkih obitelji s po jednim djetetom, njih čak 10, dok ih je s dvoje djece zabilježeno 5, s više djece 6, a bez potomaka čak 15 (DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 4'-5, 5', 10'-11, 12, 14', sveš. 2, fol. 68', 69'-70, 70'-71, 72'-73, 75', 78, 80-80', 81-81', 83', 87-87', sveš. 3, fol. 124-124', sveš. 4, fol. 158'-159, 249', 252', 253-253', 259, 262'-263, 276'-277, 279, 281-281', 291-291'; k. 10, sv. 24, fol. 213-213', 235-236, 238'-239, 246-246', 252-252'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 382'-383, 387', 417'-418, sveš. 7, fol. 11-11'; k. 12, sv. 28, sveš. 4, fol. 3').

66 Veličinu zemljoposjeda prosječnog splitskog obrtnika računalni je program izračunao na temelju podataka iz obrtničkih inventara o broju zemljišnih čestica i njihovoj veličini. Prema tim podacima čini se kako su splitski obrtnici imali uglavnom mali zemljoposjed, veličine desetak vretena, odnosno 8522,09 m² ili 0,85 ha (DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 6'-7, 32, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, 81'-82, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 259-259', 277-277', 277'-278, 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15').

67 Iz podataka u računalnoj bazi razvidno je kako su splitski obrtnici najradije obitavali u sjeverozapadnom dijelu grada, najčešće u predjelima oko crkve Sv. Duha i samostana Gospe od Zvonika (DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 52, 83', 96'-97, sv. 28, sveš. 2, fol. 13-13'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 78, 97'-98; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 147, 162', 221, 233'). Obrtnički su se dućani i radionice, međutim, uglavnom nalazili u neposrednoj blizini Trga sv. Lovre, na predjelu Dobrić ili na splitskoj *Giudechi* (DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 81'-82; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 154', 181', 192-192', 193, sveš. 8, fol. 29-29').

68 Tako, primjerice, kad splitski kožar Petar Nikolin 1445. g. kupuje kuću (*domus*) pokojnog Cvitana, notar u kupoprodajnom ugovoru točno bilježi lokaciju te nekretnine u gradskom prostoru i susjedne zemljišne čestice koje unosimo u bazu. Tako saznajemo da je Petar kupio kuću u nekadašnjem splitskom burgu (*in ciuitate noua Spaleti*) te da ju je s istočne strane okruživala ulica što vodi do vrata od Pisture (*proppe uiam publicam per quam itur ad portas Pistorii ab oriente*), s južne strane kuća pokojnog postolara Marka (*proppe domum olim Marci calegarri a meridie*), sa zapadne strane sporedna ulica (*ab occidente proppe uia uicinalem*) te druga dobra (*et proppe alios suos plures et confines*) (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 352'). Međutim ponekad se u notarskim ispravama ne navodi točna pozicija susjednih čestica prema stranama svijeta, već se samo okvirno kaže da su se one nalazile u blizini, no i to je korisno unijeti u bazu. Tako se, primjerice, kamena kuća (*domus de muro*) splitskog brijača Antuna Petrovog nalazila *in ciuitate ueteri Spaleti, proppe domum ser Mathei Duymi de Albertis, proppe domum ser Thome de Papalis, proppe domum ser Duymi Nicole Francisci, proppe domum Civitani Luiбетич et Radosloui generi sui et proppe alios suos plures et actores confines* (DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 368'-369).

69 Više o primjeni ove metode u izradi socijalne i gospodarske topografije srednjovjekovnih gradova vidi i u: Mladen Andreis, Irena Benyovsky, Ana Plosnić, Socijalna topografija Trogira u 13. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 37-91; Irena Benyovsky, Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2005., str. 23-44; Mladen Andreis, Irena Benyovsky Latin, Ana Plosnić Škarić, Socijalna topografija Trogira u 14. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 33, Zagreb 2007., str. 103-193.

Dakle, digitalizacija podataka iz notarskih ugovora uvelike olakšava njihovo sređivanje i statističku obradu. Pritom, naravno, treba spomenuti i druge prednosti uporabe modernih tehnologija, kao što su, primjerice, veoma jednostavna i precizna izrada raznih tablica, dijagrama i grafikona što, naravno, olakšava kvantifikaciju arhivskih podataka. Iako je ovdje predstavljena baza s podacima iz privatno-pravne građe, na sličan se način, vjerujemo, digitalizirati mogu i podaci iz diplomatskog gradiva javne provenijencije, ali s drugačije postavljenim varijablama, ovisno o istraživačkim pitanjima. Ipak, ova metoda do sada se pokazala najučinkovitijom upravo pri klasifikaciji podataka iz notarskih spisa, pogotovo izradi li se više tablica sa specifičnim podacima iz različitih vrsta notarskih instrumenata.

Zaključak

I, naposljetku, nakon razmatranja sačuvane građe srednjovjekovnog splitskog notarijata, možemo zaključiti kako su bilježnički dokumenti najdragocjenija vrela za istraživanje materijalne i duhovne kulture pripadnika komunalnih društava na istočnom Jadranu. Ona, doduše, ne moraju odražavati i potpuno realnu stvarnost srednjovjekovnog društva jer su se ugovorne strane mogle štošta i usmeno dogovoriti, mimo notarskog ugovora. Uostalom, naglasili smo već kako se prema odredbama komunalnih statuta bilježničke isprave nisu ni sastavljale za poslove manje vrijednosti, no usprkos tomu zabilježeni i sačuvani notarski dokumenti najizravnije svjedoče o brojnim oblicima društvene i ekonomske aktivnosti u srednjem vijeku. Naime notarska isprava sama po sebi ne može mnogo toga reći o socijalnim navikama i poslovnoj praksi onodobnog društva, no proučavanjem većeg broja dokumenata iz duljeg vremenskog perioda mogu se uočiti stalna ponavljanja i određene zakonitosti u društvenim gibanjima, a uspoređivanjem tih serija podataka mogu se potom donijeti prilično realni zaključci o socijalnoj zbilji srednjovjekovne svakodnevice.

Signatura	Datum	Auctor	Negotium	Instrumentum notarii	Destinarius	Negotium
k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 367	12.12. 1445.	magister Micouilus, habitor Spa- leti	calçolarius	instru- mentum famulan- di	Vlatchus, frater Ratchi Stipanich de villa Heruatinich, etate anno- rum 13	
k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 383-383'	23.01. 1446.	Radoicus, habitor Spaleti		instru- mentum dotis	Iohannes Rudiça	barberi- us
k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202-202'	30.06. 1448.	venerabili viri dom Bertanus, dom Ćiuitanus Dragosii, dom Georgius Petri, ser Andreas Marci, ser Raynerius Lau- rentii et ser Petrus Marci de Spaleto	procura- tores ec- clesiam S. Duymi	pactum per fabri- care	magister Georgius Mathei, habitor Scibenici	lapicida

Prilog 1: Primjer računalne baze podataka s notarskim dokumentima različite vrste

Dispositio	Pretium	Tempus	Actum	Testes	Note
ad artem calçolarie instruere	dare vitum, vestitum et calçiamentum a dicto Vlatchi et in fine tempore utensilia artis	anni 5	actum Spaleti in loggia S. Laurentii	Georgius pelliarius et Lappus Zano-bii arromatarii	cassa et cancellata fuit 13.11.1448., dictus Ratchus promittens librarum 2 a magistro Micouilo
Iohannes Rudiça dans pro dote et nomine dotis Clare, filie sue ac sponte et vxor dicti Radoichi	libras 80 paruorum in panis argento et rebus extimatis hoc modo videlicet libras 25 paruorum de bonis dicti Iohannis et libras 55 paruorum de bonis dotalibus condam Marice, ipsius Clare olim matris	in perpetuum	actum Spaleti in loggia S. Laurentii	Antoius barberius et et Nicolaus pelliparius	
magister Georgius promissit fabricare unam capellam ad honorem S.Anastasio in ecclesiam S. Duymi	ducati 306 auri et iusti ponderis	anni 2	actum Spaleti ad portam marine	spectabili viri dominus Marcus Memo, Barchus de Chataia-piera, ser Paulus Vulcini et ser Andreas Vulcini	

Prilog 1: Primjer računalne baze podataka s notarskim dokumentima različite vrste

Signatura	Datum	Testator	Negotium	Comissarii	Heres	Legatarium
k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87-87'	05.08. 1437.	magister Fillipus de Solta	cupparius	Dobra, sua moler e Antonio, suo fiol	a mio pa- trato dom Bertani a commune a dom Ćiuit- ani Duhich a S. Domi- nigo	libra 1 soldi 10 vna tinaća di musto; mexo miar di coppi in oura de la iesia
k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 249'	09.10. 1447.	Vuch de Spaleto	aurifex	ser Andreas Marci, ser Marinus Deodati e Margarita, vxor sua	altari S. Ray- nerii in reparatio- ne murum ciuitatis	vnum ca- lićem d'ar- gento soldos 10 paruorum
k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 262'-263	30.09. 1448.	Tomaxius Stancich de Polića, citadin de Spaleto	pellipa- rius	moyer Marića	in repara- tion de muri de commu- ne de Spa- leto in repara- tion de cura de dita giesia de S. Maria	soldi 10 soldi 20

Prilog 2: Primjer računalne baze podataka s podacima iz obrtničkih oporuka

Legatarium	Heres	Legatarium	Note	Actum	Testes
<p>libra 1</p> <p>soldi 10</p> <p>vna tinaça di musto; mexo miar di coppi in oura de la iesia</p>	<p>a mia moler Dobra e ala fiola mita a Dobra e altra ali fioli</p> <p>a mio fradelo Antonio</p> <p>a Zorzi e a Simonis de Matio</p>	<p>tutto mio mobile e stabele</p> <p>libre 2</p> <p>ducati 12 doro</p>	<p>pagando le debiti di compagnia</p> <p>si per cazo li mei fioli mori, che tutto remana a mia moler Dobra</p>	<p>actum inter ambas portas</p>	<p>Georgius Radoicich sartor e Georgius lapicida</p>
<p>vnum calicem d'argento</p> <p>soldos 10 paruorum</p>	<p>a Margarite, vxor sue</p> <p>filiis suis, tam masculis quam feminis</p>	<p>vnam tertiam partem de bonis</p> <p>aliis duabus partibus de bonis predictis</p>	<p>dicti sui heredes mittere teneantur vnum hominem ad S. Iacobum de Galicia et vnum ad S. Mariam de Rahaneto pro anima sua</p>	<p>actum Spaleti in domo habitatione dicti testatori</p>	<p>Iacobus faber de Tragurio et Marinus Brayanoich pelliparius</p>
<p>soldi 10</p> <p>soldi 20</p>	<p>a mia moyer Mariça, fiola de Petoe Vucouich e ala mei fioli</p>	<p>tutti mei beni stabili e mobili; se mia moier Mariça morrise sença legitima eta, voglio che tutti i mei beni siano venduti a publico incanto</p>	<p>voglio che lo mio corpo sia sepelido in monaste de S. Maria de le Moneghe e voglio che sia manda vn homo a Rechanati per anima mia</p>	<p>actum in loggia S. Laurentii</p>	<p>Biancus calafatus et [...]</p>

Prilog 2: Primjer računalne baze podataka s podacima iz obrtničkih oporuka

Signatura	k. 6., sv. 21, sveš. 1, fol. 5	k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11	
Datum	10. 06. 1436.	18. 07. 1436.	
Proprietarius	Tuerdislauus Vulcasinouich	Luca dictus Turcheti	
Negotium	tinctor	pelliparius	
Comissarii	frater Radoe tinctor et Miliça vxor	Ielica, sua moler e Ambrosini de Milan	
Actum	actum Spaleti sub loggia S. Laurentii	actum Spaleti in cancellaria communis	
Res	Numerus	Res	Numerus
vigna posita a Chopiliça	vretenorum 13	chassa	1
ducati dori	9	bareta grossa de panno	1
vno debitori	librarum 38	çornea fronata	1
braça de rassa	87	çornea de panno cum zbare rosse	1
braça de rasse bone	2	bancho	1
carpite	2	chapuzo	1
mantelle de rassa	2	altra chasola	1
zuparello	1	linzoli froati	2
schiauine	3	mantelina de fostano	1
gonella de femena bianca	1	chamisa	1
caldera	1	mataraza	1
frisora	1	chanune vecchie	3
sopida	1	braça	1
spade	2	balestra	1
scudo	1	spada	1
chussinelle	2		
pari di çerçelle	2		
anelli	2		
fazoli	5		
fazoli di testa	3		
fazoli di seda	3		
chadene de fogo	1		
tino grande	1		
charateli	5		
tinaça de musto	1		
choncha	1		
salmer	1		
duce	3		

Prilog 3: Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih inventara

k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70	
08. 05. 1437.	
Pribilus Petanouich	
faber	
Anthonius Petri barbaerius	
actum in cancellaria communis	
Res	Numerus
caxa posita in terra vecchia	1
staçionario con li feramenti di fabro	1
vigna in Zignano sopra el terreno de la giesia	vretenorum 15
tereno in Rogosniça	1
ancora terre in Rogosniça	2
ancora caxa e orto	1
vigna a Podstrana	vretenorum 4
vasseli	9
tinaçi	3
casella	1
schiauine	3
feltro	1
caldare	3
frisora	1
spade	2
cadena da fuoco	1
secchia da aqua	1
gonella da fame da panno	1
mantello da panno bianco da homo	1
zerzeli paro	1
anelli	2
fazol di seda	1
fazoli lauoradi con seta	1
fazoli	3

Prilog 3: Primjer računalne baze s podacima iz obrtničkih inventara

Signatura	Datum	Auctor	Negotium	Instrumentum notarii	Destinatarius	Negotium
k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 60-60'	25.03. 1447.	Gregorius Stipanouich de Tragurio	pelliparius	instrumen- tum venditionis	Marcus Vlatchi de Spaletio	pellipa- rius
k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 92	11.07. 1447.	Iuray Dragosich, gener olim Petracich	pelliparius	instrumen- tum cessionis	Iuanus Sipurinich	
k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 172'	30.03. 1448.	venerabilis vir dominus frater Mar- cus et ser Michael Francisci de Auantio	guardianus monasterii S. Francisci de extra mu- ros Spaleti et procurator ipsius mo- nasterii	instrumen- tum locationis	magister Iacobus de Prato	sartor

Prilog 4: Primjer računalne baze podataka s notarskim dokumentima o transferu obrtničkih nekretnina

Dispositio	Pretium	Tempus	Actum	Testes
vendidit unam terram arratorium de Vlada, vxorem suam, in campo Spaleti, ad Petram pictam, prope terram Luce [...]couich, prope terram ecclesie S. Marie de Taurello et prope terram ser Marini Massarich	libras 100 paruorum	in perpetuum	actum in loggia S. Laurentii	Radomirus Mil[...] et Radoy Radoico-uich
concessit vnam terram, vretenos 4, ad laborandum et pastinandum bonis vitibus oliuis et arboribus fructiferris; terra posita est in Dulgyach, prope terram ser Petri de Serichia, prope terram ecclesiam S. Nicolay de Pedemontis et prope terram monsterii S. Clare	tertiam partem de fructibus omni anno		actum in statione ser Marci Petri sub domibus illorum de Papalis	ser Nicola Dominici de Papalis et Miltosius salnarius
locassint unum magaçenum in ciuitate ueteri Spaleti sub domibus habitatione ser Raynerii Laurentii; magister Iacobus obligauit sese facere portas et fenestras a dicto magaçenum	ducato 1 auro in anno	anni 9	actum Spaleti in cancellaria communis	ser Andreas Miladini et Christoforus cimator

Prilog 4: Primjer računalne baze podataka s notarskim dokumentima o transferu obrtničkih nekretnina

Tonija Andrić

A contribution to the methodology of researching the artisans' everyday life: an example of late medieval Split

SUMMARY

This article briefly examines the concept of researching medieval everyday life of the members of the communal societies on the Eastern Adriatic, primarily focusing on the life habits and work activities of the artisans in the mid-fifteenth-century Split. After a short palaeographical – diplomatic analysis of the preserved sources of the Split notary, the article proposes a new methodological approach towards notary source material by making a computer data base which greatly helps with the systematization and quantification of the collected data, and in the end with their qualitative interpretation. The proposed data base is in principle intended for researches of the private-legal archive source material but with the change of some of the variables according to the research points can be applied even in the systematization of the diplomatic sources of our medieval archives.

Keywords: artisans, Split, the Late Middle Ages, methodology

Ivan Botica – Tomislav Galović

GLAGOLJIČNA PISMENOST SREDNJEVJEKOVNE DUBAŠNICE (S OSVRTOM NA POČETKE HRVATSKOGLAGOLJSKOGA NOTARIJATA NA OTOKU KRKU)

U radu su doneseni i dijelom raščlanjeni glagoljski spomenici srednjovjekovne Dubašnice. Riječ je o ispravama iz druge polovine 15. i natpisu s početka 16. stoljeća. Dubašljanska je pismenost dominantno glagoljična jer su njezini nositelji dubašljanski popovi glagoljaši i dubašljanski franjevci trećoredci glagoljaši. Uz njih opismenjuju i mnogi laici koji će, primjerice, preuzeti dubašljanski glagoljski notarijat, pravnu instituciju koja je najdublji trag ostavila upravo na Krku.

Ključne riječi: srednji vijek, Krk, Dubašnica, Ivan VII. Frankapan, Bužane, glagoljična pismenost

I.

U sjeverozapadnom dijelu otoka Krka nekoć je bilo preko dvadeset što većih što manjih sela/zaseoka. Sve ih je objedinjavalo nestalo mjesto Dubašnica i njegova preživjela župa Sv. Apolinara. Vrela poput hrvatskoglagoljskoga notarijata otkrivaju dubašljanska *Dolinja Sela*, *Gorinja Sela* i *Poganku*, odnosno sela, zaselke i druge toponime Barovo, Barušiće, Benčiće, Bogoviće, Budislaviće, Dvorane, Galijahovo, Gobiće, Gradinu, Grimanovo, Gumanju, Hržiće, Kovače, Kraljiće, Kremeniće, Lončarevo, Ljutiće, Malinsku, Matruniće, Milčetiće, Milovčiće, Mrakovčiće, Mrvce, Oštrobradiće, Pavus, Ponikve, Porat, Radiće, Rudinu, Rovu, Sabliće, Stunjinu, Sveti Anton, Sveti Juraj, Sveti Martin, Sveti Polinar, Strilčiće, Turčiće, Vantačiće, Vlašiće, Zidariće, Žgombiće i dr.¹ U većini je bilo života sve do kraja 18. stoljeća. Tada se komarac *Anopheles maculipennis* sa smrtonosnim

¹ Usp. Tomislav Galović, *O Dubašnici i njezinim ljudima. Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, Krčki zbornik, sv. 48, Posebno izdanje Povijesnog društva otoka Krka, sv. 42., Malinska – Rijeka – Krk 2004., str. 17-18.

parazitom *Plasmodium falciparum* doselio u dubašljanske i druge krčke lokve.² Malaria je morila tijekom dugog 19. stoljeća. Tako je Dražica kod Svetoga Polinara i Lokvina u Pogankama, možda i najvažnije dubašljanske lokve koje su krijepile ljude i stoku Gorinjih Sela i Poganka zbog kojih su okolne oranice, vinogradi i maslinici postizali dobru cijenu u kupoprodajama, posredno ugasila Dubašnicu. Život se najvećim dijelom udaljio od lokava i preselio u Bogoviće, Malinsku, Milčetiće, Porat, Radiće, Vantačiće, Zidariće – bliže moru.

Stari dubašljanski rodovi, doseljeni početkom druge polovine 15. stoljeća na Krk, podrijetlom su s kopnenih posjeda knezova Frankapana.³ Većina ih je iz Bužana, najjužnijega posjeda frankapanske državine između ponornice Like i vrleti Velebita, koje su, prije negoli je Ivan VII. Frankapan (1424.-1486.) zagospodario Krkom, bile njegov najvažniji posjed. Nakon njegova preseljenja na Krk i odluke da dijelove otoka napući stanovništvom s kopna, sa svojih je nekadašnjih posjeda doveo pouzdane rodove u Dubašnicu. Moguće je da im se time odužio za svojevremenu podršku u sukobima oko porodičnih posjeda s braćom.

Prije njih Dubašnica je bila gotovo nenaseljeno šumovito područje kojim je iz današnjega Dubašljanskoga polja upravljala ugašena benediktinska opatija Sv. Apolinara.⁴ U manje od pola stoljeća sve pod zagovorom Sv. Apolinara, novodoseljeno je stanovništvo na zidovima zapuštene samostanske obnovilo crkvu,⁵ osnovalo župu (plovaniju)⁶ i vrlo brzo bratovštinu (brašćinu).⁷ Istodobno je Dubašnica za svoje stanovništvo izborila status kaštela,⁸ a za svoje popove glagoljaše seoski kaptol.⁹ Uz postojeću su se crkvicu Sv. Marije Magdalene u Portu koji je bio dubašljanska luka kroz povijest franjevci trećoredci

2 Usp. Otmar Trausmiller, *Malaria na otoku Krku: epidemiologija i pobijanje 1923.-1926.*, Sušak 1927.

3 Ivan Žic Rokov, Naseljavanje Dubašnice i Poljica u 15. stoljeću, *Krčki zbornik*, sv. 7, Krk 1976., str. 183-194.

4 Tomislav Galović – Perica Dujmović, Izvori i literatura o srednjovjekovnim crkvenim objektima Sv. Martinu i Sv. Apolinaru na otoku Krku, *Croatia Christiana periodica*, god. 26, br. 50, Zagreb 2002., str. 29-49.

5 Perica Dujmović – Tomislav Galović, *Plovanska crkva svetoga Apolinara (150 godina dubašljanske župne crkve u Bogovićima)*, Malinska – Dubašnica 2008., str. 14-20.

6 Vjekoslav Štefanić, Dubašnica, u: *Hrvatska enciklopedija*, ur. Mate Ujević, sv. 5, Zagreb 1945., str. 352.

7 Mate Polonijo, O starim bratovštinama na otoku Krku, *Bogoslovska smotra*, sv. 23, Zagreb 1935., str. 67, 74-75; Mihovil Bolonić, *Bratovština Sv. Ivana Krstitelja u Vrbniku "Kapari" (1323-1973) i druge bratovštine na otoku Krku*, Zagreb 1975., str. 27.

8 *Commissiones et relationes Venetae*, sv. 1, prir. Šime Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 6, Zagreb 1876., str. 94. Usp. i Mihovil Bolonić, Pet stoljeća naših sela, u: *Otok Krk. Zapadni dio (Krčki zbornik, sv. 16. Posebno izdanje, sv. 9)*, Krk 1986., str. 18.

9 Mihovil Bolonić, Seoski kaptoli u Krčkoj biskupiji, *Bogoslovska smotra*, sv. 36/1, Zagreb 1966., str. 124, 126; Isti, Krčki seoski kaptol – pioniri i nosioci liturgijskog života, *Bogoslovska smotra*, sv. 38/2, Zagreb 1968., str. 273-274.

glagoljaši uspostavili istoimeni samostan.¹⁰ S vremenom je Dubašnica postala jedan od važnijih krčkih kaštela iz kojeg se tijekom 18. stoljeća – u vidu notarske službe – pravno pokrivaio dio Omišlja, Dobrinja, i Poljica (Šotovento).¹¹

II.

Glagoljična pismenost¹² Dubašnice duga je i bogata. Plod je glagoljaškoga nadahnuća i svakodnevne djelatnosti popova glagoljaša, franjevac trećoredaca glagoljaša i pismenijih Dubašljana. Sumaran uvid u glagoljično gradivo Dubašnice donio je iznimno zaslužni hrvatski slavist Vjekoslav Štefanić (1900.–1975.) u svojim *Glagoljskim rukopisima otoka Krka* iz 1960. godine.¹³ Dostupne je rukopise popisao i opisao kroz dvije cjeline: a) Župni ured u Bogovićima i b) Franjevački samostan u Portu. Donio je i popis dubašljanskih rukopisa koji potječu ili se dijelom odnose na Dubašnicu. Sveukupno 76 glagoljičnih rukopisa iz Dubašnice; 13 ih je iz župnoga ureda u Bogovićima, 23 iz samostana u Portu, a 40 ih je razasutih u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Hrvatskom državnom arhivu, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Knjižnici grada Zagreba i sl., potječe iz Dubašnice ili s njome ima veze. U *Glagoljskim rukopisima otoka Krka* detaljnije je opisano 36 dubašljanskih rukopisa. Lako je zapaziti da su rukopisi crkvenoga i javnoga podrijetla, ali i različita sadržaja. Pod crkvene bi spadale matice, kapitulske knjige, registri izrečenih misa, misali, brevijari i razne samostanske knjige, a pod javne pojedinačne isprave javnopravnoga karaktera, notarske knjige koncepata i protokola itd.¹⁴ Notarski su spisi iz Dubašnice preko

10 Anđelko Badurina, *Porat – Samostan franjevac trećoredaca 1480-1980*, Zagreb 1980.

11 Autori ovoga članka trenutno rade na dugoročnom projektu pod nazivom *Hrvatskoglagoljski notarijat* (Serija: Notari Dubašnice) u sklopu kojega je predviđena kritička objava notarskih spisa notara Dubašnice koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-60, *Notarijat Dubašnice i Vrbnika*), nastalih u razdoblju od 1726. do 1818. godine.

12 Ovdje po strani ostavljamo teorijski pristup pitanju pismenosti (koji je posve, čast iznimkama, izostao u našoj medievistici) te stoga upućujemo na dva rada koja mogu biti poticajni i od stanovite pomoći u tome pogledu: Marco Mostert, Forgery and Trust, *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages: Papers from "Trust in Writing in the Middle Ages" (Utrecht, 28-29 November 2003)*, ur. Petra Schulte – Marco Mostert – Irene van Renswoude, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, sv. 13, Turnhout 2008., str. 37-59; Franz H. Bäuml, Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy, *Speculum*, sv. 55/2, Cambridge 1980., str. 237-265. Na ovom mjestu izražavamo zahvalu mladom kolegi Josipu Vučkoviću iz Staroslavenskog instituta u Zagrebu na poticajnim izmjenama stavova i mišljenja oko pitanja pismenosti u našem srednjovjekovlju.

13 Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU, knj. 51, Zagreb 1960., str. 95-130.

14 Tomislav Galović, Inventar i stanje glagoljskih rukopisa u arhivu župe Sv. Apolinara mučenika – Dubašnica na otoku Krku, *Arhivski vjesnik*, sv. 46, Zagreb 2003., str. 209-220; ponovljeno u: Galović, *O Dubašnici i njezinim ljudima*, str. 83-93.

grada Krka dospjeli u Zagreb. Zaseban su dio arhivskog fonda Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu pod nazivom *Notarijat Dubašnice i Vrbnika*. U pripadajućem su arhivističkom inventaru obrađeni i opisani pa to ovdje nećemo ponavljati.¹⁵ Dio je dubašljanskih rukopisa pohranjenih u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Štefanić opisao u svojim dvosveščanim *Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije* iz 1969. i 1970. godine.¹⁶

S područja Dubašnice poznati su pak sljedeći glagoljski notari, ujedno i rodom iz ovoga kraja (navodimo ovom prilikom samo njihova imena, titule i vrijeme službovanja):¹⁷

domin (pop) Petar – *nodarii cesarski pupliki* (1487.–1495.)

žakan Martin – *kancilir na Dubašnici* (1495.)

pop Petar, sin Branka Kovača z Dubašnice, *nodar pupliki* (1512.)

Sablić, otac popa M. Sablića (prva pol. 16. st.)

pop Matij Sablić – *nodar pupliki* (1549.–1571.)

Gašpar Sablić – notar “pisalac očiti” (1575.–1578.)

pop Juraj Sablić – *nodar pupliki* (1581.)

Matij Sablić (Sabljić) – *nodar pupliki* (1623.)

Ivan Spicijarić pok. Mihovila – *nodar pupliki* (1628.)

pop Petar Bogović – *nodar pupliki* (oko pol. 17. st.)

Ivan Sablić – *nodar pupliki* (1661.)

pop Franjo Sablić – *nodar pupliki* (druga pol. 17. st.)

Tomić Zidarić – *nodar pupliki* (1678.–1690.)

Jure Sormilić – *nodar pupliki* (1715.–1743.)

pop Ivan Kremenić – *nodar pupliki* (1722.)

Ivan Sormilić – *nodar pupliki* (1744.–1788.)

Juraj Sablić – *nodar pupliki* (pol. 18. st.)

Ivan Sabljić – *nodar pupliki* (1771.–1783.)

Jure Milčetić – *nodar pupliki* (1792.–1806.)

Pavao Sormilić – *nodar pupliki* (1797.–1820.)

15 Josip Kolanović, *Glagoljski rukopisi i isprave u Arhivu Hrvatske, Slovo – časopis Staroslavenskog zavoda u Zagrebu*, sv. 32-33, Zagreb 1982.-1983., str. 158-167.

16 Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, (I. dio – uvod, Biblija, apokrifi i legende, liturgijski tekstovi, egzorcizmi i zapisi, molitvenici, teologija, crkveni govori /homiletika/, pjesme), Zagreb 1969. (vidi indeks); Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, (II. dio – zbornici različitog sadržaja, regule i statuti, registri, varia, indeksi, album slika), Zagreb 1970. (vidi indeks).

17 Popis je napravljen prema: Mihovil Bolonić, *Otok Krk – kolijevka glagoljice*, *Analecta Croatica Christiana*, sv. 12, Zagreb 1980., str. 317.

III.

S dubašljanskoga je područja sedam zasad otkrivenih glagoljskih natpisa.¹⁸ Uglavnom je riječ o oštećenim ili nedovršenim natpisima i grafitima. Još ih je četiri zabilježeno u starijoj literaturi.¹⁹ Srednjem bi vijeku pripadao izgubljeni spomenik iz 1514. godine koji je još za Kukuljevićeva boravka na Krku bio u Bogovićima.²⁰ Prije negoli je u listopadu 1855. počela gradnja nove župne crkve Sv. Apolinara, natpis je viđen na kamenu ispred kapele ili na samoj kapeli Majke Božje Karmelske u Bogovićima. Izvorno je pripadao jednom od oltara stare crkve Sv. Apolinara u današnjem Dubašljanskom polju gdje ga je zapazio još Mijat Sabljar (1790.–1865.). Prije početka gradnje nove crkve prenesen je u Bogoviće gdje ga je kod kapele Majke Božje Karmelske uočio Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816.–1889.). Prema njegovim bilješkama nije jasno je li ga vidio na zidu kapele ili na kamenu ispred kapele. Ipak, nedvojbeno je to kako sam Kukuljević kaže “da prije stajaše taj kamen na velikom oltaru stare crkve”.²¹ Stoga s kapelom/crkvom Majke Božje Karmelske nema izvorne poveznice. Samim je natpisom posvjedočena godina podizanja oltara 1514. i njegov graditelj Ivan Sormilić: Č · F · G · Î · TO UČINI MŠTAR IVAN' SORMILIĆ (= 1514. *to učini meštar Ivan Sormilić*).²² Dakle, oltar crkve Sv. Apolinara izradio je domaći majstor Ivan Sormilić 1514. godine. Zanimljivo je da su Sormilići bili iz dubašljanskoga zaseoka Kovači čije ime vjerojatno upućuje na njihovu kamenoklesarsku djelatnost (u 18. stoljeću Sormilići su bili dubašljanski notari).²³ Dakle prilikom rušenja stare crkve Sv. Apolinara uopće se nije vodilo računa o natpisima. Grobne ploče i zidovi smatrani su tek građevinskim materijalom koji su utopljeni u pod ili u zidove nove crkve.²⁴ Sačuvao se tek fragmentirani glagoljični grafit na zvoniku stare crkve Sv. Apolinara i dva fragmentirana glagoljična natpisa u novoj župnoj crkvi.²⁵

Premda se u franjevac trećoredaca glagoljaša sve do sredine 19. stoljeća isključivo pisalo hrvatskim na glagoljici, u njihovu samostanu i crkvi Sv. Marije Magdalene u Portu nema

18 Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982., br. 115-117, 120-122, str. 144-147; Nikola Radić, “Izgubljeni” i pronađeni glagoljski natpis u Dubašnici (o. Krk), *Slovo*, sv. 61, Zagreb 2011., str. 393-394.

19 Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 112-114, 118-119, str. 143-146.

20 Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 112, str. 143.

21 Na ist. mj.

22 Na ist. mj.

23 O kamenoklesarima koje su u kasnosrednjovjekovnom razdoblju nazivali “kovačima” usp. Lovro Katić, Stećci Imotske krajine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 3, Zagreb 1954., str. 134.

24 Dujmović – Galović, *Plovanska crkva svetoga Apolinara*, str. 87.

25 Usp. Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 115-116, str. 144-145; Dujmović – Galović, *Plovanska crkva svetoga Apolinara*, str. 87-88.

očuvanih glagoljskih natpisa i grafita. Pribilježeno je u crtici Vjekoslava Spinčića (1848.–1933.) da se tek jedan glagoljski zapis iz 1717. nalazio na ispovjedaonici u samostanskoj crkvi.²⁶ Sama pak ispovjedaonica potvrđena je u inventarnoj knjizi samostana Sv. Marije Magdalene u Portu.²⁷ Samostan je 1990. godine voljom gvardijana *padra* Benka Dujmovića (1927–2012.) i znanjem dvojice domaćih sinova, uvažanih povjesničara umjetnosti i poznavatelja glagoljične pismenosti akademika Branka Fučića (1920.–1999.) i fra Anđelka Badurine (1935.–2013.) i obogaćen glagoljskim lapidarijem s najdragocjenijim hrvatskim glagoljskim spomenicima smještenim u samostansko dvorište.²⁸

S obzirom na neizmještene glagoljične zapise na kamenu, najglagoljičnije mjesto današnje Malinske iliti nekadašnje Dubašnice je Sveti Anton. Naime u njegovoj su crkvi Sv. Antona sačuvana čak tri glagoljska natpisa iz 18. stoljeća.²⁹ Razvidno je da je Sveti Anton bio i svojevremeno najvažnije dubašljansko selo i sjedište općine, a njegova je crkva čak neko vrijeme bila i župna. Kao što je rečeno, tijekom 18. stoljeća u *Kovačima (Sormilićima)* koji su pripadali Svetomu Antonu djeluje glagoljski notar koji je službom pravno pokrивao Dubašnicu, Omišalj, Dobrinj i Poljica, a polovinom 18. stoljeća svećenik Ivan Kraljić (1705. –1762.), upamćen u narodu kao *pop Skutlić*, pokrenuo je u Svetom Antonu privatnu glagoljašku školu za svećeničke pripravnike i darovitu djecu iz Dubašnice i okolice.³⁰

IV.

Najstariji sačuvani dubašljanski glagoljični zapis, sačuvan, doduše, u prijepisu, velikaška je darovnica iz 1454. godine. Njome je krčki gospodar Ivan VII. Frankapan grobničkomu doseljeniku Pavlaku Juriću dao zemlju crkve Sv. Andrije na uživanje. Sama isprava spletom različitih okolnosti nije bila poznata Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom koji je polovinom 19. stoljeća *radno* prošao dubašljanskim krajem, ali ni Đuro Šurmin (1867. –1937.) nije ju osobno

26 Vjekoslav Spinčić, *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, Zagreb 1926. (reprint: Zagreb 1986.), str. 53; Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 119, str. 146.

27 Usp. Anđelko Badurina, *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku (1734.-1878.)*, prir. Tomislav Galović, *Monumenta glagolitica Tertii ordinis regularis sancti Francisci in Croatia. Glagoljski spomenici Trećega franjevačkog reda u Hrvatskoj*, sv. 1, Rijeka – Zagreb 2013., str. 68.

28 Branko Fučić, *Porat – samostan sv. Marije Magdalene – glagoljski lapidarij*, Zagreb 1991.

29 Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 120-122, str. 146-147.

30 Usp. Vjekoslav Štefanić, O glagoljašu Ivanu Kraljiću, *Krčki kalendar 1941*, Zagreb 1941., str. 41-45; Marta Jašo, Oporuka glagoljaša Ivana Kraljića (XVIII. st.), *Zbornik u čast Petru Strčiću*, ur. Maja Polić – Elvis Orbanić, Rijeka 2012., str. 269-302; Ivanka Petrović, Kraljić, Ivan, glagoljaški pisac, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, ur. Trpimir Macan, Zagreb 2013.

imao u rukama, jer je bila u privatnom vlasništvu pa je stoga uvrstio u hrvatski diplomatar *Acta Croatica* samo nekoliko redaka prema Milečiću.³¹ Naime ispravu je još 1884. godine dijelom pročitao i protumačio slavist Ivan Milčetić (1853. –1921.), u narodu poznat kao Matina.³² Doduše, isprava je vrlo oštećena i nije sačuvana u svome originalu, već kao što smo spomenuli u kasnijem prijepisu. Do nas je došao preklopljeni i uglavnom pokidani list papira ispisan glagoljskim kurzivom. Milčetić pretpostavlja da je ispisan početkom 16. stoljeća kada je započela stoljetna parnica za pripadajuću crkvu i njezinu zemlju.³³

List je od propasti spasio pop Mihovil Mužinić Mužina (1850. –1933.), dubašljanski plovnik od 1895. do 1908. godine, koji je 26. travnja 1903. u osobnom *Dnevniku* zapisao sljedeće: *Prošle subote dođu k meni Pere Žgombić i Mate Petičić, da raspravljamo o kapeli sv. Andrije... Stari donio neki smotak, da su to spisi sv. Andrije, ali uzeo neke druge... Donio mi jih pak u nedjelju 26. 04., a ja u večer brže spise prolizah... ko van sebe od veselja, kad opazih spis glagoljski od 1454... darovnicu kneza Ivana... Dakako već izgrčeno, stareno... ipak dat će se čitati. Još ne znam je li izvor je li prepis... opet... neki spisi s jedne strane omotani slabim papirom, tobože koricami, a to rukopis glagoljski.*³⁴ On ga je pohranio u župni ured u Bogoviće, a potom je dospio u Biskupijski arhiv u Krk gdje se nalazi i danas, restauriran i primjereno zaštićen. Postoji i talijanski prijevod iste darovnice *Copia tratta da altra simile esibita, e che dimostra essere stata li 16 Gennaro 1719, tradotta dall'illirico in italiano.*³⁵ Upravo je on poslužio

31 Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, sv. 1, Zagreb 1898., dok. 119, str. 201-202.

32 Ivan Milčetić, Arheologično-istorične crtice s hrvatskih otoka, *Viestnik Hrvatskoga arheologičnoga društva*, sv. 6/1, Zagreb 1884., str. 25-27.

33 Milčetić, Arheologično-istorične crtice s hrvatskih otoka, str. 27.

34 Anton Turčić, *Dubašnica – sveta baština i duhovni zov. Crkve, samostani, kapele, groblja, svećenici, redovnici, redovnice*, Dubašnica 1996., str. 29.

35 Talijanski prijevod listine: *Nel nome di Dio Amen. l'anno cor: della sua Nat. 1454 Il d'Aprile, Io: Co: Zuanne di Veggia e Modrusa ordinai al mio diletto D. Zñē Codanich scrivere distinte, e con due uomini ordinar tutto il confine di S. Andrea questi uomini che furono Simeon Sersich, e Simon Lesicich sono in parte andati in Gobodalpod in Marsune del Bosanich. Di là sono andati sino al gordo Hopriuniach, indi al gorgo Sarasin, poi sino all'ara di Martin Crubrich, indi sono andati sino al ter. chiam. Crut, poi alla strada comune che mena in Cmuschio, e di la camminando sempre attorno, di nuovo sono ritornati in Gobodal, e così hanno terminato il confine; e riposarono essendo poi venuti da me Co: Zne a riferir tutto, e rinunciarmi la villa detta Sersichiero, ed io Co: Zuanne feci chiamare il Paliach, e li diedi il sud. luogo, come hanno dimostrato li sud. i due uomini, che dissero d'aver il tutto giustamente e fedelmente fatto, attorniato e dissegnato mediante l'ordine avuto in loro coscienza, che però li lasciai e raccomandai d. Chiesa e conf. che servino essa Chiesa e govrenino il conf. med. meglio che possino, e che preghino Dio per lui peccatore quelli che goderanno questa mia libertà, la quale sia di S. Andrea, e prego quei religiosi che celebreranno in essa chiesa che preghino appunto Dio e che rispondano giustamente l'entrata di tutto ciò che raccoglierà e ha promesso in sua coscienza di pagar tutto quello appartiene, e quello corrisponder giuste, e fedelmente. Questo ho scritto io D. Zne Codanich con ordine del mio Signore. Ha ricercato esso Zorzi al Co: Zne quanto li doveva da dar di provento, e rispose il Co. Zne, ogni decimo conforme Dio Signore comanda, e ho dato, disse egli Co: Zne questa libertà in riguardo che l'un e l'altro sesto Grochnitich di suo Padre cioè di sua madre sono venuti in questa mia isola, che di qto vivano e si mantengano essi, e il loro zenocchio, cioè la loro discendenza e che possano viver onorat.e, cioè loro, e figlioli de figlioli de loro, e che vivino in timor di Dio (Antonio Miculian, Catastico di Veglia fatto dal Nobil et Eccell.te Sig. Benetto Balbi avvocato fiscale di Veglia /17 febbraio 1730/, *Atti di centro storico – Rovigno*, sv. 23, Rovinj 1993., str. 451).*

Milčetiću i Mužiniću pri čitanju glagoljične isprave. Milčetić je upozorio da prevoditelj dotičnu ispravu nije preveo *ad verbum* kako je sam naveo, već je pružio nešto slobodniji prijevod.³⁶ S obzirom na to da je najstarija dubašljanska glagoljična listina slabo poznata znanstvenoj javnosti, donosimo je ovdje prema recentnom izdanju Nikole Radića.³⁷

Tekst (rekonstruiran i protumačen):

V ime Božje, Amen. Leta tekućega rojstva Božjega 1454. miseca aprila na dan 11.

Ja Ivan knez modruški i otoka naredih mojemu dragomu popu Ivanu Hodaniću pisat sloboščine i s dvimi muži naredit vas konfin svetoga Andrija. Ki muži Šimun Lesičić i Šimun Sršić prije hodiše u Gubodol, hodiše u mošune Jurja Bozanića, hodiše u dolac Koprivnjak i u dolac Smratinj i do guvna Martina Žubrića, hodiše do zemlje zvane Kut, i hodiše na put komunski ki pelja u Omišalj, i naokolo sopet hodiše u Gubodol, svršiše konfin i počinuše, i hodiše praviti i navistit knezu Ivanu u selo Sršičevo.

Prizva knez Ivan Paliak i da mu rečeno mesto, kako su pokazali rečena dva muža, ki rekoše da su pravo i verno činili, obašli i sinjali s jeho naredbom po duši ko bolje mogoše rečeni kunfin. Ki reče da im pušća i preporučiva rečenu crikvu i kunfin da ju služe dobro i vladaju ča najbolje moru i da mole Gospodina Boga za me grišnika ki budu duperali te moje sloboščine i crikvu sveti Andrij, i molim ti redovnici ki budu služili crikvu ovu da mole Gospodina Boga za me grišnika i da davaju pravo moj dohodak sve ča mi gre, i je obećal na kušenciju da oće plaćat ča bude hodilo od sega dat pravo. To pisah ja pop Ivan Hodanić po zapovidi moga gospodina.

Reče Jurić knezu Ivanu: od dohotka kuliko davat? Reče knez: deset u kvartu, deseti spud kako je Gospodin Bog naredil i odlučil i postavil.

Dah te sloboščine ja knez Ivan za ljubav da san ga speljal s polja Grobnički od svoga oca i matere u moj otok da živi i da se hrani sebe i svoje koleno, da mogu živiti, pošteno naučiti rod roda da živu u strahu Božjem.

* * *

36 Milčetić, *Arheologično-istorične crtice s hrvatskih otoka*, str. 26-27.

37 Nikola Radić, *Kapela svetog Andrije u Dubašnici*, Kremenčić 2011., str. 3.

Ovu je ispravu u prvoj četvrtini 20. stoljeća evidentirao i obradio cijenjeni hrvatski jezikoslovac Stjepan Ivšić (1884.–1962.) prilikom rada na novom izdanju *Actae*.³⁸ Ivšić ovako³⁹ opisuje ispravu: “Isprava je, kako mi se po svemu čini, doživjela ono što i neke druge isprave, tj. nekadašnji je glagoljski original u početku mletačkoga gospodstva bio preveden na latinski jezik, pa je latinski prijevod postao matica današnjemu hrvatskomu i talijanskomu tekstu. Današnji hrvatski tekst mogao bi biti i prijevod iz talijanske matice. U spomenutom se arhivu nalazi i talijanski prijevod iz god. 1717., prema kojemu je nekadašnji dubašljanski župnik Miho Mužina god. 1903. udesio hrvatski tekst popunivši svoj prijepis riječima prema talijanskom prijevodu. Mužina je mislio da je sadašnji glagoljski tekst original, pa je zato na svome prijepisu metnuo bilješku: *Čuvaj kako oko u glavi!*” Ivšić također napominje i sljedeće: “Glagoljski prijepis spominje i I. Milčetić u svojim *Arheološki-istoričnim crticama s hrvatskih otokâ*. I Milčetić je mislio da je to original. Milčetić je štampao nekoliko posljednjih redaka koje je mogao pročitati (v. “Vjesnik Hrvat. arkeol. društva” 6, 1884, str. 26). Iz Milčetićevih je crtica preštampan tekst u Šur. br. 119. str. 201/2”. Prijepis isprave donosi Ivšić, ali, dakako, ne cjeloviti jer dosta toga zbog oštećenosti nije mogao pročitati.

Ivšićev prijepis isprave:

“.....a .č.u.l.g. (1454), miseca aprila na d[an] / [.g.ī. (17)]⁴⁰ [dr]agomu popu Ivanu Hodaniću⁴¹ pisa .../ kufin (!) Svetoga Andrija, ki muži vi / hodiše u mošune Jurja Bozanića, hod.....// na Martina Žubrića hodiše u o ...// hodiše sopet u Gubodol. Svršiše kuf....// selo Sršičevo. Prizva knez Iv[an] / vaa /vrana.... o.... / b.....voju dušu dobro i obitelj [s]voju i crikvu ča najbolje more da mole gospodi/na Boga za me grišnika ki budu duperali⁴² te moje sloboščine i crikvu Sveti Adrij. / I molim te redovnice⁴³ ki budu služili [c]rikvu da mole gospodina Boga za

38 Rukopisna ostavština Stjepana Ivšića danas se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a unutar nje nalazi se “priređena građa za novo, temeljito ispravljeno i kritičkim napomenama dopunjeno izdanje *Acta Croatica* (I. Kukuljević Sakcinski)”. Usp. Josip Lisac – Eduard Hercigonja, Ivšić, Stjepan, jezikoslovac, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6.

39 Na ovome mjestu zahvaljujemo našem dragom kolegi Zoranu Ladiću iz Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu što nam je nesebično ustupio potonji tekst s pripadajućim bilješkama koji čini dio rukopisa novog kritičkog izdanja *Acta Croatica*.

40 Popunjeno prema talijanskom prijevodu.

41 To bi mogao biti isti pop Ivan Hodanić, koji se spominje u jednom rukopisu, za koji Milčetić misli da “možda potječe iz kraja 15. vijeka” (vidi *Starine*, sv. 33, Zagreb 1911., str. 319-320).

42 U prijepisu je upravo pisarskom pogreškom *duperale*. *Duperati* “uživati” od tal. *adoperare* “upotrebljavati”.

43 To je zacijelo pisarskom pogreškom, jer se s otoka Krka ne mogu ni od kud potvrditi ak. pl. m. roda na *-ce*, *-se*, *-ze* mjesto *-ke*, *-he*, *-ge*.

me / grišnika i da mi odgovaraju r.... moj dohodak o / kušencije da oće plaćat ča⁴⁴
bud[e] hodilo od sega dat pravo...../

To⁴⁵ pisah ja⁴⁶ pop Ivan Hodanić⁴⁷ po zapovidi moga gospodina. /

Reče Jurić knezu Ivanu: o-dohotka⁴⁸ kuliko⁴⁹ davat? - Reče knez: desetu⁵⁰ kvartu,
deseti spud, kakoj gospodin Bog naredil i odlučil⁵¹ i postavil.

Dah te sloboščine ja⁵² knez Ivan za ljubav da sa[m] ga⁵³ speljal s polja Grobnička od
svoga / oca i matere⁵⁴ u moj otok, da⁵⁵ živ[i]⁵⁶ i da se hrani, sebe i svoje koleno da mogu⁵⁷
[ži]/viti⁵⁸ pošteno, naučiti rod r[o]da⁵⁹ da živu u strahu Bo[žjem]⁶⁰.

* * *

Budući da je isprava vrlo oštećena (*Sl. 1*), primorani smo držati se ponuđene transkripcije objavljene kod N. Radića u kojoj je tumač odredio pravopisne znakove, pojedinačna slova (*đerv, šta, jat, ju*) razriješio prema čitanju (*j, ć ili šć, ja, ju*), riječima s početnim samoglasnikom *e* uvijek dodao protetsko *j*, palatalizirano *l* i *n* ispisao kao *lj* i *nj*, pogrešno pročitao određene riječi i sintagme (*moru* umjesto *more*, potom *i je obećal na kušenciju* umjesto *se do svoj kušencij* ili pak *s polja Grobnički* umjesto *s pola Grobnička*) preskočio dio devetoga retka (*...dušu dobro i obitela svoo i crikvu...*) itd.

44 Ispred te riječi precrtano *d*.

45 U Milč. i u Šur. samo otud do kraja. U obojice greškom *a* mjesto *to*.

46 U Milč. *ja* i u Šur. prema tome.

47 U prijepisu pisarskom pogreškom *Hhodanić*.

48 Fonetički mjesto *od dohotka*. U Milč. i Šur. griješkom samo *dohotka*. Ispred "odohotka" kao da su dva slova zamazana.

49 U Milč. i u Šur. mjesto te riječi pogreškom *dužno*.

50 Napisano *e* iza *s* povrh retka.

51 U prijepisu je pisarskom greškom *odličil*. U Milč. i Šur. kao u prijepisu bez ikakve bilješke. Mažuranić dobro nagađa da bi odličil moglo biti pogreškom mjesto *odlučil*.

52 U Mil. *ja* (i u Šur. prema tome *ê*).

53 U Milč. i Šur. (*sam ga?*).

54 U Milč. i Šur. izostavljeno *i matere*.

55 Ispred te riječi u prijepisu precrtano *dav*.

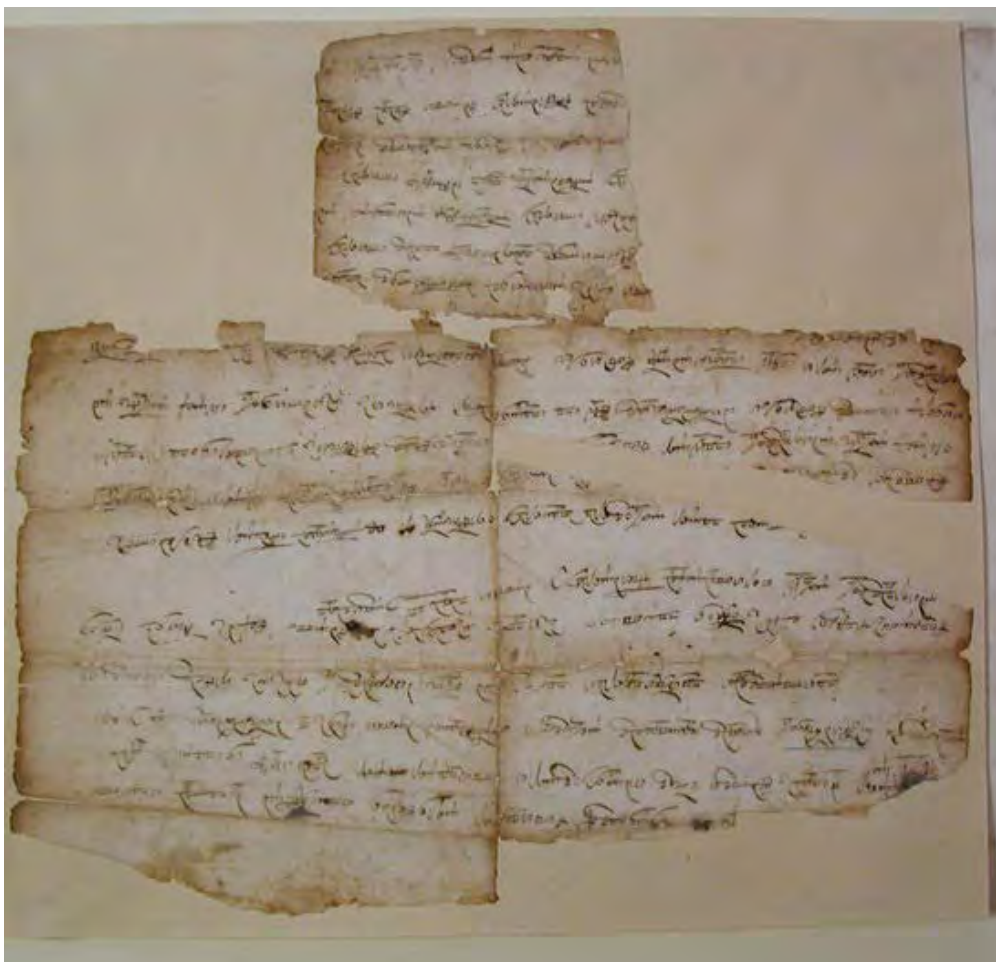
56 U Milč. i Šur. *živ(i)*.

57 Riječi *da mogu* stoje povrh retka; u retku je ispod njih nešto precrtano.

58 U Milč. i Šur. (*ž*)*iviti*.

59 U Milč. i Šur. *roda*.

60 U Milč. i Šur. (*božjem*).

Sl. 1. Darovnica krčkoga kneza Ivana VII. Frankapana iz 1454. godine (kasniji prijepis), Biskupijski arhiv u Krku

Usporedbom vrlo oštećene listine i priložene transkripcije iz literature uočeno je da je transkripcija učinjena prema nepoznatom predlošku i talijanskom prijevodu. Vjerojatno je postojalo više prijepisa same isprave. Stoga je moguće da je Ivan VII. naslovljen u listini kao knez “modruški i otoka”, a u talijanskoj inačici knez “krčki i modruški” (*Veggia e Modrussa*). Iz istoga slijedi “s polja Grobnička” u listini dok u transkripciji stoji “s polja Grobnički”, očitno prema talijanskoj inačici (tal. *Grochnicki, Grochnitzch*). Prijeporno je destinatarovo ime. Zbog oštećenja isprve rekonstruirano je kao *Paliak*, odnosno *Poljak*. I jedno i drugo već je Milčetiću bilo dvojbena ime koje je s pravom povezao s patronimom Jurić navedenim pri kraju isprave.⁶¹ Budući da je u kasnosrednjovjekovnoj antroponimiji frankopanskoga

61 Milčetić, *Arkeologično-istorične crtice s hrvatskih otoka*, str. 27.

područja pojavljuje ime Pavlak kao inačica imena Pavao,⁶² skloni smo tumačiti da je u našoj ispravi riječ o tome imenu. Dakle desetinar bi bio Pavlak Jurić koji je kao zaslužan čovjek Ivana VII. Frankapana stigao na dubašljansko područje s Grobničkoga polja.

Bilo kako bilo, darovnica Ivana VII. Frankapana iz 1454. godine diplomatski nije autentična, ali je po vremenu, okolnostima i prostoru vjerodostojna isprava. Vjerodostojnost joj daje i spomen Šimuna Lesičića (Lisica), jednoga od dvojice ovlaštenih vještaka iz susjednih Miholjica, koji je od istoga kneza 1451. godine dobio kapelu i nekretnine Sv. Vida (u današnjem selu Sv. Vid – Miholjice).⁶³ Kako ne raspolažemo samim izvornikom datiranim 5. lipnja 1451., o toj smo ispravi primorani suditi samo preko literature. Možemo tek pretpostaviti da je sličnoga obrasca kao i spomenuta iz 1454. godine. I jedna i druga nastale su u kneževskoj kancelariji Ivana VII. Frankapana koji je imao uposlena pisara za tumačenje i pisanje hrvatskih isprava glagoljičnoga pisma. Iz dubašljanske se isprave doznaje da je u toj službi 1454. godine bio pop Ivan Hodanić.⁶⁴

Važno je naglasiti da je Ivan VII. Frankapan od 1451. godine bio apsolutni gospodar Krka. Zaslužne pojedince, cijele rodove i crkvene redove doseljava s kopna na otok. Daje im na uživanje zemlju i oslobađa ih poreza. Tako je novopridošli Pavlak Jurić dobio na uživanje zemlju crkve Sv. Andrije između današnjih sela Kremenića i Žgombića. U talijanskoj se inačici isprave navodi da kapela Sv. Andrije pripada selu Kremenići (*Cappella di Sant' Andrea nella villa di Cremenich*). No crkva se počela smatrati sastavnim dijelom sela Žgombići nakon što je parnica okončana "sretno po obitelj Žgombića, te su oni priznati kano vlasnici crkve i njezinih zemljišta".⁶⁵

Po svemu sudeći sveti Andrij najstariji je sakralni objekt dubašljanskoga kraja.⁶⁶ Izvorno je romanička građevina koja je stilski mijenjana i puno puta popravljana (npr. 1614., 1790., 1903., 1927., 1956., 1966., 1979., 1993., 1994. i zadnji put 1999. godine).⁶⁷ Povijest joj je primjereno dokumentirana u *Catastico di Veglia* iz 1730. godine.⁶⁸ Pretpostavlja se da je kapela Sv. Andrije u početku pripadala glagoljaškoj benediktinskoj opatiji Sv. Nikole

62 Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, dok. 253, str. 381.

63 Franjo Velčić, *555. obljetnica frankopanske darovnice (1451 – 2006). Kapela Sv. Vida*, Malinska 2006.

64 U indeksu Bolonićeve knjige nije učinjena distinkcija između dviju osoba istoga imena i prezimena (Ivan Hodanić) koji su živjeli u razmaku od dva stoljeća (Bolonić, *Otok Krk – kolijevka glagoljice*, str. 352).

65 Milčetić, *Arheološko-istorične crtice s hrvatskih otoka*, str. 27.

66 Radić, *Kapela svetog Andrije u Dubašnici*; usp. i Nikola Radić, *Iz povijesti kapele sv. Andrija* (2002.) <http://www.croatianhistory.net/etf/franki.html> (pristupljeno: 15. srpnja 2014.).

67 Dujmović – Galović, *Plovanska crkva svetoga Apolinara*, str. 106.

68 Usp. Miculian, *Catastico di Veglia*, str. 451-455.

u Omišlju.⁶⁹ To se pravda spomenom redovnika u samoj listini (*i molim ti redovnici ki budu služili crikvu ovu da mole Gospodina Boga za me grišnika i da davaju pravo moj dohodak sve ča mi gre*). Zna se da je imala oltar s jedinstvenom oltarnom slikom Sv. Andrije, Sv. Petra i Sv. Pavla koji posvećen 15. rujna 1614. godine. O tome svjedoči glagoljski natpis za koji se do 1999. kada pronađen znalo samo po literaturi: *1614. na 15 sektembra pisah ja pre Martin Krainović, kurato, kada bi blagoslovljeni ovi oltar*.⁷⁰

V.

Nakon 1480. godine kada su s uspostavom mletačke vlasti knezovi Frankapani postali dijelom krčke prošlosti, Dubašnica je nastavila sa svojim infrastrukturnim i institucionalnim razvojem. Dokaz tomu je najstarija izvorno sačuvana isprava iz Dubašnice napisana 27. rujna 1487. godine. Riječ je o glagoljičnom notarskom instrumentu prvoga dubašljanskoga notara *domin* Petra koji je bio i prvi imenom poznati dubašljanski župnik (plovani). Pišući i tumačeći pravne akte na hrvatskom jeziku i pismu, spominje se u još nekim ispravama i drugim spisima kao *nodarii cesarski pupliki* (1487.–1495.).⁷¹ Spomenuti dokument se čuva u Arhivu HAZU-a, a objavljen je u Šurminovu diplomataru.⁷² Njime su Ivan Vidović i Križman Oral pred svjedocima Ivanom Brajdarem i Jakovom Milovčićem što darovali što prodali Petru Krvaćaninu zemlju Stanču i lokvu Kreničicu u Dubašnici.⁷³ Očit je dokaz da je Dubašnica uspostavom mletačke vlasti ubrzo postala krčki kaštel u kojem je između ostaloga ustrojena pravna služba hrvatskoglagoljski notarijat. Sudeći po kupčevu prezimenu Krvaćanin/Hrvaćanin, nameće se pretpostavka da je riječ o čovjeku koji je podrijetlom iz Hrvaćana/Krvaćana, bužanskoga mjesta na granici s Ličkom županijom.⁷⁴

69 Usp. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. 2, Split 1964., str. 189.

70 Nikola Radić, "Izgnubljeni" i pronađeni glagoljski natpis, str. 393-394.

71 Usp. Petar Runje, Crtice iz kasnosrednjovjekovne povijesti Fučićeva rodnog kraja – Dubašnice, u: "Az grišni diak Branko pridivkom Fučić". *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*, ur. Tomislav Galović, Malinska – Rijeka – Zagreb 2011., str. 259-264; Stjepan Ivančić, *Povjestne crte o samostanskom III. Redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i Poraba glagolice u istoj redodržavi*, Zadar 1910., str. 53, 225. Dokumenti A, br. 40. (1508.), 46; Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta JAZU*, sv. 4, Zagreb 1961., str. 529.

72 Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, br. 220, str. 331-332.

73 Arhiv HAZU, Zagreb, sign. GL. II. 43., 27. IX. 1487., Dubašnica (Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, sv. 1, dok. 220, str. 331-332).

74 Usp. Vjekoslav Klaić, Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku, str. 18; Ivan Botica, *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, neobjavljena doktorska radnja, Zagreb: Filozofski fakultet, 2011., str. 186-187.

Njegovo bi prezime dodatno moglo potvrditi pretpostavku o tome kako je dubašljansko stanovništvo uglavnom bilo bužanskoga podrijetla. Sam pak Petar Krvaćanin javlja se naredne 1488. godine kada polovicu svoje zemlje daruje majci Dorot(ej)i.⁷⁵

Iz baštine dubašljanskoga srednjovjekovlja sačuvane su još dvije glagoljične isprave. Obje su iz 1495. godine,⁷⁶ a vezane su uz prodaju zemlje između Moiša Klaričića i augustinaca iz Rijeke itd. Isprave iz Dubašnica danas se nalaze pohranjene i u drugim arhivima – tako u Arhivu franjevačkog samostana na Trsatu čuva se jedan glagoljični notarski instrument od 8. rujna 1550. kojom se zamjenjuje neka zemlja (dolac) u Dubašnici.⁷⁷ Nekoliko pak glagoljičnih isprava dubašljanskih notara iz 18. i 19. stoljeća čuvaju se danas i u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁷⁸ U Arhivu franjevačkoga samostana na Košljunu⁷⁹ čuva se cijeli niz zasebnih notarskih isprava 18. stoljeća iz Dubašnice pisanih dakako na glagoljici.⁸⁰ Jedan takav ugovor obradio je i objavio fra Mavro Velnić (1919.–2013.), zapazivši “kako je Bodul bio itekako socijalno osjećajan” – odnosno da je u nekim ugovorima predviđena ponovna “štima” (procjena), tj. pa “ako se utvrdi veća štima, kupac će razliku nadoknaditi, a ako štima bude manja, prodavatelj će razliku vratiti”, te da na određeno vrijeme uz predviđena davanja prijašnji vlasnik još može obrađivati prodanu parcelu.⁸¹ Zanimljiva je i procedura nastanka kupoprodajnog ugovora u 18. stoljeću na Krku, posebno Dubašnici: *oficijal* javno ga objavljuje pred dva svjedoka tri puta – *tri kliči* – “tri nedjelje redom jedna za drugom, na određenom mjestu, u određenom satu, pred cjelokupnim pukom”. Zatim *oficijal* o tome obavještava notara koji u svojim spisima to nadodaje kao primjedbu ugovoru. Na koncu notar sastavlja zasebni instrument o obavljenom pravnom poslu.⁸²

75 Arhiv HAZU, Zagreb, sign. GL. II. 44., 8. IV. 1488., Dubašnica.

76 Arhiv HAZU, Zagreb, sign. GL. II. 53., 6. IV. 1495., Dubašnica (Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, sv. 1, dok. 255, str. 384); GL. II. 54., 10. VII. 1495., Dubašnica (Šurmin, *Hrvatski spomenici – Acta Croatica*, sv. 1, dok. 257, str. 387).

77 Jadranka Kaloper Bakrač, Popis glagoljskih spisa u franjevačkom samostanu na Trsatu, *Rijeka*, god. 1, br. 2, Rijeka 1994., str. 282.

78 *Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, knj. 5, prir. Šime Jurić, Zagreb 1991., str. 67-73; Ivan Kosić, Glagoljični rukopisi u nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002)*, ur. Marija-Ana Dürriegl – Milan Mihaljević – Franjo Velčić, Zagreb – Krk 2004., str. 328.

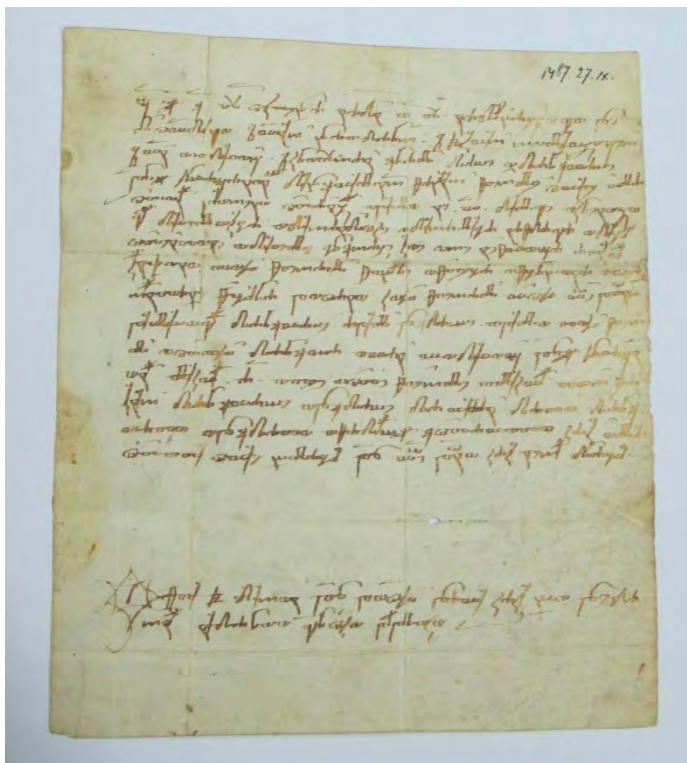
79 Usp. Danilo Klen, Arhivska građa u samostanu franjevacu na Košljunu, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 18, Rijeka 1973., str. 339-341.

80 Mavro Velnić, Dubašljanski ugovor o prodaji zemlje iz 1785. godine, *Krčki kalendar 2008.*, Krk 2007., str. 83-87.

81 Velnić, Dubašljanski ugovor o prodaji zemlje iz 1785. godine, str. 83.

82 Isto, str. 85.

Na kraju važno je naglasiti da se iz Dubašnice sačuvao najveći broj hrvatskoglagoljskih notarskih knjiga koje danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.⁸³ Riječ je o preko četiri tisuće gusto ispisanih stranica dubašljanskih notara!

Sl. 2. Ivan Vidović i Križman Oral daruju i prodaju zemlju i lokvu Petru Krvačaninu (27. IX. 1487., Dubašnica) Arhiv HAZU, Zagreb (sign. GL. II. 43., 27. IX. 1487., Dubašnica)

VI.

Tijekom ranoga novovjekovlja postoje u Dubašnici i svjedočanstva latiničke pismenosti na latinskom, talijanskom i hrvatskom jeziku. Iz najranijega razdoblja imamo dva dokumenta koje je na talijanskom jeziku napisao dubašljanski notar Matija Sablić.⁸⁴

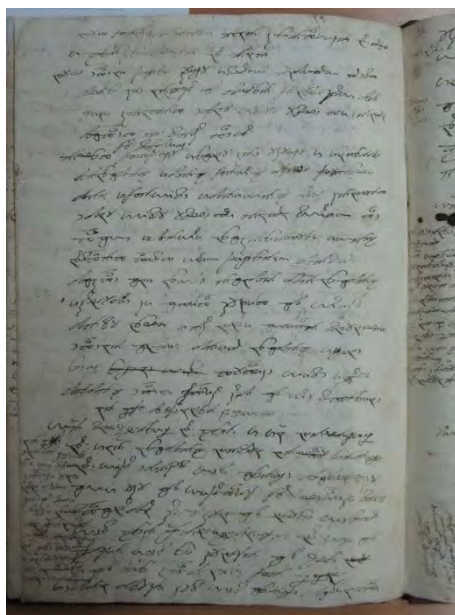
⁸³ Kolanović, *Glagoljski rukopisi i isprave u Arhivu Hrvatske*, str. 158-167.

⁸⁴ Antun Herljević, *Arhiv augustinskog samostana u Rijeci, Jadranski zbornik*, sv. 7, Pula – Rijeka 1966.-1969., str. 453; Dujmović – Galović, *Plovanska crkva svetoga Apolinara*, str. 19. Te se isprave danas čuvaju u Državnom arhivu u Rijeci, sign. I-63 i I-64.

Najprije se 29. listopada 1549. saznaje da je Matija Surčić augustinskom samostanu u Rijeci prodao dio svojega zemljišta u Dubašnici, a potom je 1. ožujka 1551. isti izjavio da su mu prodano zemljište augustinci uredno platili. Skloni smo vjerovati je riječ o prijevodima kupoprodajnih ugovora s hrvatskoga izvornika na talijanski. Isti je slučaj i s ispravama dubašljanskih notara iz 18. i 19. stoljeća danas pohranjenih u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁸⁵

Zanimljivo je spomenuti da se u Arhivu Provincijalata franjevaca trećoredaca u Zagrebu čuva veći broj notarskih isprava iz Dubašnice i da su sve odreda pisane talijanskim jezikom dok im je na poleđini regest sastavljen na hrvatskome i glagoljici.⁸⁶

Unatoč tomu što u Dubašnici imamo svjedočanstva latiničke pismenosti na latinskom, talijanskom i hrvatskom jeziku, pisana kultura Dubašnice nedvojbeno počiva na glagoljičnoj pismenosti, a sve ovdje spomenuto pomaže nam u boljem sagledavanju i vrednovanju hrvatskoglagoljske notarske službe, te njezinu utemeljenju i razvoju.

Sl. 3. Komad notarskog protokola Ivana Sormilića 1767.–1768., Arhiv HAZU, Zagreb (sign. IV a 109, f. 29v)

⁸⁵ *Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, knj. 5, str. 67-73; Kosić, *Glagoljični rukopisi u nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici*, str. 328.

⁸⁶ Usp. *Arhiv Provincije franjevaca trećoredaca – Regesti pergamena*, ur. Petar Runje, Zagreb 1980. (umnoženo kao prilog *Vjesnika franjevaca trećoredaca*, br. 3-4, 5-6 iz 1979. i br. 1-2 iz 1980.), str. 32, 34, 39-41, 46, 48, 52. Npr. u arhivu samostana franjevaca trećoredaca u Zadru čuva se oporuka Katarine, kćeri Andrije Pušića, izdana u Dubašnici 10. listopada 1554. (kopija). Usp. Galović, *O Dubašnici i njezinim ljudima*, str. 90.

Ivan Botica – Tomislav Galović

Glagolitic literacy of medieval Dubašnica (with an overview of the beginnings of Croatian Glagolitic notary service on the island of Krk)

SUMMARY

This article presents and partially analyses Glagolitic monuments of the medieval Dubašnica. The monuments refer to the documents originating from the second half of the fifteenth and an inscription from the beginning of the sixteenth century. Precisely in this period begins the continuous literacy in Dubašnica. This parish and castle on the island of Krk was established by John VII Frankapan, by massively populating its territory with the inhabitants of the nearby land in the beginning of the second half of the fifteenth century. The oldest sources indicate that the population by most part originated from Bužana. The literacy of Dubašnica is predominantly Glagolitic because its bearers were Glagolitic priests and third order Franciscan Glagolitics. The first ones had their own chapter near the church of St. Apollinaire (Polinaro) in the nowadays field of Dubašnica, and the former a monastery of St. Mary Magdalene in the Dubašnica Porto. Their lives and activities were entirely locally aimed. With them many lay people also became literate, ones who will then take upon the Dubašnica Glagolitic notaryship, a legal institution that left its deepest mark precisely on Krk.

Keywords: the Middle Ages, Krk, Dubašnica, John VII Frankapan, Bužane, Glagolitic literacy

**DRUŠTVENA I GOSPODARSKA POVIJEST
RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA**

Antun Nekić

PROBLEMI “LINEARNOSTI” I “NORMATIVNOSTI” U ISTRAŽIVANJIMA SREDNJOVJEKOVNIH PLEMIČKIH SRODNIČKIH ZAJEDNICA

Autor u radu razmatra radove Erika Fügedija i Martyna Radyja koji se tiču problema strukture plemićkih srodničkih zajednica s prostora Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva te nastoji ukazati na neke od problema kojima su ta istraživanja opterećena. Te probleme autor smješta pod dva, u osnovi vrlo isprepletene, problema, “linearnosti” i “normativnosti”. Pritom pod problemom “normativnosti” podrazumijeva preveliko oslanjanje na zbornike običajnog prava i kraljevske dekrete, oslanjanje koje je dovelo do toga da su rodovi promatrani iz perspektive sinkronijske uniformiranosti. S druge strane, problem “linearnosti” očituje se u sličnom problemu, ali s dijakronijskog aspekta, u kojem se preobrazba rodova predstavlja kao višemanje linearno sužavanje širih srodničkih zajednica (rod) prema užima (*parentela*).

Ključne riječi: Erik Fügedi, Martyn Rady, kasni srednji vijek, srodničke zajednice, plemićki rod, *parentela*

Posljednjih petnaestak godina u hrvatskoj historiografiji kao jedno od najplodonosnijih istraživačkih pitanja pokazalo se bavljenje poviješću plemstva. Potreba da se sastave pregledni radovi koji upozoravaju na prošla istraživanja plemstva te izvora važnih za povijest plemstva možda najbolje svjedoči o aktualnosti te historiografske teme,¹

1 Od 2001. godine su tako na primjer objavljeni idući pregledi literature i izvora za povijest plemstva: Marija Karbić – Damir Karbić, Pregled literature o plemstvu na području Slavonije, Srijema i Baranje tijekom srednjeg vijeka, *Scrinia Slavonica*, sv. 1, Slavonski Brod 2001.; Borislav Grgin, Hrvatska historiografija o Požegi i Požeškoj županiji u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Scrinia Slavonica*, sv. 8, Slavonski Brod 2008.; Marko Jerković, Plemstvo Križevačke županije u srednjem vijeku – uvod u problematiku i historiografski pregled, *Povijesni prilozi*, sv. 34., Zagreb 2008.; Ivan Majnarić, Izvori za povijest plemstva – Pregled s osvrtom na Hrvatski državni arhiv, *Povijesni prilozi*, sv. 31, Zagreb 2006.

a izlazak prve monografije o jednom plemićkom rodu, Marije Karbić o plemićkom rodu Borića bana, može se smatrati “krunom” tog trenda.² No pritom valja naglasiti kako novija istraživanja od starijih ne razdvaja samo vremenski jaz uzrokovan političko-ideološkom naravi socijalističke Jugoslavije³, već prvenstveno metodološki pristup proučavanju plemstva te pitanja koja istraživači postavljaju. Pritom valja istaknuti kako se i u razdoblju SFRJ-a, odnosno pedesetih godina prošlog stoljeća, kao dio širih historiografskih kretanja u kojima se sve veća pozornost pridavala gospodarskim i društvenim fenomenima i pitanje plemstva počelo razmatrati u novim okvirima. U tom su kontekstu za povijest nižeg plemstva značajni radovi Olega Mandića, Mihe Barade i Nade Klaić, no nakon njihova niza radova istraživanje nižeg plemstva polako je potonulo u drugi plan.⁴ Stoga pitanja u fokusu kojih je najvećim dijelom bila *Pacta conventa*, odnosno “plemstvo dvanaest plemena”, to jest sam nastanak, diferencijacija i staleško oblikovanje hrvatskog plemstva u posljednjih petnaestak godina u velikoj su mjeri izmijenila istraživanja plemićkih rodova usmjerena na pitanja plemićkih obiteljskih struktura i s time povezana pitanja solidarnosti, kohezije i sukoba unutar rodova te općenito funkcioniranja plemstva kao društvene skupine. Za tu promjenu nije zaslužan (osim činjenicom da više ne postoji) nikakav režim, već jedan povjesničar – Erik Fügedi. Svojim istraživanjima o plemstvu, a naročito svojim djelom o plemićkom rodu Elefánthyja Fügedi je postavio nova istraživačka pitanja i pristupio proučavanju plemstva na sasvim novi način, koristeći se rezultatima antropologije i sociologije i time u velikoj mjeri raskinuo sa starim metodama i pitanjima usmjerenima k sferi političke povijesti. Nije trebalo dugo vremena da se poticaj koji je dao Fügedi osjeti i u hrvatskoj historiografiji. Svojom disertacijom o Šubićima Damir Karbić je bio prvi od hrvatskih istraživača koji je krenuo tragom Fügedijevih istraživanja.⁵ Nakon njegove disertacije o Šubićima krenulo je niz disertacija iste tematike: Marije

2 Marija Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Zagreb 2013.

3 D. Karbić ističe kako je negativan stav prema hrvatskom plemstvu bio osjetan već i u vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, no u razdoblju nakon 1945. godine ideološka nesklonost proučavanju plemstva u kombinaciji s izoliranošću hrvatske historiografije od tokova u europskoj historiografiji rezultirala je izostankom bilo kakvog sustavnog istraživanja srednjovjekovnog plemstva. Damir Karbić, *Plemstvo – definicija, vrste, uloga, Povijesni prilozi*, sv. 31., Zagreb 2006., str. 13-14, bilj. 5-6.

4 O tim historiografskim kretanjima Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2012., str. 25-33. Pregled historiografije vezane uz “plemstvo dvanaest plemena” također i u: Ivan Majnarić, *Srednje i niže plemstvo u širem zadarskom zaleđu od polovice XIV. do polovice XV. stoljeća*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012., str. 11-16, te tamo navedena literatura.

5 Damir Karbić, *The Šubići od Bribir: A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, neobjavljena doktorska disertacija, Budapest: Central European University, 2000.

Karbić,⁶ Ante Birina,⁷ Ivana Botice,⁸ i Hrvoja Kekeza,⁹ da navedem one koji su preuzimali rad E. Fügedija kao predložak svojih istraživanja. Naravno, korištenje rezultata E. Fügedija temeljenih na plemićkom rodu Elefánthyja kao predlošku nije počivalo samo na preuzimanju metodoloških zasada i novom pristupu, već i činjenici da je Fügedi obradio jednu plemićku obitelj Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, a budući da se plemstvu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva pristupa, zajedno s plemstvom Poljskog Kraljevstva, kao zemljama "brojnog plemstva" sasvim je logično da su usporedbe išle i dalje od metodološkog poticaja – Elefánthy su pružali i mogućnost sadržajnog uspoređivanja.¹⁰ No iako je napravio ogroman iskorak u istraživanju plemstva, iskorak koji se potom vrlo brzo osjetio i u hrvatskoj historiografiji, držim kako su pojedini aspekti Fügedijeva rada problematični i kako su nekritički preuzeti i od dijela hrvatskih povjesničara koji su se bavili srednjovjekovnim plemstvom. Prvenstveno se to odnosi na pitanje sheme razvoja plemićkih rodova u razdoblju od 13. do 15. stoljeća koju je Fügedi predložio, a koja zapravo daje jedan pogled na strukturu plemićkih rodova, odnosno pogled na usko povezana pitanja solidarnosti i nasljeđivanja posjeda. U tom kontekstu također je vrlo važno sagledati i rad Martyna Radyja, jer je njegova dopuna Fügedijeve sheme preuzeta i u hrvatskoj historiografiji. Pored toga, Rady je pružio dijelom drugačiji pogled na razvoj rodova od Fügedija, ali koji također pati od sličnog problema kao i Fügedijev. Rasprava je stoga usmjerena k dva, u osnovi vrlo isprepletana, problema koji se mogu nazvati problemima "linearnosti" i "normativnosti". Pritom pod problemom "normativnosti" podrazumijevam preveliko oslanjanje na zbornike običajnog prava i kraljevske dekrete, oslanjanje koje je dovelo do toga da su rodovi promatrani iz perspektive sinkronijske uniformiranosti. S druge strane, problem "linearnosti" očituje se u sličnom problemu, ali s dijakronijskog aspekta, u kojem se preobrazba rodova predstavlja kao više-manje linearno sužavanje širih srodničkih zajednica (rod) prema užima (*parentela*).

6 Marija Karbić, *Rod Borića bana. Primjer plemićkog roda u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

7 Ante Birin, *Knez Nelipac i hrvatski velikaški rod Nelipčića*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.

8 Ivan Botica, *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

9 Hrvoje Kekez, *Plemićki rod Banonića do kraja 14. stoljeća*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

10 D. Karbić, *The Šubići od Bribir*, str. 3-4.

Elefánthy

Knjiga E. Fügedija o plemićkom rodu Elefánthyja objavljena je 1992.,¹¹ a engleski prijevod 1998. godine¹². Fügedi u njoj obrađuje jedan plemićki rod s prostora srednjovjekovne njitranske županije (prostor današnje Slovačke), u razdoblju od 13. do kraja 15. stoljeća. Kao što sam Fügedi kaže, nezadovoljan rezultatima dotadašnje historiografije o nižem plemstvu, prvenstveno jer nije otkrivala ništa o svakodnevnom životu, karijerama, unutarnjim konfliktima i solidarnostima te vrijednostima nižeg plemstva, bilo je potrebno naći okvir, društvenu jedinicu, koja bi omogućila bolje upoznavanje s tim aspektima života nižeg plemstva te ga je Fügedi pronašao u onome što latinski izvori nazivaju *genus* ili *generatio*, “skupini plemićkih obitelji koje se poziva na zajedničko porijeklo”.¹³ No Fügedi pritom radi razliku između onih društvenih skupina koje se označavaju kao *genus* ili *generatio* u vrijeme dolaska Mađara i onih iz razdoblja 13. i 14. stoljeća. Ostavljajući po strani prve, Fügedi *genus* 13. i 14. stoljeća definira kao “skup muških potomaka poznatog (stvarnog ili fiktivnog) pretka koji su uživali legalno pravo na njihovo vlasništvo na temelju *genusa*”, i koji su sačinjavali kultne zajednice, štovali zajedničke pretke, a njihova se kohezija očitovala u uporabi zajedničkog imena (*de genere ...*) i heraldičkih znakova.¹⁴ Fügedi također za *genus* 13. i 14. stoljeća predlaže uporabu pojma klana, kako bi ga se razlikovalo od onog iz “doba osvajanja”.¹⁵ Nadalje, Fügedi prihvaća opće prihvaćene postavke mađarske historiografije kako su se krajem 14. stoljeća aristokratske *generationes*, odnosno po njegovoj terminologiji klanovi, raspale, što se očitovalo u različitom nazivlju za rodbinu – *fratres generationales* zamijenila su *fratres condivisionales*, a “osnova srodstva postalo je ne toliko zajedničko porijeklo preko muške linije koliko opredmećeni odnos zajedničkog – podijeljenog ili nepodijeljenog – posjedovanja”.¹⁶ Dakle društvene jedinice koje je Fügedi uzeo kako bi istražio život nižeg plemstva nisu bile statični društveni fenomeni. U razdoblju od 13. do 15. stoljeća, koje je u fokusu njegovog djela, doživjeli su značajnu promjenu na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće, pa se tako razvoj srodničkih zajednica prema Fügediju može podijeliti u četiri faze:

11 Erik Fügedi, *Az Elefánthyak: A középkori magyar nemes és klánja*, Budapest 1992.

12 Erik Fügedi, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*, ur. Damir Karbić, Budapest 1998.

13 Isto, str. 2-4.

14 Isto, str. 4-5.

15 Isto, str. 5.

16 Na ist. mj.

drevne loze (*ancient lineages*) iz vremena doseljenja Mađara, klan iz 13. i 14. stoljeća, *genus* iz 15. stoljeća, te zadnju fazu nakon 15. stoljeća, kada se društveni položaj nižeg plemstva stubokom mijenja.¹⁷ Upravo ova shema razvoja plemićkih srodničkih zajednica ostvarila je vrlo velik utjecaj na radove hrvatskih povjesničara. No daleko od toga da je ova shema bez svojih problema, kao što je to naglasio D. Karbić.¹⁸ Ostavljajući zasad po strani nadopunu Fügedijeve sheme koju je, pozivajući se na prijedloge M. Radyja, napravio D. Karbić, usredotočio bih se na drugu i treću fazu Fügedijeve sheme, koje se čine posebno problematičnima. Prvenstveno to proizlazi iz činjenice da, kao što to naglašava D. Karbić, osim spomenute promjene od *frater generationalis* prema *frater condivisionalis*, Fügedi u svojoj obradi roda Elefánthyja nigdje nije dublje razradio svoju shemu i prijelaz s druge na treću fazu.¹⁹ Također, D. Karbić primjećuje kako se Elefánthy nikada nisu nazivali *de genere*, već su se od samih početaka nazivali prema svom posjedu, *nobiles de Elefanth*. Time bi se Elefánthy već od 13. stoljeća nalazili u trećoj fazi predložene sheme.²⁰ No takva "nedosljednost" kakvu primjećuje D. Karbić, a koju pokušava ukloniti prijedlogom kako se Elefánthy nalaze od samog početka u trećoj fazi možda je čak samo naizgled nedosljednost, jer teško je povjerovati da je Fügedi olako naveo navedenu shemu kada su mu Elefánthy očigledno bili glavni materijal za njenu razradu. Dosljednost se stoga vjerojatno može pronaći u činjenici da su Fügediju indikatori za prijelaz iz druge u treću fazu doista bili pojmovi *fratres generationales* i *fratres condivisionales* koje nalazimo u izvorima, a ne činjenica naziva li se rod *de genere* ili po svome glavnom posjedu. Dakle bez obzira što su se nazivali *de Elefanth*, a što bi bio indikator treće faze, pripadnici roda istovremeno su se do kraja 14. stoljeća označavali i kao *fratres generationales*, a ne *fratres condivisionales*, na temelju čega ih se onda doista može smjestiti u drugu fazu sheme. No čak i ukoliko se klupko odmrsi u tom pravcu, ipak ostaje činjenica kako je u cijelom djelu E. Fügedija vrlo teško pronaći promjene koje bi na kraju 14. stoljeća naznačile drugačije principe funkcioniranja roda i upravo je to element koji bi trebalo najviše podcrtati. Dapače, općenito gledajući povijest roda Elefánthy od 13. do kraja 15. stoljeća može se zaključiti kako su krvne veze kroz cjelokupno to vrijeme osnova za odnose unutar roda. Prvenstveno se to očituje u sferi posjedovanja i nasljeđivanja posjeda. Takva

17 Isto, str. 5-6.

18 Damir Karbić, *The Šubići od Bribir*, str. 195.

19 Isto, str. 199.

20 Isto, str. 200.

isprepletenost krvnih veza i posjedovanja upućuje na drugačije koncipiranje problema, prema kojem bi krvna veza i zemlja, odnosno posjedi, kroz cijelo vrijeme postojanja roda bili usko isprepleteni i funkcionirali na horizontalnoj, sinkronijskoj razini, kao dva segmenta koja se istovremeno podupiru u strukturiranju odnosa članova roda, a ne kao dvije uzastopne faze koje se smjenjuju. Problem s trećom fazom sheme može se nazrijeti već i na razini gore citirane definicije koju Fügedi daje, a koja vrlo nezgrapno kaže kako je osnova srodstva (*kinship*) postalo zajedničko posjedovanje zemlje. Počevši od toga kako je posjedovanje zemlje teško uzeti kao kriterij za određivanje srodstva, ono što rod Elefánthyja kroz cijeli svoj razvoj pokazuje jest kako su krvne veze, odnosno genealoška blizina i udaljenost diktirale posjedovanje i nasljeđivanje zemlje. Dakako, i korelacija krvnih veza i posjedovanja imala je svoje granice – te su se granice, barem na onoj zakonskoj razini, mijenjale prvenstveno pred naletima kraljevske vlasti koja je pokušavala kao ošasna dobra uzeti posjede plemića bez muških nasljednika – a time je bila ograničena i vertikalna širina roda u pojedinom trenutku. Drugim riječima, rod je bio društvena grupa koja je počivala na solidarnosti, a dio te solidarnosti temeljio se ili na realnom nasljeđivanju zemlje na vertikalnoj liniji (otac sinovi, braća njihova djeca) ili na potencijalnom nasljeđivanju pobočnih rođaka u slučaju izumiranja pojedine grane.

No koncept solidarnosti roda, tako važan u funkcioniranju i strukturi plemićkih rodova, nije bez problema kako to izgleda na prvi pogled, posebice zbog specifičnog načina na koji ga Fügedi koristi. Kao što to primjećuju urednici knjige, Fügedi pojam solidarnosti koristi u tradicionalnom smislu, kao “zajedničko držanje, uzajamnu ovisnost, zajednicu interesa”, nasuprot modernoj upotrebi te riječi, “koja naglašava dobrovoljno izražavanje podrške”.²¹ Takav način koncipiranja solidarnosti vodi nas također i do Istvána Werbőczyja i njegova *Tripartita*.²² Fügedi Werbőczyjev *Tripartitum* koristi u poprilično širokom smislu, kao model koji, ukoliko se iz njega otklone neki “subjektivni” aspekti Werbőczyjeva rada, “poprilično točno reflektira općenite principe pravne i društvene strukture srednjovjekovnog plemstva”.²³ Stoga nije čudno da Fügedijeve ideje o solidarnosti roda uvelike počivaju na korištenju Werbőczyja, kao što to primjećuje

21 Erik Fügedi, *The Elefánthy*, str. 50, fusnota 112.

22 János M. Bák, Péter Banyó, Martyn Rady, *The Customary Law of Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werboczy* (dalje: *Tripartitum*), *The Laws of Medieval Kingdom of Hungary*, sv. 5, Idyllwild CA – Budapest 2005. O *Tripartitumu* vidi: Martyn Rady (ur.), *Custom and Law in Central Europe*, Cambridge 2003.

23 Erik Fügedi, *The Elefánthy*, str. 19.

M. Rady.²⁴ Werbőczy je pružio osnovu za istraživanje plemićkih rodova jer važan dio *Tripartituma* donosi odredbe o ulozi roditelja, odnosno o položaju oca, majke te položaju djece u ugarskom srednjovjekovnom društvu te o neizbježnim pitanjima nasljedstva.²⁵ Iako se već i iz ovakvog letimičnog pogleda na aspekte srodničkih odnosa koje Werbőczy obrađuje može primijetiti kako je fokus na obvezama, pravima, položaju i odnosima unutar uže obitelji, Werbőczy ipak potvrđuje Fügedijevu pretpostavku kako se upravo preko roda (*generatio*) može doći do najboljeg razumijevanja plemstva, jer i "prema *Tripartitumu*, osnovna jedinica plemstva bio je rod, to jest, svi oni koji su potekli od jednog pretka, ili točnije, od jednog plemića".²⁶

Vjerujem kako je u Fügedijevim razmišljanjima vrlo važnu ulogu u ocjenjivanju značaja roda i njegove solidarnosti pored pitanja nasljeđivanja zemlje imala i terminologija korištena za označavanje srodstva. Tako se na primjer u nazivlju specifičnom za Ugarsku, oznaka *frater* nije primjenjivala samo za "pravog" brata, bio on *frater carnalis* ili *frater uterinus*, već i za bratiće. Jednako tako kao *frater patruelis*, ono što bi odgovaralo bratiću, nazivan je daleko širi skup rođaka; jednak je i primjer s terminom *avus* – tim se terminom nije označavao samo nečiji djed, već i pradjed, šukundjed itd., u rasponu do šestog koljena.²⁷ Takva terminologija na neki način skraćuje genealošku dubinu među krvnim srodnicima i stvara osjećaj veće bliskosti, odnosno, u kontekstu razmatranja roda upućuje na činjenicu kako su i daljnji rođaci zauzimali značajno mjesto u nečijem životu.

No pored terminologije za označavanje srodstva najvažniji segmenti solidarnosti roda su ipak posjedovanje i prava na posjedovanje zemljišnih posjeda. O značaju patrimonija (*hereditas*) za rod možda najbolje govori paralela koju obrađujući Werbőczyja povlači Fügedi, a koja očuvanje posjeda za patrilinealni rod izjednačava sa samim biološkim preživljavanjem članova roda,²⁸ u skladu s čime bi se dalo zaključiti kako je gubljenje posjeda za rod bilo ravno smrti njegovih članova. No koliko god oblikovao svoje poimanje

24 Martyn Rady, Erik Fügedi and The Elefánthy Kindred, *The Slavonic and East European Review*, sv. 77/2, London 1999., str. 302; sam Fügedi piše kako Werbőczyev *Tripartitum* "sadrži najživlju sliku plemćkog klana" (*Verba volant ...: Oral Culture and Literacy among the Medieval Hungarian Nobility*, u: Erik Fügedi, *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, London 1986., str. 8).

25 *Tripartitum*, str. 70-75, 104-137, 171-215; Fügedi, *The Elefánthy*, str. 20-28.

26 Isto, str. 20.

27 Isto, str. 20; Erik Fügedi, *The avus in Mediaeval Conceptual Framework of Kinship in Hungary*, u: Fügedi, *Kings, Bishops, Nobles*, str. 137-142. Da je riječ o specifičnom mađarskom fenomenu upućuju i oznake srodstva koje su korištene za određivanje srodstva kod roda Šubića, a koje su bile daleko određenije (D. Karbić, *The Šubići of Bribir*, str. 182-184).

28 Fügedi, *The Elefánthy*, str. 28.

rodovske solidarnosti na *Tripartitumu*, Fügedi ipak radi djelomičan kritički odmak od *Tripartituma*, štoviše, uspoređujući njegov sadržaj s praksom i svakodnevnim životom plemstva zaključuje kako Werbőczy od te stvarnosti odstupa najviše na dva aspekta: pitanju postajanja plemićem i solidarnosti roda.²⁹ Dakle solidarnost roda koja se kod Werbőczyja iskazivala prvenstveno preko nasljedne zemlje i prava rodbine na nju nije bila tako snažna kakvom ju je Werbőczy ocrtao, odnosno “da je Werbőczyjev opis odgovarao stvarnim činjenicama posjedi bi ostajali u rukama određenih rodova mnogo duže nego što to naši izvori pokazuju. U stvari, Werbőczy je preglasio solidarnost, budući [da] je postojalo nekoliko načina za pripadnika roda da proda svoj dio patrimonija strancu”.³⁰ Jedan od tih načina u 13. stoljeću i početkom 14. stoljeća bilo je pravo slobodnog raspolaganja koje je podjeljivao kralj, a koje se svodilo na mogućnost ostavljanja posjeda kćerima u nedostatku muških nasljednika.³¹ Time se uz kraljevu odluku, odnosno privilegij, moglo nadjačati solidarnost roda.³² Za Anževinaca se manevarski prostor za rušenje solidarnosti roda proširio dvama načinima: ograničenom kraljevskom darovnicom i prefekcijom.³³ No iako tvrdi kako su obje “kraljevske novotarije” Anževinaca išle protiv solidarnosti roda, prefekcija je posebno zanimljiva jer se za nju u konačnici, prema onome što Fügedi iznosi, uopće ne bi ni moglo ustvrditi kako je uspjela nadvladati solidarnost roda – upravo je ona izazvala najveći revolt među plemstvom, kao što to svjedoči odluka kralja Ludovika iz 1373. godine kojom je prefekcija ograničena na četvrto koljeno, a daljnji korak napravio je kralj Sigismund 1397. godine pomičući tu granicu na peto koljeno.³⁴ Stoga iako je navodi kao mehanizam kojim se moglo narušiti solidarnost roda, može se primijetiti kako Fügedi prefekciju u konačnici ipak promatra kao kraljevu “novotariju” koja je bila u “suprotnosti s općim konceptom ugarskog plemstva o srodstvu i patrimonijalnim posjedima”.³⁵

No što nam primjer samog roda Elefánthyja govori o solidarnosti roda? Možda je najbolje poći od primjera gdje sam Fügedi eksplicitno govori o solidarnosti roda. Jedan od takvih primjera je sukob Dezse s Matijom I. te u konačnici Mihaela II., Dezsing sina s Matijinim sinovima, koji je završio kompromisom kojim je “princip solidarnosti unutar

29 Isto, str. 35.

30 Isto, str. 50.

31 Isto, str. 50-51.

32 Isto, str. 51.

33 Isto, str. 52.

34 Isto, str. 57.

35 Isto, str. 62.

roda trijumfirao".³⁶ U čemu se, dakle, s obzirom na sukobe koji su prethodili dogovoru iz 1331. godine može očitati "trijumf solidarnosti roda"? Za Fügedija je takav rasplet očito potvrda Dezsini optužbi uperenih protiv svog bratića i njegovih sinova, optužbi koje su počivale na definiranju roda i solidarnosti kakvo nalazimo kod Werbőczyja, odnosno u običajnom pravu: Dezső je slučaj protiv Matije temeljio na optužbi kako je prilikom kupnje Stjepanovih posjeda iz Melkiorove grane Matija to učinio samo uz pristanak Banjok grane te je pored toga kupio neke zemlje u blizini Elefántha bez Dezsinog pristanka.³⁷ Dakle običaji plemstva, odnosno kraljevstva bili su najbolji čuvari solidarnosti roda i u konačnici njihovo je pridržavanje ispravilo situaciju u kojoj je Matija nastupao protivno njima. Odnosno, ono što je još važnije za cijeli slučaj i pitanje solidarnosti jest to da pokazuje široku sinkronijsku horizontalnu povezanost članova roda jer su te veze tada prelazile i četvrto koljeno.³⁸ Također, ovakav način korištenja solidarnosti odgovara prije spomenutim primjedbama urednika jer se u ovom slučaju solidarnost roda na neki način očituje u uzajamnoj ovisnosti, bivanju zajednicom uz određeni vid prisile, sputanošću određenim pravilima koje je dio aktera (Matija I.) htio "zaobići". No da je tih zaobilaženja bilo sve više potvrđuje zaključkom i sam Fügedi: "Bilateralnu solidarnost preuzeo je unilateralni pristup, gdje su sve strane u podjeli smatrale stečeni posjed kao njihovo neotuđivo vlasništvo, istovremeno tražeći za sebe dio dijela ostalih. S druge strane, ova unilateralna solidarnost osigurala je koheziju unutar roda: da nije bilo takvih restrikcija, grane roda (sa njihovim zemljišnim posjedima) smatrale bi se povezanim ali nezavisnim obiteljima".³⁹ Kada se tome doda primjer u kojem Fügedi koristi pojam solidarnosti i u onom modernijem smislu aktivne pomoći tada solidarnost roda Elefántyja postaje još krhkija. Tako, na primjer, komentirajući slučaj Mihaela II. koji je, iako je bio bez sinova, propustio napraviti bilo kakav korak kako bi pomogao svojim rođacima koristeći svoju poziciju bliskosti dvoru, Fügedi zaključuje kako je to "još jedna indikacija nedostatka stvarne solidarnosti unutar roda".⁴⁰ No radi li se tu jedino o slabljenju uloge roda, odnosno propadanju rodova? Smatram kako veliki dio problema leži u "genealoškoj teleologiji".

36 Isto, str. 77.

37 Isto, str. 77.

38 Za izračunavanje stupnja srodstva koristio sam se genealogijom Elefánthya. (Isto, str. 78).

39 Isto, str. 115.

40 Isto, str. 120.

U trenutku kada uz puno muke i truda uspije sastaviti genealogiju roda kojim se bavi, povjesničar je u izvjesnoj mjeri u opasnosti svoje znanje genealoških veza prenijeti i na pojedince kojima se bavi, odnosno uredna genealogija koja se nađe na komadu papira stvara osjećaj povezanosti i zaokruženosti genealoške zajednice kakav ne mora nužno postojati u stvarnosti. Primjer toga je govor o granama roda. Tako, na primjer, svaki put kada se govori o grani roda Andrije Crvenog i grani roda Felsőelefánthyja, a čiji zajednički okvir čini rod Elefánthyja, teleološki se stvaraju veze između dvije grupe koje ne moraju postojati, već ih čini stvarnima rodoslovlje sastavljeno od strane povjesničara. Gore dvije navedene "grane" roda primjer su takvog pristupa. U trenutku kada je 1472. godine umro posljednji član Felsőelefánthyja u sačuvanoj se izvornoj građi ne može naći nikakav zahtjev od strane živućih članova "grane" Andrije Crvenog za imovinom Felsőelefánthyja.⁴¹ Ukoliko se govori unutar diskursa o "granama" roda, takva činjenica može izgledati čudno, no ukoliko se pogleda koliki ih genealoški jaz u tom trenutku dijeli, postaje jasno kako bi takav zahtjev bio u samom svom začetku osuđen na propast, jer je veza na četvrtom koljenu bila granica takvih zahtjeva. No ukoliko se okrenemo potomcima Andrije Crvenog na početku 14. stoljeća, vidimo ih kako zajednički sudjeluju u pitanjima oko zajedničkih posjeda na širokoj horizontalnoj razini – 1411. riječ je o rođacima u 3. koljenu, a 1412. u 3. i 4. koljenu.⁴² Također, primjer iz samog kraja 15. stoljeća, točnije iz 1491. godine, svjedoči kako je još i tada tražen pristanak rođaka prilikom prodaje posjeda (Mihael V. traži takvu potvrdu od Simona III., svog rođaka na 3. koljenu).⁴³ Dakle i ovi primjeri svjedoče kako i u 15. stoljeću, jednako kao i u 13. i u 14. stoljeću postoje veze koje prelaze razinu *parentelae*, veze koje spajaju rodbinu unutar okvira roda.

Na temelju ovih primjera moglo bi se ustvrditi kako je posjed taj koji drži rod na okupu, što bi moglo potkrijepiti tezu o drukčijoj vrsti solidarnosti u 15. stoljeću koja počiva na zajedničkom (stvarnom ili potencijalnom) posjedovanju zemlju, što bi se očitovalo u spomenutoj promjeni od *fratres generationales* na *fratres condivisionales*. No vratimo li se na rod Elefánthyja u prvoj polovini 14. stoljeća, vidljivo je kako i tada, kada se članovi roda nazivaju *fratres generationales*, zemlja čini okosnicu veza među članovima roda. Štoviše, bez pozivanja na određenu fazu (drugu ili treću navedene sheme) E. Fügedi zaključuje kako "patrilinealnu lozu na okupu nije držalo samo porijeklo od zajedničkog pretka već i

41 Isto, str. 93.

42 Isto, str. 89.

43 Isto, str. 93.

naslijeđeni posjedi".⁴⁴ Takav zaključak, povezan sa samim primjerima iz roda Elefánthyja, upućuje na potrebu djelomičnog redefiniranja koncepta roda. Takva definicija bi, dakle, trebala uzeti u obzir kako rod nije zajednica muških potomaka određenog pretka, već zajednica muških potomaka određenog pretka koje vežu zajednički interesi, prvenstveno oni povezani s posjedima. U trenutku kada više ne mogu ostvariti niti potencijalno pravo na posjede svojih rođaka u trenutku kada ovi ostanu bez muških nasljednika sasvim je jasno kako se gubi najvažniji faktor postojanja zajednice srodnika. Naravno to otvara veliki problem definicije i prepoznavanja roda u određenom trenutku – u kojem trenutku govoriti o raspadu roda i početku novog – ali i takav pristup je daleko bolji od onoga koji počiva na "genealoškoj teleologiji". Problem je dakako odveć kompleksan kako bi se mogao ovdje riješiti, no vjerujem kako pristup koji uzima u obzir da je rod zajednica čije se granice – osobe koje se u određenom trenutku smatraju dijelom jedne šire srodničke zajednice – mijenjaju sa svakom novom granicom, omogućava bolje sagledavanje problema funkcioniranja srodničkih zajednica.

"Pobjeda" *parentelae*

U svojoj recenziji rasprave o Elefánthyjima M. Rady raspravljaajući o solidarnosti, odnosno samom postojanju agnatskog roda zaključuje kako je solidarnost roda u kasnom srednjem vijeku jenjavala, a samim tim je i rod kao oblik zajednice gubio na važnosti te uz to primjećuje kako se znaci toga najbolje mogu primijetiti u nekim aspektima običajnog prava i kraljevskom zakonodavstvu; k tomu Rady dodaje kako je rod često bio u tenziji s "manjom plemićkom obitelji ili *parentela*", iz čega slijedi kako je raspad rodova pratilo izdizanje uže obitelji kao najvažnijeg okvira ugarskog plemićkog društva.⁴⁵ Svoje tvrdnje Rady potkrepljuje analizom triju institucija, djevojačke četvrti, prefekcije i "nove donacije" (*titulus nove donacionis*), koje su upravo i kod Fügedija označene kao slabe točke solidarnosti roda, no više kao iznimke nego primjeri koji bi ukazivali na raspad rodova.⁴⁶ Dakle i kod Radyja čvrsto ostajemo na pitanju posjedovanja kao krucijalnom kriteriju solidarnosti. No

44 Erik Fügedi, Some Characteristics of the Medieval Hungarian Noble Family, *Journal of Family History*, sv. 7/1, 1982., str. 29.

45 Rady, Erik Fügedi and The Elefánthy Kindred, str. 300-302.

46 Isto, str. 302.

krenimo (obrnutim) redom. Iako Rady u spomenutoj recenziji, prateći P. Engela *titulum nove donacionis*, navodi kao instituciju koja ide za isključivanjem šire rodbinske zajednice iz nasljeđivanja, odnosno primjer je sukoba roda i *parentelae*, u članku iz 2001. Rady donosi potpuno drugačiji zaključak.⁴⁷ Pretresajući materijal na kojem je P. Engel donio svoju interpretaciju “nove donacije” Rady zaključuje kako je ona tražena “ne kao način osujećivanja njihove rodbine već kako bi konsolidirali svoja prava vlasništva protiv krune ili bilo kojeg drugog potraživača koji bi svoja prava temeljio na kraljevskom pravu”.⁴⁸ Dakle, i sam Rady je jednu od institucija koju je naveo kao simptom slabosti roda kasnije odbacio. Nadalje, okrenemo li se prefekciji, čini se kako je ipak prihvatljivije Fügedijevo mišljenje kako je prefekcija bila kraljevski instrument koji nije najbolje “sjeo” ugarskom plemstvu, pa samim tim nije ni sasvim uvjerljiva Radyjeva tvrdnja kako je ograničavanje prefekcije stupnjevima srodstva, o čemu je već bilo riječi, tek djelomična pobjeda roda jer su po prvi put bile određene generacije koje čine rod.⁴⁹ Osim odluka iz 1373. i 1397. godine koje je teško ocjenjivati djelomičnim pobjedama jer su ipak jasan znak težnji plemstva, primjeri prefekcija koje Fügedi donosi nisu istoznačni i zaslužuju dodatnu pažnju. Ukratko, primjeri nisu istoznačni jer podjeljivanje prefekcije u njima ne počiva na istim motivima. Dio njih uistinu počiva na sukobu *parentelae* sa širim rodom, odnosno na želji roditelja da osiguraju kćerima nasljedstvo, kao što je to primjer Nikole od Lucska iz roda Nagmihály koji je 1361. godine od kralja tražio prefekciju za svoje dvije kćeri, bez obzira što je imao živuću braću i niz bližih rođaka.⁵⁰ No iz dijela navedenih prefekcija jasno je kako nije riječ o nastojanjima oca bez muških nasljednika koji nastoji prenijeti svoje posjede na kćeri nauštrb pobočnih rođaka, već jednostavno o mehanizmu kojim je kralj namirivao svoje vjerne.⁵¹ Kao ilustracija može poslužiti zahtjev ostrogonskog nadbiskupa koji je tražio prefekciju za Anu, kćer Ivana, sina Mihaela od Hahóta, a koja se trebala udati za njegovog nećaka.⁵² Dakle prefekcija se nije tražila iz istih poriva – s jedne strane uistinu se može vidjeti sukob uže obitelji i roda, ali s druge strane riječ je o kraljevskim potrebama za obdarivanjem vjernih koja nema

47 Isto, str. 305-307; Martyn Rady, The “Title of New Donation” in Medieval Hungarian Law, *Slavonic and East European Review*, sv. 79/4, London 2001., str. 638-652. Isti zaključke vezane za *titulo nove donacionis* kao i u recenziji Elefánthya Rady poslije donosi i u knjizi *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000., str. 100-103.

48 Rady, The “Title of New Donation”, str. 648.

49 Rady, Erik Fügedi, str. 304. Argument se ponavlja u: Rady, *Nobility, Land*, str. 107-108.

50 Fügedi, *The Elefánthy*, str. 61.

51 Isto, str 55, 57.

52 Isto, str. 59.

pretjerane veze s očinskim osjećajima naspram svoje djece. Na neki način ovdje se radi o pogledu iz roda i pogledu van roda što mi se čini kao bitna distinkcija, iako se može ustvrditi kako je kraljevski mehanizam – kao "vanjski" pogled, a koji je išao nauštrb običaja plemstva koji su uzdržavali solidarnosti roda⁵³ – svejedno rušio solidarnost roda. No pristup se može staviti u potpuno drukčiji okvir – nitko se nije, a posebno u situaciji kada je od početka 14. stoljeća očito bilo sve teže doći do posjeda,⁵⁴ htio lišiti mogućnosti da u jednom trenutku naslijedi dobra svojih rođaka koji su umrli bez muških nasljednika. Slikovito rečeno svaki muški član plemićkog društva istovremeno je bio otac koji je mogao doći u situaciju da ostane bez muških nasljednika i pokuša svoje posjede ostaviti kćerima, ali i nečiji rođak koji se mogao nadati da će dobiti posjede rođaka koji bi preminuo bez utjehe koju su pružali muški nasljednici koji će produžiti lozu. Time se dakako može isključiti tumačenje prema kojem odnos *parentelae* i roda (o čemu će još riječi biti kasnije) treba nužno promatrati kroz negativnu prizmu, odnosno kroz aspekt sukoba.

Posljednji institut koji Rady navodi kao primjer opadanja solidarnosti roda jest djevojačka četvrtina. U osnovi Rady ističe kako je već od 13. stoljeća prisutno podjeljivanje djevojačke četvrtine u zemlji (pritom navodi preliminarne rezultate P. Banjóa kako je polovina djevojačkih četvrtina u 14. i 15. stoljeću bila davana u zemlji) iz čega onda proizlazi kako je solidarnost roda slabila te se i tu mogu nazrijeti one tendencije isključivanja pobočnih rođaka primjetne kod prefekcije.⁵⁵ No magistarska radnja koju je u međuvremenu napisao P. Banjó u konačnici nudi neka sasvim drukčija tumačenja problema djevojačke četvrtine. Statistički rezultati koje donosi Banjó u tom su pogledu znakoviti. Banjó je statistički obradio preko 500 slučajeva djevojačke četvrtine i njihovu distribuciju podijelio je na tri perioda: od 1220. do 1320. godine, od 1320. do 1410. godine te od 1410. do 1416. godine. U prvom razdoblju omjer djevojačkih četvrti isplaćenih u zemlji naspram onih u novcu bio je 61% naprama 39%; u drugom razdoblju taj omjer je iznosio 57% naprama 43%, odnosno s određenim korekcijama 54% naprama 46%; u trećem razdoblju omjer je gotov izjednačen – od 116 slučajeva 59 ih je bilo povezano s novčanom transakcijom, a 57 sa zemljišnom.⁵⁶

53 Isto, str. 53-54.

54 Jedno od najvažnijih zapažanja E. Fügedija svakako je ono o promjeni u mogućnostima stjecanja posjeda u 14. stoljeću i kakve je to posljedice, posebno s obzirom na praksu podjele posjeda među svim muškim nasljednicima, imalo za materijalni položaj plemstva, ali i za dinamiku odnosa unutar roda. Isto, str. 38-40, 74-75, 130-134.

55 Rady, Erik Fügedi, str. 302-303.

56 Péter Banjó, *The Filial Quarter: Inheritance of Noblewomen in Medieval Hungary*, neobjavljena magistarska radnja, Budapest: Central European University, 1999., str. 50-51.

Dakle slijedeći argumentaciju prema kojoj je odljev zemlje izvan roda – a to je primarni način na koji se gleda na djevojačku četvrtinu – indikator solidarnosti roda iz ovih podataka može se zaključiti kako je solidarnost roda s vremenom rasla, odnosno bila je manja u 13. stoljeću kada se i formiraju agnatski rodovi nego u 14. i početkom 15. stoljeća.⁵⁷

Osim u recenziji *Elefánthya*, Rady se problemom solidarnosti roda bavio i u svojoj knjizi *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Velik dio prethodno navedenih argumenata iznesenih u recenziji Rady je ponovio i u spomenutom djelu, naravno u puno opširnijem obliku, no bez neke promjene u suštini argumenata, ali svakako kao dio elaboriranije cjeline. Sukus tog razmišljanja može se objasniti na promjeni nomenklature korištene za označavanje pripadnosti određenom rodu, odnosno promjeni od *de genere* do označavanja prema glavnom posjedu (npr. *de Zryn*). Rady zaključuje kako je ta promjena bila odraz novog načina poimanja i izražavanja plemstva, ali “na dubljoj, strukturalnoj razini promjena u nomenklaturi može također označavati slabljenje roda kao političke, društvene i ekonomske institucije”.⁵⁸ No ovaj citat može dijelom zavarati – ono što je u početku predstavljalo mogućnost, kasnije je postalo neosporna činjenica.⁵⁹ Time i Rady nudi jednu shemu razvoja plemićkih rodova, koja bi izgledala ovako:⁶⁰ 1. kognatski rod do prijelaza iz 12. u 13. stoljeće; 2. agnatski rod kojeg označava nazivlje *de genere*; 3. *parentela*, u vrijeme 14. i 15. stoljeća, a znak za to promjena s *de genere ...* (stvarni ili izmišljeni predak) na *de ...* (posjed). No cijeli konstrukt, iako u konačnici donosi vrlo zanimljiva razmišljanja, počiva na dijelom problematičnim postupcima. Kao prvo i najvažnije, argumenti koji su upotrijebljeni u knjizi *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* su isti oni koji su iznijeti u recenziji te kao što sam pokušao pokazati upitno je koliko potkrjepljuju Radyjevu tezu. Kao drugo, u određenim trenucima vrlo je teško pratiti Radyjev tekst, dijelom iz razloga koje u recenziji Radyjeve knjige iznosi N. Berend,⁶¹ no i zbog donekle kontradiktornih postupaka samog autora. Tako na primjer Rady, razmatrajući pitanje nasljeđivanja posjeda u 13. stoljeću, piše kako je vrlo teško ustvrditi nasljedne prakse i “kako moramo prihvatiti kako sve do

57 Zaključak o jačanju solidarnosti roda u 13. i 14. stoljeću na temelju takve pretpostavke donosi Banjó, *The Filial Quarter*, str. 34.

58 Rady, *Nobility, Land*, str. 59.

59 Jasno je to iz daljnje rasprave, isto, str. 96-109.

60 Iako Rady nije nigdje iznio ovakvu shemu eksplicitno držim kako ona vjerodostojno odražava zaključke koje je iznio u: Rady, Erik Fügedi, str. 298-307; Rady, *Nobility, Land*, str. 96-109.

61 Nora Berend, Rady, Martyn. *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, *Medieval Review* (<https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/5251/02.07.18.html?sequence=1>, zadnji put pristupljeno 22. lipnja 2014.).

14. stoljeća nasljedni zakon u Ugarskoj nije bio normativan, već subjektivan, a subjekti prava su bili rodovi".⁶² Takve zaključak Rady donosi na osnovu dvaju fenomena. Kao prvo, pronicljivo primjećuje kako je nasljeđivanje u srednjovjekovnoj Ugarskoj bilo određeno trima međusobno protivnim interesima – onima kralja, roda te pojedinaca.⁶³ Ishod borbe između te tri sukobljene strane, prema Radyju, u 13. stoljeću završava u korist roda. Velikim dijelom kao ilustraciju toga navodi dva primjera u kojima su pobočni rođaci ostvarili jednaka prava u nasljedstvu kao direktni potomci, odnosno sinovi pojedinih plemića. Posebno je zanimljiv primjer u kojem su najprije dvojica braće međusobno podijelila posjede 1319. i 1325. godine, da bi se dvije godine kasnije, dakle 1327., pojavili neki rođaci koji su potom dobili dio posjeda jednog od braće.⁶⁴ Dakle upravo na temelju ovakvih, pomalo mutnih primjera (iz perspektive koja počiva na uniformiranosti), Rady je zaključio kako ne možemo govoriti o jasnim normama koje bi vodile proces nasljeđivanja i kako tek u 14. stoljeću s Anžuvincima dolazi do uspostavljanja jasnijih nasljednih pravila, odnosno zakona koji se tiču nasljeđivanja. Ta pravila su se dakle ticala prvenstveno određivanja suprotstavljenih prava kralja i pobočnih rođaka, kao i odnosa uže obitelji i pobočnih rođaka, gdje je uspostavljena jasna prednost direktnih nasljednika pred pobočnim rođacima.⁶⁵ No zaključak kako je po posljednjem pitanju napravljen pomak u vrijeme Anžuvina, počiva na sumnjivom postupku. Rady tako zaključuje: "Dok je oko 1300. velikim dijelom pretpostavljano kako rod ima neka kolektivna prava na zemlju svakog od njegovih članova koji umre, krajem anžuvinskog perioda ta pravila su dolazila u prvi plan kada taj član nije imao muških nasljednika".⁶⁶ Ukratko, iz ovoga jasno slijedi kako prema Radyu sinovi do Anžuvina nisu imali prednost u nasljeđivanju očeve imovine pred pobočnim rođacima. Takav zaključak duboko proturječi svemu onome što je sam Rady prije napisao. U prvom redu time predstavlja tu praksu kao čvrstu činjenicu i jasno pravilo, dok je prije ustvrdio kako je za 13. stoljeće vrlo teško utvrditi skup normativnih pravila koji bi jasno usmjeravali postupak nasljeđivanja. Kao drugo, primjeri koje je dao kao ilustraciju za prednost pobočnih rođaka pred direktnim nasljednicima potječu iz vremena Anžuvina, prvi iz 1327. godine, a drugi čak iz četrdesetih godina 14. stoljeća. Iz cijelog konstrukta bi možda slijedilo kako je

62 Rady, *Nobility, Land*, str. 100.

63 Isto, str. 98.

64 Isto, str. 98-99.

65 Isto, str. 100-103.

66 Isto, str. 103.

u 13. stoljeću situacija morala biti daleko gora za direktne nasljednike kada se takvi primjeri mogu pronaći i na polovini 14. stoljeća. No ovdje je važno istaknuti kako se u primjerima plemićkih rodova s prostora srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije (pa i kod Elefánthya) ne može pronaći niti jedan slučaj prednosti pobočnih rođaka pred direktnim nasljednicima koji bi potvrdio Radyjeve, kako to ispada, donekle odveć slobodne zaključke.⁶⁷

Problemi “linearnosti” i “normativnosti”

No što je moguće iz svega dosad napisanog zaključiti, kako se odnositi prema zaključcima M. Radyja i E. Fügedija te što nam oni govore o problemu solidarnosti i strukture rodova? Dvije su glavne točke koje želim istaknuti i koje se mogu svesti pod međusobno povezane probleme “linearnosti” i “normativnosti”.

Pod problemom “linearnosti” podrazumijevam pokušaj da se utvrdi više-manje pravocrtni razvoj i prolazak kroz određene faze svih plemićkih srodničkih zajednica na prostoru Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. To je posebno očito kod M. Radyja, ali je prisutno i kod E. Fügedija, kao prelazak iz krvnog zajedništva prema zajedništvu temeljenom na zajedničkom posjedovanju. Pritom se Radyjev pristup može okarakterizirati kao dio “teorije progresivne nuklearizacije”.⁶⁸ Korijene te teorije, a koja je počivala na pretpostavci sve veće kontrakcije srodničkih zajednica od širih prema užima, odnosno do razine nuklearne obitelji, nalaze se u intelektualnoj klimi druge polovine 19. stoljeća prožetoj Darwinovom teorijom evolucije.⁶⁹ U svome intelektualnom putu teorija je iz antropologije preko E. Durkheima došla do M. Blocha, a preko njega do G. Dubyja koji ju je ugradio kao jednu od važnih, i široko prihvaćenih, ideja razvoja srednjovjekovnog društva.⁷⁰ No od devedesetih godina među historiografskim krugovima polako se počela urušavati neupitnost i općeprihvaćenost “progresivne nuklearizacije”.⁷¹ Daleko prije nego li je to učinjeno, među povjesničarima i antropolozima ideja je odbačena i može se reći kako

67 U pitanju su prije navedeni doktorski radovi D. Karbića, M. Karbić, A. Birina, I. Botice i H. Kekeza.

68 Sintagmu “teorija progresivne nuklearizacije” upotrijebio je David Herlihy komentirajući rad Marca Blocha. Usp. David Crouch, *The Birth of Nobility: Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, London – New York 2005., str. 104.

69 Isto, str. 101-103.

70 Pritom valja naglasiti kako se Dubyjeve ideje o obitelji koje je iznio 1953. godine stubokom razlikuju od onih iz kasnijih radova nastalih pod utjecajem Blochove ideje “progresivne nuklearizacije” (Isto str. 104-111).

71 Isto, str. 110.

je obrat u povjesničarskim krugovima bio samo (doduše poprilično zakasnio) odgovor.⁷² Ideja o linearnoj koncentraciji ustupila je mjesto daleko istančanijim zaključcima, odnosno sve jasnijem shvaćanju kako su ideje o obitelji i srodstvu bile daleko kompleksnije, kako su se obitelji ciklički restrukturirale i mijenjale unutar života određene generacije, naročito u sferi odnosa obitelji i posjeda i kako su se mijenjale ovisno o potrebama, a znatno je reevaluiran i položaj žena u srednjovjekovnom društvu.⁷³

I više je nego jasno kako Radyjev prikaz razvoja srodničkih zajednica, od kognatskog roda do agnatskog i od roda prema užoj obitelji spada u skup tumačenja "progresivne nuklearizacije". Ovdje se neću osvrutati na fazu prelaska iz kognatskih u agnatske rodove⁷⁴, već na prijelaz iz *genus*, roda, u *parentela*, užu obitelj. Pritom valja napomenuti kako je Radyjeva paralela feudalne mutacije, koja je kod Dubya generirala promjenu obiteljske strukture, anžuvinska vlast u 14. stoljeću. Odbacujući ugarske zakone i običajno pravo koji su uređivali pitanje nasljedstva anžuvinska vlast je omogućila i osigurala prava užih obitelji, koje su ovo zahtijevale još od 13. stoljeća. Naravno, Anžuvinci nisu to radili iz velike ljubavi prema *parentela*, već su nastojali proširiti prostor za vraćanje posjeda u kraljevski zemljišni fond.⁷⁵ Iako u određenoj mjeri pojednostavljen, smatram kako ovakav prikaz zahvaća srž Radyjevog argumenta i kao takav nije sasvim netočan, odnosno anžuvinska vlast zasigurno je utjecala na odnose unutar rodova, to jest utjecala je na dinamiku odnosa uže obitelji sa širom rodovskom zajednicom, no smatram kako ti zahvati nisu bili toliko duboki ni sveobuhvatni koliko to Rady pretpostavlja, kao što to pokazuje prethodno pretresanje njegovih argumenata. Drugim riječima, sasvim je jasno da je vrlo teško postaviti odnos *parentelae* i roda u vremenski slijed u kojem jedna vrsta solidarnosti (ona uža) odmijenjuje drugu (onu širu) i to primijeniti na cijelo plemićko društvo Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.

Također, u takav pristupu ugrađena je i druga tvrdnja, ali koja ne zahvaća dijakronijsku već sinkronijsku ravan – ukoliko sve plemstvo prolazi kroz sukcesivne faze, to također znači kako je obiteljska struktura cijelog plemstva u jednom vremenskom odsječku ista. Takav pristup odlikuje se drugim problemom, onim "normativnim". Takav

72 Isto str. 111-112.

73 Isto, str. 112-123.

74 Vrijedi pripomenuti kako Rady navodi kako se ta promjena u Ugarskoj dogodila otprilike istovremena kao u ostatku Europe, no novija istraživanja, čak i ona među "umjerenim" kritičarima ideja "progresivne nuklearizacije", tu promjenu smještaju u razdoblje 10. stoljeća (Rady, Erik Fügedi, str. 298-299). Usp. Crouch, *The Birth of Nobility*, str. 113-116.

75 Rady, *Nobility, Land*, str. 101.

pristup predmnijeva kako uslijed podlijeganja istim normativnim pravilima, običajima ili kraljevskom zakonodavstvu nužno slijedi kako će struktura srodničkih zajednica biti ista, odnosno prevladavat će jedan tip srodničke zajednice. Takav pristup, kao što smo vidjeli, odlikuje Radyja, gdje je kraljevsko zakonodavstvo ono koje diktira obiteljske odnose, a sličan pristup se može primijetiti i kod Fügedija, kod kojeg je običajno pravo ipak to koje s većom snagom diktira život plemstva. No promotri li se praksa, često nailazimo na znatna odstupanja i od zakona i običaja. Institut djevojačke četvrtine može poslužiti kao najbolja ilustracija. Pritom ću se služiti zaključcima već spominjanog P. Banjóa. P. Banjó jedan od glavnih problema koji leže u nerazumijevanju djevojačke četvrtine pripisuje pristupu koji je smatrao "srednjovjekovni zakon statičnim, manje ili više nepromjenjivim sustavom, s čvrsto utvrđenim pravilima, nešto slično današnjem zakonu, s tom razlikom da je funkcionirao u rigidnijem običajnom okviru".⁷⁶ Iako takav pristup prema Banjóu prvenstveno odlikuje radove iz prve polovine 20. stoljeća koji su radili u okviru pravno povijesne tradicije 19. stoljeća,⁷⁷ iz Banjóvog rada, ali i prethodne rasprave, je jasno kako su i Radyjevi i Fügedijevi radovi opterećeni istim problemom.⁷⁸ Nasuprot takvom pristupu Banjó ističe kako je običajni zakon bio vrlo fleksibilan i kako je "modifikacija običaja bila moguća, situacijske potrebe i interesi su mogli prevladati nad običajem ukoliko su stranke na to pristajale. Posljedično, brojne djevojačke četvrtine u obliku zemljišne donacije nipošto ne znače kako je običaj stalno kršen već prije kako su, u slučaju nasljeđivanja, situacijske potrebe i interesi često uzimani u obzir".⁷⁹ Drugim riječima, nužno je "običaj i zakon ispitivati zajedno s društvenim situacijama i stvarnom praksom".⁸⁰ Riječ praksa i "u praksi" često se ponavljaju kroz Banjó rad kao opreka "čvrstim pravilima" kakve nameću običaji i zakoni.⁸¹ Naravno, to nipošto ne znači kako je nemoguće donijeti neke šire zaključke i generalizacije, odnosno svesti sve na stvar pojedinačnog te samim time odreći pokušaju shvaćanja načela uređenja društva u srednjovjekovnom Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu bilo kakvu znanstvenost, već kako je spektar mogućnosti koji su akterima stajali na raspolaganju bio daleko širi nego što se to "normativnim" pristupom dozvoljava.

76 Péter Banjó, *The Filial Quarter*, str. 2.

77 Na ist. mj.

78 I sam P. Banjó spominje Fügedija u istom kontekstu, ali uz pripomenu kako Fügedija ipak karakterizira jedan kritičniji pristup (Isto, str. 36).

79 Isto str. 4.

80 Isto, str. 17.

81 Na primjer: Isto, str. 10-11, 16, 32, 39, 42, 45, 49-50, 52, 54.

Samim tim to znači kako veći spektar mogućnosti otvara veći broj kombinacija i rezultata, stvarajući različite obiteljske strukture i različite vrste solidarnosti što onda na "dnevni red" stavlja i pitanja o strategijama kojima su se akteri služili u društvenim transakcijama. Da se vratimo na primjer djevojačke četvrtine, valja istaknuti kako je ona mogla biti isplaćena u novcu ili biti dana u zemlji, isplatu je mogao učiniti otac mlade, to su mogla učiniti i njena braća, a donaciju su mogli ostvariti i njeni rođaci nakon pune četiri generacije.⁸² Jednako tako, kada je u pitanju posjedovanje zemlje, posjede je mogao držati pojedinac, zajedno su je mogla držati braća, ali i rođaci u trećem koljenu, kao što to svjedoče primjeri koje je kao ilustraciju diobe posjeda navela M. Karbić.⁸³ Kao primjer može poslužiti primjer plemića Cerničkih iz 1396.⁸⁴ S jedne strane su se u diobi našli Dominik i Stjepan, sinovi Dezsóa, Ivan i Nikola, sinovi Ladislava, Stjepan, sin Nikolin, Toma i Ivan, sinovi Jurja te Stjepan, sin Mihaela, dok su s druge strane bili Egidijev sin Benedikt te njegovi nećaci Juraj, Mihael, Matej i Dominik, sinovi Benediktova brata Kormusa.⁸⁵ Podjelom je određeno kako će se posjedi koji su ulazili u diobenu masu podijeliti na tri dijela. Logika takve podjele počivala je na shvaćanju prema kojem su se u biti dijelili Egidije, Ivan i Nikola, preci sudionika diobe (pritom su nekima bili očevi, djedovi ili pradjedovi) jer u trenutku podjele nije bilo živućih potomaka njihovog četvrtog brata, Bakova.⁸⁶ No podjela na tri djela bila je samo okvir. Unutar toga nalazi se pravo šarenilo, u kojem su opet kao okvir znali poslužiti i preminuli članovi roda: posjedi su zajedno dodijeljeni Egidiju i njegovim nećacima (*fratres* se ovdje očito upotrebljava kao oznaka za nećake), Ladislavovim sinovima i Stjepanu, sinu Nikole; Stjepanu, sinu Mihaela, sinovima Dezsóa i sinovima Jurja; sinovima Dezsóa; sinovima Egidija; sinovima Dezislava; sinovima Ivana; sinovima Dežea i sinovima Nikole; sinovima Egidija i sinovima Ivana.⁸⁷ Posljednji primjer zajedničkog držanja posjeda posebno je zanimljiv jer ga drže rođaci u 3. i 4. koljenu⁸⁸, i to u 1396. godini kada bi po Radyju trebali biti duboko u "dobu *parentelae*".

82 Za odgođenu donaciju isto, str. 59-64.

83 Marija Karbić, Dioba posjeda i plemićki rod: primjeri iz Slavonije, *Scrinia Slavonica*, sv. 10., Slavonski Brod 2010., str. 75-77.

84 Ovim se primjerom bavila i M. Karbić no moj je naglasak donekle drukčiji od autoričinog. Isto, str. 82.; Marija Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 138.

85 Na ist.mj.

86 Ovdje sam se koristio rodoslovljem koje se nalazi kao prilog knjizi.

87 *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae* (dalje: CD), prir. Tadija Smičiklas et al., 18. sv., Zagreb 1904.-1990., sv. 18, dok. 73., str. 99-103.

88 Određeno uz pomoć priloženog rodoslovlja: M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*.

Daljnji primjeri problematičnosti pristupa koji počiva na “normativnosti” i “linearnosti” mogu se ilustrirati i primjerima iz radova Damira Karbića o Šubićima. Kao što je značajan dio *Tripartituma* bio posvećen patrimonijalnim posjedima (*hereditas*), jednako tako je istom pitanju (*plemenšćini*) posvećeno dosta pozornosti i u Poljičkom zakoniku i Novigradskom zakoniku.⁸⁹ No u primjerima gdje su Šubići raspolagali zemljom samo je u jedanaest slučajeva određena vrsta zemlje, i od tih jedanaest slučajeva osam puta je bilo riječi o *terra patrimonialis* ili o *terra nobilis patrimonialis*; dva puta je upotrijebljen naziv *terra hereditaria*; samo je jednom i to 1462. godine napravljena razlika između *terre patrimoniales* i *terre emptitie*.⁹⁰ Stoga D. Karbić zaključuje kako “pravna distinkcija između patrimonijalnih ili nasljednih zemalja s jedne strane, te onih stečenih s druge, nije imala vrlo snažne praktične vrijednosti u slučaju Šubića”.⁹¹ Štoviše, oni slučajevi kada su se članovi roda Šubića pozivali na zemlje kao patrimonijalne upućuju na to da su Šubići svjesno isticali takav karakter posjeda kada je to njima išlo u prilog.⁹² Dakle i ovdje vidimo kako su pravne distinkcije imale malo utjecaja na svakodnevnu praksu plemstva; no ne samo to – oni su i svjesno manipulirali tim pravnim razlikama kada im je to odgovaralo.

Rod Šubića također pokazuje mogućnost “miroljubive koegzistencije” roda i uže obitelji. Iako ni sami Šubići nisu bili lišeni sukoba, od druge polovine 14. stoljeća rod je uspio uspostaviti stabilnost i u izvorima do kraja 15. stoljeća, odnosno početka 16. stoljeća kada se rod očigledno uslijed migriranja članova pred osmanskom prijetnjom raspada, nije moguće pronaći dublje sukobe unutar roda.⁹³ Tu stabilnost pratio je istovremeno i iznimno visok postotak posjedovanja zemlje od strane uže obitelji. U razdoblju od kraja 13. stoljeća otprilike u 24 posto slučajeva se članovi roda mogu zateći u nekom obliku zajedničkog posjedovanja zemlje, s tim da je u najvećem broju slučajeva bila riječ o braći koja su zajedno držala zemlju.⁹⁴ Dakle u većini slučajeva je bila riječ o individualnom vlasništvu te D. Karbić zaključuje kako se “čini da je tijekom života pojedinac imao gotovo neograničena prava korištenja i raspolaganja svojim posjedima”.⁹⁵ Takve podatke je vrlo teško uskladiti s Radyjevim pretpostavkama o višemanjem neizbježnim sukobima *parentelae* i šireg roda.

89 Damir Karbić, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo: pokušaj analize, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti zavoda za povijesne društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 16, Zagreb 1999., str. 111-115.

90 D. Karbić, *The Šubići of Bribir*, str. 387-388.

91 Isto, str. 391.

92 Na ist. mj.

93 Isto, str. 139-145, 210-211.

94 Isto, str. 392.

95 Isto, str. 394.

Hrvatska historiografija i problemi "linearnosti" i "normativnosti"

Na probleme "linearnosti" i "normativnosti" nisu imuni ni radovi hrvatskih povjesničara koji su se bavili plemićkim rodovima, što i nije čudno s obzirom kakav je utjecaj na njihova istraživanja imao rad i djelo E. Fügedija. Na Fügedijevu shemu (točnije shemu koju je napravio D. Karbić kombinirajući sheme E. Fügedija i M. Radya⁹⁶) redom su se pozivali M. Karbić,⁹⁷ A. Birin,⁹⁸ I. Botica⁹⁹ te H. Kekez.¹⁰⁰ Naravno preuzimanje okvira ne predstavlja problem dok god se zadrži dovoljan kritički odmak, no u dijelu radova može se zamijetiti kako je "teorija" prevladala nad "empirijom", slično sudbini G. Dubyja.¹⁰¹ Prijelaz s faze *fratres generacionales* na fazu *fratres dividivisionales* i način na koji ga koristi M. Karbić može poslužiti kao primjer.

U prvom redu valja istaknuti kako se autorica poziva na shemu kakvu je napravio D. Karbić, a prema kojoj se u prvoj fazi agnatskog roda "pripadnost rodu izriče izrazom *de genere*, a u drugoj prijedlogom *de* i imenom glavnog posjeda (sjedišta)".¹⁰² Tu valja primijetiti kako takav slijed znatno odstupa od Fügedijeve sheme jer se kod njega promjena u definiranju pripadnosti rodu ne očituje u promjeni s *de genere* ... na *de* ... već s promjenom od *fratres generacionales* na *fratres dividivisionales*, što je i razumljivo jer se rod Elefánthyja od samog pojavljivanja u izvorima naziva po svom glavnom posjedu. No iz onoga što autorica piše samo dvije stranice kasnije jasno je kako je prijelaz s faze označavanja *de genere* ... na *de* ... izjednačila s promjenom od *fratres generacionales* na *fratres dividivisionales*: "u prvoj fazi, koja ovisno od grane započinje od prve polovine 14. stoljeća do početka 15. stoljeća, umjesto svojom pripadnošću rodu Borića bana pojedinci se poblize označuju s prijedlogom *de* i imenom sjedišta svoje grane roda Borića bana, a za označavanje rodbinskih odnosa počinje se umjesto termina *fratres generationis* koristiti pojam *fratres dividivisionales*".¹⁰³ U kojoj je, dakle, mjeri to izjednačavanje opravdano? Pogled na sam rod Borića bana i njegove

96 Isto, str. 194-196.

97 M. Karbić, *Rod Borića bana. Primjer plemićkog roda*, str. 101-106; i u prerađenom djelu korištena navedena shema: M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 82-86.

98 Autor navodi spomenutu shemu, ali zbog naravi i broja izvora nije bio u mogućnosti detaljnije se baviti njome (Birin, *Knez Nelipac*, str. 166-170).

99 Botica, *Krbavski knezovi*, str. 28-29.

100 Kekez, *Plemićki rod Banonića*, str. 34-35., 201-203.

101 Pogledati fusnotu br. 66.

102 M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 84.

103 Isto, str. 86.

pripadnike ne daje previše osnova za takav zaključak. Tako se npr. dio članova roda već od 1326. godine počinje označavati pridjevkom po svom glavnom posjedu, odnosno kao *de Grabaria*, a nakon njih se od 1363. i Cernički nazivaju po svom posjedu *de Chernuk*.¹⁰⁴ No prvi primjeri gdje se netko od članova obitelji/rodova označava kao *frater condivisionalis* potječe tek s početka 15. stoljeća, točnije iz 1411. godine.¹⁰⁵ Štoviše, kada se pogleda funkcioniranje roda u razdoblju 13. i 14. stoljeća, ne mogu se primijetiti neke znatne promjene u principu određivanja pripadnosti rodu. U 14. stoljeću jednako kao i u 13. stoljeću krvne veze su bile one koje su određivale solidarnost roda (koja se očitovala u stvarnim ili potencijalnim pravima članova roda na posjed), pozivanje na zajedničkog pretka i svijest o zajedničkom pretku bile su jednako važne za podjelu posjeda i funkcioniranje roda i nakon prelaska na nazivanje po glavnom posjedu, kao što to zorno svjedoči primjer spomenute podjele Cerničkih iz 1396.

Da su krvne veze bile ključ odnosa i nakon prelaska u “drugju” agnatsku fazu, svjedoči i primjer Blagajskih. Tako H. Kekez navodi kako se rod Babonića već početkom 13. stoljeća podijelio na dvije grane, knezove od Vodice i knezove od Goričke.¹⁰⁶ No činjenica da su se te grane nazivale drukčijim pridjevkom nije značila ništa kad je krajem sedamdesetih godina 13. stoljeća izumrla ona vodička jer su njihove posjede preuzeli knezovi od Goričke.¹⁰⁷ Dakle tu vrlo jasno vidimo kako je krvna veza bila ključ, bez obzira što H. Kekez tvrdi kako se “rod Babonića već od prvih pojavljivanja u sačuvanim povijesnim izvorima već nalazi u drugoj fazi agnatski organiziranog roda, tj. da unutarnju koheziju roda ne čini toliko krvna povezanost koliko zajedničko vlasništvo nad imovinom”.¹⁰⁸ Kao što je već prije bilo riječi¹⁰⁹ vrlo teško je odvojiti krvnu povezanost od posjedovanja zemlje, i ovi primjeri to potvrđuju. Ponavljam, umjesto dviju faza koje su se smjenjivale, krvna veza i posjedovanje zemlja bili su usko isprepleteni i funkcionirali su na horizontalnoj, sinkronijskoj razini, kao dva segmenta koja se istovremeno podupiru u strukturiranju odnosa članova roda. Pritom je naravno genealoška dubina bila temelj kojim se određivalo stvarno i potencijalno nasljeđivanje

104 Isto, str. 72; o Grabarskima str. 74-77, 81. No već i u 13. stoljeću, točnije 1250. godine neki pripadnici roda označavaju se po posjedu, Berislav *de Dubowyk* te Lampert *de Horsoua* (M. Karbić, *Rod Borića bana. Primjer plemićkog roda*, str. 199-200).

105 Koristio sam se prilogom 2. *Popis poznatih pripadnika roda Borić bana* iz autoričinog doktorata (Isto, str. 198-256; *frater condivisionalis* str. 245, 253-254).

106 Kekez, *Plemićki rod Banonića*, str. 202.

107 Na ist. mj.

108 Na ist. mj.

109 Vidi ovdje str. 6-7.

posjeda, no zajednički preci su bili neizbježni u svakom odnosu članova roda, bez obzira nazivali se oni po stvarnom ili izmišljenom pretku ili po glavnom posjedu. Naravno, pritom ne treba idealizirati krvne veze, one su jednako često bile povod sukoba kao što su bile temelj solidarnosti, ali bilo da je riječ o pozitivnom ili negativnom djelovanju krvna veza se nije mogla izbjeći. Dakako, netko je mogao zaniijekati krvnu povezanost,¹¹⁰ genealogijom se moglo manipulirati,¹¹¹ bilo je moguće zaboraviti pretke, a samim tim i rodbinu bez obzira koliko važnost to imalo u životu plemića,¹¹² no nerazlučiv odnos krvnih veza i posjedovanja zemlje ostao je nepromijenjen.

Dakako, nije dovoljno zaključiti kako stvarno funkcioniranje rodova nije pretrpjelo znatnu promjenu s prelaskom nazivanja na *de ...*, ipak ostaje pitanje od kuda uopće ta promjena. Mislim kako odgovor na to treba tražiti u promjeni koncepta plemstva koja se događala u razdoblju kraja 13. i početka 14. stoljeća, kao što je to zaključio M. Rady: "Tijekom kasnog 13. i 14. stoljeća, međutim, postalo je sve raširenije mišljenje kako bi plemić trebao biti zemljoposjednik s posjedom. Ova uža definicija plemićkog statusa bila je simbolizirana u titulama kojima se plemstvo označavalo. Većim dijelom 13. stoljeća obično su se označavali prema navodnom pretku, nazivajući se prema njegovom imenu kojem je prethodio izraz *de genere*. Međutim nakon toga je za plemiće postalo uobičajeno nazivati se pozivom na njihov glavni posjed".¹¹³ Naravno, u produžetku je Rady zaključio kako je to možda označilo i dublju promjenu u značaju roda, no iz svega što je dosad napisano jasno je kako promjenu nomenklature treba promatrati prvenstveno u kontekstu drugačijeg koncipiranja plemstva. Dakle promjena nomenklature nije značila duboke promjene u značaju i strukturi rodova, već prije svega drukčiji način za izražavanje nečijeg društvenog statusa. Da je riječ o iskazivanju statusa, može ilustrirati i primjer kapetana plemića roda Borića bana. Sama titula kapetana plemića Borića bana (*capitaneus generacionis Borich bani*) poprilično je zagonetna jer se u izvorima javlja samo dva puta, 1337. i 1349. godine.¹¹⁴ No M. Karbić donosi važne zaključke kako su je oba puta nosili Grabarski (iako je vrlo

110 Kao što je to učinio Stjepan II. iz roda Elefánthyja opovrgavajući bilo kakvu krvnu povezanost s Mihaelom II. (Fügedi, *The Elefánthy*, str. 70).

111 O tehnikama manipulacije genealogijama: Eviatar Zerubavel, *Ancestors & Relatives: Genealogy, Identity & Community*, New York 2012., str. 77-103.

112 Primjer "lošeg" genealoškog znanja: Fügedi, *The Elefánthy*, str. 58; o važnosti genealoškog znanja koje je kod ugarskog plemstva počivalo na oralnoj predaji: Fügedi, *Verba volant*, str. 15-16.

113 Rady, *Nobility, Land*, str. 58. O odnosu plemićkog statusa i posjedovanja zemlje: Fügedi, *The Elefánthy*, str. 33-34, 42-49; Pál Englel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York 2001., str. 175.

114 M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, str. 86-87.

teško zaključiti je li to bilo isključivo pravo te grane roda) i kako je to titula koja se oba puta koristila uz vodeće dužnosnike županije, odnosno nije se spominjala u nekoj unutar rodovskoj stvari.¹¹⁵ U ovom trenutku potrebno se prisjetiti kako su se Grabarski prvi od članova roda Borića bana počeli nazivati prema svome posjedu, i to 1326. godine. Stoga imamo slučaj kada su se članovi te grane poslije identifikacije po svom glavnom posjedu identificirali kao pripadnici roda Borića bana (dakle “vratili” su se iz druge agnatske faze u prvu). Držim kako je to posljedica svjesne “manipulacije” nomenklaturom, odnosno nakon vremena u kojem su status počeli iskazivati pozivanjem na svoj posjed¹¹⁶, članovi grane roda zatekli su se u situaciji u kojoj su svoj položaj mogli izraziti titulom koja je očito imala veću društvenu ulogu i značaj. Naziv *de Grabaria* je, dakle, iskazivao pripadnost plemstvu i položaj plemića, dok je *capitaneus generacionis Borich bani* – koji se u te dvije prilike nalazio u društvu zemaljskog župana (*comes terrestris*, 1337.),¹¹⁷ te pomoćnog suca požeškog župana (*viceiudex*) i zemaljskog župana (1349.)¹¹⁸ – označavao osobu puno većeg statusa od “običnog” plemića, status koji je nadilazio okvire roda i bio značajan u okviru požeške županije.

U konačnici valja istaknuti kako je tempo kojim su plemići usvajali naziv prema posjedu bio vrlo različit i kako su se neki plemići i u 15. stoljeću nastavili označavati nazivom *de genere* ..., što je fenomen koji zaslužuje dodatnu pozornost i služi kao još jedno upozorenje protiv pretjerane “normativnosti”.¹¹⁹

Zaključak

Pristupajući razvoju plemićkih rodova u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, kroz prizmu “progresivne nuklearizacije” (problem “linearnosti”) te pretjeranim oslanjanjem na kraljevske dekrete i zbornik običajnog prava koji je nastao u prvoj polovini 16.

115 Isto, str. 87.

116 Ukoliko se isključe navedeni slučajevi iz 1337. i 1349. godine, te donekle “krnji” slučaj iz 1422. godine (*unus ex dictis nepotibus dicti Borich*), posljednji puta da je netko nazvan *de genere Borich bani* potječe iz 1293. godine. Zaključke temeljim na prilogu 2. *Popis poznatih pripadnika roda Borić bana* doktorata M. Karbić, *Rod Borića bana. Primjer plemićkog roda*, str. 203, 246.

117 CD 10, dok. 233, str. 306.

118 CD 11, dok. 416, str. 547.

119 M. Rady kao posljednji njemu poznat slučaj označavanja kao *de genere* navodi primjer iz 1479. godine (Rady, Erik Fügedi, str. 301, bilj. 23).

stoljeća (*Tripartitum*) (problem "normativnosti") stvoren je jedan istraživački okvir koji je suprotstavio plemićki rod i užu obitelj. No uklanjanjem problema "linearnosti" i "normativnosti" otvara se mogućnost drukčijeg koncipiranja problema prema kojem rod i *parentela* ne bi bili dvije faze razvoja srodničkih zajednica smještene u vremenskom nizu već dvije društvene, srodničke zajednice koje postoje istovremeno, a kroz koje se u umu srednjovjekovnoga čovjeka organizira skup činjenica i znanja koje se odnose na srodstvo i s njim povezano posjedovanje zemlje. Primjeri roda Elefánthya i Šubića pružaju odlične ilustracije toga, a pokazuju krajnje točke spektra unutar kojega se odvijala dinamika tih odnosa – sukoba i aktivne kooperacije. Dakle daleko od toga kako se može govoriti o propadanju roda ili o "pobjedi" *parentelae*. Suradnja i solidarnost između te dvije razine srodničkih zajednica fluktuirala je te se prilagođavala trenutnim potrebama i interesima pojedinaca koji su ih činili. Naravno, to ne znači kako je nemoguće otkriti šira načela, uzroke i posljedice tih kontrakcija i širenja solidarnosti, no odgovore na ta pitanja vrlo je teško dobiti donekle "tromim" modelima koji počivaju na "progresivnoj nuklearizaciji" i povijanju normama običajnog prava i kraljevskom zakonodavstvu – ono prvo je u modernoj znanosti posve odbačena shema, dočim su norme (bile one običajne ili rezultat intervencije političke vlasti) zapravo dio dinamičnoga društvenog sustava (uostalom, običajno pravo izrasta iz praktičnih postupaka i njima se oblikuje, pa ga je stoga i nemoguće postulirati kao "nadređujuću zakonsku normu"). Daleko od toga kako se u istraživanjima ne bi trebao oslanjati i na takve izvore, no istraživanja poput onih P. Banyóa snažno su upozorenje kako pritom treba biti krajnje oprezan. Odnosno, pitanje je koliko može biti koristan zbornik običajnog prava iz 16. stoljeća, čak i ako se izbací problem očigledne subjektivnosti njegovog autora u pojedinim aspektima, za period 14. stoljeća (tu bi onda zapravo pravo pitanje moglo biti: kako su i koliko običajne norme promijenjene praktičnim postupcima, a onda i intervencijama političke vlasti). Jednako tako, pitanje je koliko se možemo oslanjati na kraljevske dekrete i prema njima suditi o društvenim promjenama kada nas primjeri iz prakse stalno opominju kako je riječ o srednjovjekovnoj državi čija je moć oblikovanja i utjecaja na društvo neusporediva manja od moći moderne države.

Dakako, veliki dio problema u proučavanju obiteljskih struktura srednjovjekovnih plemićkih rodova počiva upravo na naravi izvora. Dok socijalni antropolozi problemima srodničkih zajednica pristupaju nakon terenskog rada i dugogodišnjeg boravka u određenim društvima, dotle istraživači obiteljskih struktura srednjovjekovnog plemstva pred sobom imaju vrlo oskudnu građu na temelju koje je često vrlo teško sastaviti i rodoslovlje određenog

roda. No bez obzira na takve probleme u posljednjih dvadesetak godina napravljen je ogroman istraživački iskorak, a držim kako bi uzimanje u obzir problema “linearnosti” i “normativnosti” te jedna vrst skeptičnosti glede toga da stanovita shema (čak i ako ju je moguće jako dobro ilustrirati pojedinačnim primjerom) može poslužiti kao univerzalni “opis stvarnosti” bili još jedan, ma kako mali, napredak u istom pravcu.

Antun Nekić

The problems of “linearity” and “normativity” in researching medieval noble kindred communities

SUMMARY

In the last fifteen years there was a sort of revival of researching medieval nobility in the Croatian historiography. The accent placed by this new wave of research was that on the kin structures of the medieval nobility and with it connected issues of solidarity, cohesion and conflicts within noble kin communities and the question of matrimony strategies and inheritance practices. One can deduce that the biggest impulse to such research was given by Erik Fügedi with his works on medieval nobility, mostly the book on the noble family Elephyántyja. Besides him, as another important figure that influenced the Croatian historiography stands out Martyn Rady. Considering their impact the author of this article examines their works and tries to point out some of the problems with which their researches are riddled with. These problems the author classifies under two basically intertwined problems of “linearity” and “normativity”. By “normativity” the author means an abundant relaying on collection of articles of the common law and royal decrees, which has brought that the kindreds were regarded from the perspective of synchronic uniformity. On the other hand the problem of “linearity” manifests in a similar manner, but from a diachronic aspect in which the transformation of the kindreds is represented as a more or less linear narrowing of the wider kinsmen communities towards the smaller ones (*parentela*). The author indicates these problems primarily by analysing the scheme of the two authors on the development of the noble kins in the period from the thirteenth till the fifteenth century. Although encouraging, the author tries to show how they cannot be used as universal “description of reality” and how they are partially uncritically received in the Croatian historiography. The author corroborates with different interpretations and approaches towards the common law and royal legislative and a different view on the relationships between kindred (a wider kinsmen community) and *parentelae* (small family), two family structures that should not be necessary viewed as two successive phases of development but two concurrent phenomenon, upon which the cooperation and the solidarity between two levels of the kinsmen communities fluctuates and adapts according to the current needs and interests of its individuals.

Keywords: Erik Fügedi, Martyn Rady, the High Middle Ages, kinsmen communities, noble family, *parentela*

Suzana Miljan

OPASKE O ISTRAŽIVANJU ŽUPANIJSKOG PLEMSTVA I MOGUĆNOSTI USPOREDBE S PLEMIČKIM DRUŠTVOM ZAGREBAČKE ŽUPANIJE U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Ovaj rad daje pregled istraživanja plemstva na nekom mikropodručju, točnije, županijama, počevši od istraživanja pokojnog Georgesa Dubyja. Prvi dio rada obrađuje neka od brojnih istraživanja povijesti plemstva na području županija (*shire/county*) u kasnosrednjovjekovnoj Engleskoj, dok se drugi dio bazira na domete mađarske historiografije u području istih. Potonja ujedno i ima najizravnije utjecaje na istraživanja hrvatskih povjesničara. Na kraju se daju se i mogućnosti istraživanja povijesti plemstva Zagrebačke županije, po uzoru na navedena istraživanja, za razdoblje vladavine Žigmunda Luksemburškog.

Ključne riječi: plemstvo, srednji vijek, Zagrebačka županija, Žigmund Luksemburški

Prije više od šezdeset godina objavljena je studija Georgesa Dubyja naslovljena *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise* koja je bila početak duge tradicije proučavanja društvenih struktura na nekom mikropodručju.¹ To se posebice odnosi na autore frankofonog i anglosaksonskog govornog područja. Dubyjeva studija o društvu francuske pokrajine Mâcon u razdoblju razvijenog srednjeg vijeka, prva je monografski obradila upravne i društvene strukture na nekom mikropodručju, njihovim razvojem i međusobnim odnosima. Njegov je rad utjecao na generacije francuskih povjesničara, a pitanjem utjecaja na američke kolege, pozabavio se F. L. Cheyette u studiji naslovljenoj *Georges Duby's Mâconnais after fifty years: reading it then and now.*² Budući da je to bio

1 Georges Duby, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris 1953.

2 F. L. Cheyette, *Georges Duby's Mâconnais after fifty years: reading it then and now*, *Journal of Medieval History*, sv. 28, New York – Amsterdam 2002., str. 291-317.

početak istraživanja mikropovijesti, njegova je studija otvorila nove načine istraživanja srednjovjekovne društvene povijesti. Kako je Chayette naveo u svome članku, "Duby je smatrao da je pokrajina Mâcon bila granično područje, dijelom u Carstvu, dijelom u kraljevstvu Francuske, a u poljoprivrednom smislu nalazila se na razmeđu sjeverne Europe i Mediterana". Budući da je autor detaljno istražio utjecaj te studije i ideju koja je predstavljala (primjerice društvene promjene oko godine 1000.) na francuske i anglofone, međutim one koji se bave istraživačkim temama temeljenim na francuskim izvorima, u daljnjem ću se tekstu osvrnuti na pregled istraživanja povijesti nekog mikropodručja, bilo u obliku pokrajina ili manjih administrativnih cjelina, iz pera anglosaksonskih i mađarskih povjesničara, ukazujući na mogućnosti za istraživanje izvora hrvatskih povijesnih područja.

Martyn Rady je istaknuo da veće sličnosti u razvoju društvenih struktura s istima na području Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva pronalazimo na području srednjovjekovne Engleske, čije bi se upravno-administrativne podjele (*shire* i/ili *county*), mogle smatrati pandanima županija (mađ. *megye*) i/ili županata (mađ. *várispánság*).³ Unatoč činjenici da jednako kao i za istraživanje francuskih tema, engleski izvori pružaju mogućnosti za istraživanje različitih društvenih pitanja još od razdoblja ranog srednjega vijeka, ovdje ću u narednim retcima posvetiti pažnju istraživanjima povijesti plemstva, kao društvene skupine koja je za sobom ostavila najviše izvora, u razdoblju kasnoga srednjega vijeka. Ovdje ne bih raspravljala o općenitijim studijama o engleskom plemstvu, poput onih iz pera Michaela Hicksa⁴ ili Chrisa Given-Wilsona,⁵ već bih pokušala podcrtati glavne pravce razvoja i ustanovljivanja modela za istraživanje županijskog plemstva.

U anglosaksonskoj historiografiji za istraživanje povijesti mikrozajednice prijelomna je bila studija K. B. McFarlanea, radi koje se počelo orijentirati na istraživanje nižeg i srednjeg plemstva (engl. *gentry*, riječ potječe od *gentleman*), kao nosilaca političkog i društvenog poretka u kojem je lokalno plemstvo iskazivalo svoj ljudski potencijal.⁶ Ideja je kombinirala njihove političke aktivnosti i privatne živote. Na tu temu objavljeno je mnogo studija od osamdesetih godina prošloga stoljeća. Interes za takvu vrstu istraživanja još uvijek ne jenjava, upravo zbog bezbrojnih mogućnosti koje lokalni arhivi pružaju za razdoblje "bastard

3 Martyn C. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000.

4 Michael Hicks, *Bastard Feudalism*, London – New York 1995.

5 Chris Given-Wilson, *The English Nobility in the Late Middle Ages: The Fourteenth-Century Political Community*, London – New York, 1987.

6 K. B. McFarlane, *Bastard Feudalism*, u: *England in the Fifteenth Century. Collected Essays*, London 1981.

feudalizma" (od polovine 14. do polovine 15. stoljeća). Navedene studije dakako nisu jedine koje istražuju županijsko plemstvo u Engleskoj, međutim, dovoljno ih je navedeno da se može izvući određeni uzorak u istraživanju. Tako je primjerice Nigel Saul objavio 1981. djelo *Knights and Esquires: The Gloucestershire Gentry in the Fourteenth Century*.⁷ Njegovo je istraživanje naglasak stavilo na istraživanje nižeg plemstva preko njihove vojne službe, službe familijara i držanje položaja unutar županijske strukture, sporova u kojima su sudjelovali, njihovih prihoda. Možda je najvrjedniji dio dodatak koji donosi prostornu distribuciju, povezanost s magnatima županije, itd. Praktički istovremeno, 1983., Susan M. Wright objavila je *The Derbyshire Gentry in the Fifteenth Century*.⁸ Za razliku od Saula, autorica je istraživala srednje plemstvo u 15. stoljeću, točnije od otprilike 1430. do 1509., s time da je više naglasak stavila na ekonomske i društvene aspekte položaja plemstva unutar županije. Tako je, između ostalog, istražila i njihovu posjedovnu moć, ženidbenu strategiju, odnos prema magnatima i kruni, njihov položaj među lokalnim županijskim strukturama vlasti te sporovima koje su vodili. Kao glavni je argument ponudila ideju da je niže plemstvo u kasnosrednjovjekovnom razdoblju imalo veći utjecaj i moć na razini županije i parlamenta nego pripadnici sloja magnata. Korak usporedbi srednjega plemstva dvije županije, uz argument njihove međusobne suradnje, iako su dva administrativna područja koja obrađuje bila podijeljena između dvije veće teritorijalne jedinice (grofovije Chestera i vojvodstva Lancastera), učinio je Michael J. Bennett u djelu *Community, Class and Careerism: Cheshire and Lancashire Society in the Age of Sir Gawain and the Green Knight*.⁹ Autor je uveo koncept karijerizma te iznio argument da pripadnici srednjeg plemstva tih županija komuniciraju isključivo među sobom. Fokus na politički aktivan sloj na području županije stavio je Simon Payling u djelu *Political Society in Lancastrian England. The Greater Gentry of Nottinghamshire* kojeg je objavio 1991. godine.¹⁰ Naglasak je stavio na sastav elitnog sloja županije, načine na koji su oni formirali svoje veze, njihovu posjedovnu snagu, držanje službi na razini županije te odlaska u parlament, odnosa s baronima te sudjelovanje elite u sukobima na lokalnoj razini. Godinu poslije, 1992., objavila je Christine Carpenter obujmom zavidno djelo naslovljeno *Locality and polity: a study of Warwickshire landed society, 1401-*

7 Nigel Saul, *Knights and Esquires: The Gloucestershire Gentry in the Fourteenth Century*, Oxford 1981.

8 Susan M. Wright, *The Derbyshire Gentry in the Fifteenth Century*, Derbyshire Record Society, sv. 3, Chesterfield 1983.

9 Michael J. Bennett, *Community, Class and Careerism: Cheshire and Lancashire Society in the Age of Sir Gawain and the Green Knight*, Cambridge 1983.

10 Simon Payling, *Political Society in Lancastrian England. The Greater Gentry of Nottinghamshire*, Oxford 1991.

1499.¹¹ Strukturirano je možda najbolje jer je podijeljeno na strukturalan i kronološki dio – regionalni smještaj i ekonomija, tko ulazi u sloj plemstva kojeg nazivaju *gentry*, društvena mobilnost i grupiranje posjeda, lokalni vlastodršci. Zanimljivo je za istaknuti da kao i svi ostali, i autorica kreće od ideja K. B. McFarlanea da treba početi promatrati problem odozgo prema dolje, dakle, od kralja i vlasti prema plemstvu na čijoj je moći ta vlast počivala. Iste je godine objavljeno djelo Erica Achesona *Gentry Community. Leicestershire in the Fifteenth Century, c. 1422-c. 1485* u kojem autor razmatra tu društvenu skupinu unutar županije s njezinim odnosima prema van, točnije, prema ostatku kraljevstva ili kruni, te unutar nje, među samim plemićima.¹² Tijekom drugog tisućljeća i dalje se istražuje povijest županijskog plemstva u Engleskoj. Jessica Rosemary Freeman na koledžu Royal Holloway University of London obranila je 2003. svoju doktorsku disertaciju naslovljenu *The Political Community of Fifteenth-Century Middlesex*.¹³ Trenutno na istom koledžu, pod mentorstvom Nigela Saula, županijsko plemstvo Devona (Devonshire) istražuje Sam Drake.

Moguće je izvesti nekoliko zaključaka o stanju istraživanje povijesti djelovanje županija u anglosaksonskoj historiografiji. Prvo i osnovno, svi temelje svoje istraživanje na poreznim popisima, čime mogu srednje ili niže plemstvo još dalje raslojavati. Na to se prirodno nadopunjava pitanje stratifikacije, od stare aristokracije do pridošlica u županijsko plemstvo zahvaljujući službi kod kralja. Isto tako, vidljivo je i prodiranje ekonomskog sloja građanstva među plemstvo, u slučajevima bogatih trgovaca zbog ekonomskog faktora te pravničkog sloja zbog njihovih ekspertiza. Navedene i druge slične studije pružaju zgodan komparativan uzorak za istraživanje županijskog plemstva na području Europe.

* * *

Područje srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, a onda posljedično i Kraljevstva Slavonije, spada u zemlje tzv. brojnog plemstva, jer ono brojčano zauzima veći postotak nego u zemljama kršćanskog zapada gdje je broj puno niži, te stoga ne čudi da je ono odigralo jednu od najvažnijih uloga u društvenom i političkom životu.¹⁴ Mađarska

11 Christine Carpenter, *Locality and polity: a study of Warwickshire landed society, 1401-1499*, Cambridge – New York 1992.

12 Eric Acheson, *Gentry Community. Leicestershire in the Fifteenth Century, c. 1422-c. 1485*, Cambridge 1992.

13 Jessica Rosemary Freeman, *The Political Community of Fifteenth-Century Middlesex*, neobjavljena doktorska radnja, London: Royal Holloway University of London, 2003.

14 O nastanku termina, vidi: Damir Karbić, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 16, Zagreb 1998., str. 73-117.

historiografija ima dugu tradiciju u istraživanju županijskih struktura i plemstva. Razvijala se u dva smjera, u izdavanje izvora vezanih uz pojedine županije ili izdavanje studija. U obje skupine postoje brojni radovi, ali ovdje ću kratko navesti određeni presjek djela, s time da ću se osvrnuti samo na ona koja su bili temama monografske obrade. U prvoj skupini se objavljuju izvori koji se temelje na priređivanju isprava koje su nosioci vlasti u pojedinoj županiji izdavali. Od 19. stoljeća mađarska historiografija ima tradiciju izdavanja izvora povezanih uz povijest županija na području cijelog srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Ono koje se direktno tiče hrvatske historiografije, jer se na području srednjovjekovne županije Zala nalazilo Međimurje, jest dvosveščano djelo *Zala vármegye története. Oklevéltár I. 1024-1363* i *Zala vármegye története. Oklevéltár II. 1364-1498* koje su priredili Dezső Véghelyi, Imre Nagy i Gyula Nagy još krajem 19. stoljeća.¹⁵ Osim toga, objavili su brojne diplomatarije za povijest različitih županija,¹⁶ a njihova daljnja obrada se nastavlja s radom Istraživačke skupine za proučavanje srednjovjekovne ugarske povijesti Mađarske akademije znanosti, Mađarskog vojno-povijesnog instituta i muzeja, Sveučilišta u Segedinu i Mađarskog državnog arhiva (MTA-HIM-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) te Instituta za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti u Budimpešti (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest), jer Ferenc Piti,¹⁷ Norbert C. Tóth,¹⁸ Richárd Horváth¹⁹ i Tibor Neumann²⁰ i dalje objavljuju građu vezanu uz povijest županija i njezinih dužnosnika.

Zasigurno seminalno djelo za istraživanje županijskog plemstva jest ono Pála Engela naslovljeno *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, u kojem je autor stratifikacijski podijelio plemiće županije Ung (na području Gornje Ugarske, današnje Slovačke) na

15 Dezső Véghelyi – Imre Nagy – Gyula Nagy, *Zala vármegye története. Oklevéltár*, 2 sv., Budapest 1886.-1890.

16 Zahvaljujući web stranici Arcanuma (A középkori Magyarország digitális könyvtára), svi diplomatariji županija na području srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva dostupni su na: http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f.

17 Ferenc Piti, *Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386)*, A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, sv. 55, Szeged – Nyíregyháza 2004.

18 Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*, A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai, sv. 53, Nyíregyháza 2003. Navedeni svesci su bili temeljem doktorske radnje istoga autora, u kojem je onda, zahvaljujući Engelovom utjecaju, obradio županijsko djelovanje u županiji Szabolcs. Usp. Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*, Nyíregyháza 2008.

19 Richárd Horváth, *Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525)*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, sv. 1; Publikationen des Diözesanarchivs von Raab Quellen, Studien, sv. 1, Győr – Raab 2005.

20 Tibor Neumann, *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*, Szabolcs-szatmár-beregi Szemle Füzetek, sv. 3, Nyíregyháza 2006.

veleposjednike, plemiće srednje posjedovne moći te niže plemstvo.²¹ Podjelu je mogao lagano izvesti jer je pronašao u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti jedinstven izvor za istraživanje plemstva Žigmundovog razdoblja – u jednom svežnju od sedam listova, u dosta raspadnutom stanju, pronašao je popis po selima posjednika i kmetova županije Ung, te ga datirao u prvu polovinu 1398. godine. Nadalje, utvrdio je kombiniranjem drugih izvora da su podaci iz popisa neočekivano opširni i točni, i da se u njemu mogu poimence pronaći ne samo plemići koji posjeduju kmetove, nego i plemići jednoselci. Dakle stratifikacijski je podijelio plemiće na veleposjednike (*nagybirtokosok*) koji posjeduju otprilike od 150 do 300 kmetskih selišta, plemiće srednje posjedovne moći (*középbirtokosság*) koji su posjedovali od 20 do 100 selišta te niže plemstvo. Elitnim dijelom plemstva smatrao je srednji posjedovni sloj jer je on imao vodeću ulogu na razini županije. To su bili županijski dužnosnici, kaštelani i drugi familijari magnata te su nosili titule *egregius*. Engelova istraživanja utjecala su na mnoge generacije mađarskih kolega. Tamás Pálosfalvi, nastavio je svoje istraživanje što je moguće sličnije Engelovom, s time da je svoj fokus usmjerio na elitni sloj plemstva u Križevačkoj županiji kroz razdoblje dugog 15. stoljeća, a prednost je rada, iako je ograničen samo na određen sloj plemića, činjenica da je napisano na engleskom jeziku.²² Ujedno će njegova doktorska radnja biti i najbolji komparativan primjer za istraživanje plemićkog društva Zagrebačke županije. Relativno nedavno, mlađi mađarski kolega, István Kádas, počeo je istraživati istu problematiku na području sjeverne Ugarske. Do sada se fokusirao na plemićke sudce u županijama Abaúj, Sáros i Zemplén, koje graniče s Engelovom županijom Ung.²³

* * *

Hrvatska historiografija nije ovim temama posvećivala previše pažnje. Jedini do sada koji je istraživao povijest plemstva na nekom mikropodručju jest Ivan Majnarić u svome doktorskom radu o srednjem i nižem plemstvu od druge polovine 14. do prve polovine 15. stoljeća na području Lučke županije (ili šireg zadarskog zaleđa).²⁴ Iako je iz istraživanja isključio

21 Pál Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest 1998.

22 Tamás Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, neobjavljena doktorska radnja, Budapest: Central European University, 2012.

23 István Kádas, *Szolgabírói társadalom Északkelet-Magyarországon a 15. század első felében. Abaúj és Sáros vármegyék példáján*, neobjavljeni diplomski rad, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2007.

24 Ivan Majnarić, *Srednje i niže plemstvo u širem zadarskom zaleđu od polovice XIV. do polovice XV. stoljeća*, neobjavljena doktorska radnja, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb, 2012.

magnate, odnosno aristokratske rodove, djelomično iz razloga jer su već obrađeni od strane drugih povjesničara, pokušao je sagledati funkcioniranje pojedinih slojeva unutar plemićkog društva na određenom mikropodručju. Kataloški pregled plemića Zagrebačke županije donio je Vedran Klaužer u diplomskom radu naslovljenom *Plemstvo Zagrebačke županije u srednjem vijeku*.²⁵ Naglasak je stavljen na vrijeme Ludovika Anžuvina (1342.–1382.), a šteta je da je ostao neobjavljen te tako i većinom nepoznat historiografiji. Ponešto drugačijim aspektom, ali opet uzimajući županiju kao predložak istraživanja bavila se Kristina Rupert u diplomskom radu *Topografija Požeške županije do 1526. godine* u kojem povijesnom geografijom ubicira posjede, utvrde, rijeke i različite kategorije vlasnika na području Požeške županije.²⁶

Istraživanje koje provodim bazira se na plemićkom društvu Zagrebačke županije za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog. Prvi dio naslova, doslovno sam prevela s mađarskog zbog već spomenutog djela pokojnog mađarskog povjesničara Pála Engela (*Anemesi társadalom*, plemićko društvo), a županiju sam izabrala jer čini dobar komparativni materijal u već spomenutoj doktorskoj radnji drugog mađarskog povjesničara, Tamása Pálosfalvija (o plemićkoj eliti Križevačke županije). Oba djela su na jednak način utjecala na odabir ove teme. Potrebno je naglasiti da su u srednjem vijeku kraljevstvo Slavonije, kao integralan dio Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, sačinjavale tri veće županije – Varaždinska (koja je činila Zagorsko kneštvo, u privatnim rukama obitelji Celjski), Zagrebačka i Križevačka, unutar koje je bila nešto manja Virovitička (koja je bila u privatnom posjedu kraljice). Zagrebačka županija izabrana je zbog svoje prostorne zaokruženosti i ne prevelike površine za istraživanje, kao i položaja na granici srednjovjekovne Slavonije prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj, gdje su se miješali utjecaji hrvatskog i ugarskog običajnog prava. Ujedno je specifična, jer se ondje može pronaći širok spektar društvenih skupina, od nižeg plemstva (na području Turopolja ili Moravča) do visoke aristokracije (knezova Zrinskih i Kostajničkih, grofova Celjskih, Albena, obitelji Toth i Henning Susedgradski, Lipovečkih de Surdisa, Bevenyuda Okićkih, pojedinih ogranaka Frankopana te Tötösa od Báthmonostora). Razdoblje vladavine Žigmunda Luksemburškog je izabrano jer je relativno zaokruženo zbog pedesetogodišnje vladavine te jer je riječ o jednom od najznačajnijih viteških vladara europskog srednjovjekovlja.

25 Vedran Klaužer, *Plemstvo Zagrebačke županije u srednjem vijeku*, neobjavljeni diplomski rad, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

26 Kristina Rupert, *Topografija Požeške županije do 1526. godine*, neobjavljeni diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Prvo i osnovno pitanje koje se nameće jest “koliki je teritorijalni opseg Zagrebačke županije?” Kao osnova teritorijalnog opsega županije uzeta je ona iz interaktivne karta Pála Engela, *Magyarország a középkor végén*.²⁷ Budući da je djelo radna verzija prerano preminulog povjesničara, južna granica Zagrebačke županije slijedi rijeku Unu, pa se treba dopuniti kartom koje je izradio za svoje djelo *Bihać i bihaćka krajina* Radoslav Lopašić²⁸ te Lajos Thallóczy i Sándor Horváth za Diplomatički zbornik Donje Slavonije.²⁹ U županiju su uključeni rubni posjedi koji se u ispravama navode kao *in comitatu Zagrabieni*. S druge strane, u ispravama navedeni *comitatus Dubicensis* je ovdje uključen u Zagrebačku županiju kao dubički županat, kao područje oko dubičke utvrde koje naseljava niže plemstvo, pod vodstvom dubičkog zemaljskog župana.

Nadovezuje se, slijedeći razmatranja i Pála Engela i Tamása Pálosfalvija pitanje – “tko su bili plemići koji su ondje živjeli?” Glavno razmatranje odgovara na pitanje kakva je bila struktura plemstva Zagrebačke županije, jer je, kako je već ranije navedeno, društvo bilo raznoliko, od magnatskih obitelji knezova Zrinskih ili Celjskih, do plemstva srednje posjedovne moći, poput primjerice plemića od Brokunove Gore te nižeg plemstva ekipiranog oko područja Moravča, Turopolja ili Okića. Razmatranje se temelji na analizi njihovih plemićkih pridjevaka i naslova. Povezani s time su i njihovi posjedi. Oni sukladno društvenom položaju variraju od posjedovanja nekoliko utvrda na području Zagrebačke (a i okolnih) županija, kaštela do posjeda, selišta, i sličnog. Istraživanje će biti klasična analiza društvenog povijesti jednog mikropodručja, dakako, uz uzimanja u obzir političke i ekonomske faktore bez kojih nije moguće kontekstualizirati neko povijesno razdoblje.

Istraživanje o plemstvu Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškog zamišljeno je kao velika studija slučaja (*case study*), koja će pomoći daljnjem istraživanju plemstva Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva tijekom srednjeg vijeka. Uz već spomenute, slične studije o plemstvu drugih županija na razini cijelog Kraljevstva (Ung, Lučka županija), te posebice na razini Slavonije (Križevačka županija), pokazat će se zajednički uzorci, sličnosti, ali i neke regionalne posebnosti unutar političkih, društvenih i ekonomskih struktura.

27 Pál Engel, *Magyarország a középkor végén*, CD-ROM, Budapest 2001.

28 Radoslav Lopašić, *Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povjestne crtice*, Zagreb 1895.

29 Lajos Thallóczy – Sándor Horváth (prir.), *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (comitatum: Dubicza, Orbász et Szana)*, sv. 3, Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria, sv. 36, Budapest 1912.

Suzana Miljan

Remarks on the research of county nobility and possibilities of comparison with noble society of the county of Zagreb in the Late Middle Ages

SUMMARY

The article offers an overview of the research of nobility on certain micro-area, meaning counties, starting with the research of the late Georges Duby. The first part of the article depicts the development of Anglo-Saxon historiography regarding the research of shires or counties in late medieval England, while the other part devolves around the scope of Hungarian historiography. The latter also influences most directly the research of Croatian historians. In comparison to these, foreign, historiographies, Croatian one, just started to discover the research of county nobility. The county of Zagreb was chosen due to the fact that its surface was not too big, nor too small, and it was situated on the border of medieval Slavonia towards medieval Croatia, fringe of influences of Croatian and Hungarian customary law. It is also a specific county where one can discover a wide spectrum of social layers of nobility, starting from castle warriors through mid-ranked nobles and aristocracy. This large case study, hopefully, will improve our knowledge of the functioning of nobility of the Kingdom of Hungary-Croatia in general (alongside studies of the counties Ung, Luka, etc.) and Slavonia in particular (county of Križevci) during the medieval period, and especially during the reign of Sigismund of Luxemburg, showing some common pattern, similarities but also regional differences in the political, social and economic structures.

Keywords: nobility, the Middle Ages, the county of Zagreb, Sigismund of Luxemburg

Dražen Nemet

POKUŠAJ REKONSTRUKCIJE IZGLEDA I OSOBNOSTI POVIJESNE LIČNOSTI: PRIMJER IVANIŠA KORVINA (1473.-1504.)

Herceg i ban Ivaniš Korvin (1473.-1504.) značajna je osoba hrvatskog kasnog srednjovjekovlja te je kao takav bio predmet analize povjesničara, ponajprije u kontekstu političke povijesti. U ovom se radu analizira može li se i u kojoj se mjeri na temelju podataka sadržanih u izvorima i kasnijoj historiografskoj literaturi rekonstruirati elementi osobnosti Ivaniša Korvina, između ostaloga, njegov fizički izgled, zdravlje, karakterne osobine, obiteljski i međuljudski odnosi, interesi i drugi sastavni dijelovi njegovog privatnog života, te time upotpuniti i eventualno objasniti spoznaje o njemu kao znamenitoj povijesnoj ličnosti i obnašatelju javnih funkcija.

Ključne riječi: Ivaniš Korvin, kasni srednji vijek, biografija, osobnost povijesne ličnosti

Ivaniš Korvin (1473.-1504.), nezakoniti sin ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina i Barbare Edelpöck, neosporno je jedna od glavnih ličnosti koje su obilježile hrvatsku povijest na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće. Isprva je svome ocu trebao poslužiti kao temelj stvaranja nove dinastije, no iako je taj pokušaj propao, Ivaniš se prilagodio novonastaloj situaciji i ostao jedan od najmoćnijih ljudi u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Osim što je nosio naslov slavonskog hercega, u dva je navrata obnašao dužnost hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog bana. U kriznim vremenima sve jačih osmanskih prodora i slabe vlasti Vladislava II. Jagelovića, a zahvaljujući svojem bogatstvu i funkcijama koje je obnašao te političkim i vojnim sposobnostima, uspio je na prostoru Slavonije i Hrvatske uspostaviti poprilično neovisnu vlast.

Unatoč njegovoj važnosti u povijesti, posljednjih stotinjak godina hrvatska historiografija se u nedovoljnoj mjeri bavila njegovim postignućima¹ i zbog toga proizlazi potreba za suvremenom sintezom i revalorizacijom uloge Ivaniša Korvina u hrvatskoj povijesti, što je i cilj moje buduće doktorske disertacije koja je zamišljena kao biografija Ivaniša Korvina. Međutim u pisanju historijske biografije određene povijesne ličnosti, potrebno je rekonstruirati i njezinu osobnost i privatni život, s obzirom na činjenicu da se privatno i javno u slučaju obnašatelja javnih funkcija, a osobito na samome vrhu društvene piramide, često preklapa. Taj zadatak za istraživača često predstavlja veliki izazov i to zbog brojnih razloga. Na prvom su mjestu naravno sami izvori, odnosno mogu li se u njima pronaći podaci na temelju kojih se može steći uvid u fizički izgled te privatni i svakodnevni život osobe koja je predmet istraživanja. Isto tako treba biti svjestan da doneseni zaključci u znatnom broju slučajeva ne mogu biti konačni jer se često temelje na indicijama, osobito ako se radi o karakteru određene osobe. Naime, o tim aspektima vrlo je teško suditi i kada se radi o našim suvremenicima, a kamoli o osobi koja je, kao u slučaju Ivaniša Korvina, živjela prije više od pet stoljeća. U ovom radu želio bih istražiti može li se i u kojoj mjeri na temelju podataka sadržanih u izvorima i kasnijoj historiografskoj literaturi rekonstruirati fizički izgled i različiti aspekti osobnosti Ivaniša Korvina.

* * *

Često je u slučaju povijesnih osoba zbog rijetkih izvora vrlo teško ili pak nemoguće rekonstruirati njihov fizički izgled. Međutim u slučaju Ivaniša Korvina sačuvano je više očuvanih slikovnih prikaza, ali i opisa suvremenika, koji nam omogućuju da doznamo kako je zapravo on izgledao.

1 Navedeno najbolje ilustrira podatak da su zadnja dva veća rada koja su posvećena njemu, *Ivan Korvin ban hrvatski* Rudolfa Horvata i *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima* Ferde Šišića, objavljena 1896., to jest, 1936. Pritom treba spomenuti da ni mađarska historiografija od 1894. i djela Gyule Schönherra Hunyadi Corvin János. 1473-1504. nije proizvela rad u kojem se temeljito obrađuje život i djelo Ivaniša Korvina. Ostali radovi koji su se bavili njegovim aktivnostima mahom su članci u znanstvenim časopisima, leksikonima ili enciklopedijama, kao i dijelovi knjiga i monografija u kojima se obrađuju teme i osobe iz razdoblja u kojem je živio i djelovao Ivaniš Korvin. Vidi, npr.: Ivan Kukuljević Sakcinski, *Beatrica Frankapan i njezin rod*, Zagreb 1885.; Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János (1473–1504)*, Budapest 1894.; Rudolf Horvat: *Ivan Korvin ban hrvatski*, Zagreb 1896.; Ferdo Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496) s "Dodatkom" (1491–1498)*, Zagreb 1936.; Lavoslav Glesinger, *O bolesti Ivaniša Korvina*, *Liječnički vjesnik*, god. 91, br. 10, Zagreb 1969., str. 1109-1112; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga četvrta*, Zagreb 1973.; Nada Klaić, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987.

Što se tiče likovni prikaza, treba posebno istaknuti nekoliko najvažnijih koji su nastali za vrijeme njegova života ili ubrzo nakon smrti. Postoje i umjetnički prikazi koji su nastali u kasnijim stoljećima, od kojih je najpoznatiji portret u oklopu u prirodnoj veličini koji se nalazio u ljetnom refektoriju pavlinskog samostana u Lepoglavi, a naslikao ga je najvjerojatnije Ivan Ranger.² Za nekoliko prikaza ne postoji suglasje među stručnjacima ili pak je kasnije utvrđeno da se radi o drugoj osobi.³

Najvažniji i najvrjedniji prikaz Ivaniša Korvina je slika koja se ranije pripisivala učeniku ili suradniku Marca Marzialea, dok se danas kao autor navodi Baldassare Estense.⁴ Riječ je o portretu Ivaniša Korvina u dobi oko 14 godina. Slika je nastala oko 1487., tehnikom tempere na platnu, dimenzija 60 x 45 cm, a od 1956. nalazi se u Staroj pinakoteci u Münchenu. Ivaniš je prikazan s ozbiljnim licem, duge valovite svjetlosmeđe kose, izraženih

2 Gjuro Szabo, Spomenici kotara Ivanec, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. 14, Zagreb 1915.-1919., str. 45-48.

3 U vezi s tom skupinom prikaza treba istaknuti knjigu Jenőa Váralljai Csocsányja *A magyar monarchia és az európai reneszánsz* objavljenu u Budimpešti 2005. Nažalost, taj mi rad nije bio dostupan, no koristio sam se skraćenim sažetkom te knjige na engleskom jeziku, vidi: http://www.hungarianhistory.com/lib/varaljay_csocsan/Varaljay-Csocsan.pdf (dalje: *Hungarian Monarchy*). U njoj autor iznosi nekoliko intrigantnih i zanimljivih ideja. Ponajprije treba istaknuti njegovu teoriju u vezi s najpoznatijih serija tapiserija, Lov na jednoroga, koja je danas izložena u posebnoj zgradi muzeja Metropolitan u New Yorku, The Cloisters, u kojoj je predstavljena srednjovjekovna umjetnost. Naime on nastoji dokazati da su te tapiserije izrađene povodom vjenčanja Vladislava II. Jagelovića i Anne od Foixa 1502. godine. U tom kontekstu, identificirao je Ivaniša Korvina na tapiseriji nazvanoj Jednorog je pronađen, i to kao mladića u sredini tapiserije, s uzdignutom desnom rukom i kažiprstom te crvenom kapom s nojevim perom. I, doista, promatrač može zamijetiti sličnost mladića s tzv. zaručničkim portretom iz Stare pinakoteke u Münchenu te ako prihvatimo predloženu teoriju o "ugarskom" naručitelju, u tom bi se slučaju moglo tvrditi da se uistinu radi o prikazu Ivaniša Korvina. Međutim zasad ta teorija još nije službeno prihvaćena od strane muzeja Metropolitan pa bi do konačnog suda trebalo pričekati mišljenje struke povjesničara umjetnosti. Vidi: Váralljai Csocsány, *Hungarian Monarchy*, str. 35-41; Peter Barnet, Nancy Wu, *The Cloisters: Medieval Art and Architecture*, New York 2012., str. 168-170. Na minijaturi u rukopisu *Graduale. Pars II.* (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424, fol. 50.) na kojoj je prikazana vjerska procesija, Váralljai Csocsány mladića sa šeširom i duge svjetlosmeđe kose koji hoda iza kralja Matijaša identificira kao njegovog sina Ivaniša, vidi: Váralljai Csocsány, *Hungarian Monarchy*, str. 10-11. S tom bih se identifikacijom mogao složiti, a nadodao bih i da bi prema tome žena čija je kosa omotana u bijelu tkaninu, a hoda iza kraljice Beatrice, mogla biti kraljeva majka, Elizabeta Szilágyi. Što se tiče prikaza za koje se kasnije utvrdilo da se ipak vjerojatnije radi o drugoj osobi, treba istaknuti iluminaciju u korvinskoj Bibliji (Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 15. Cod. 17, fol. 3v) koja prikazuje scene iz života kralja Davida. Lijevo od Davidove glave nalaze se tri lika. Prikazan je kralj Matijaš s francuskim kraljem i mladićem u plavom ogrtaču sa zlatnim ljiljanima. Ranije se smatralo da je treća osoba u plavom ogrtaču sa francuskim ljiljanima koja stoji iza Matijaša Ivaniš Korvin. Međutim ta je identifikacija kasnije odbačena te je Clara Csapodi-Gárdonyi tvrdila da se radi o prikazu kralja Matijaša i francuskog kralja Karla VIII., a budući da nije vjerojatno da bi sin ugarskog kralja nosio odjeću s francuskim ljiljanima, smatrala je da je osoba u plavom ogrtaču kraljica Beatrice ili, vjerojatnije, Anne od Beaujeua, sestra Karla VIII. i regentkinja za vrijeme njegove maloljetnosti. Vidi: André de Hevesy, Les miniaturistes de Mathias Corvin, *Revue de l'Art chrétien*, sv. 61, Paris 1911., str. 1-20, 109-120; Ilona Berkovits, Egy Corvin-kódex származása, *Magyar könyvszemle*, god. 69, br. 1-4, Budapest 1945., str. 22-37; Clara Csapodi-Gárdonyi, Le tre figure storiche della Bibbia fiorentina, *Magyar könyvszemle*, god. 84, br. 1, Budapest 1968., str. 1-12.

4 Alte Pinakothek, München, inv. br. 12441; Fritz Heinemann, Das Bildnis des Johannes Corvinus in der Alten Pinakothek und die Jugendwicklung des Jacopo de' Barbari, *Arte veneta. Rivista di storia dell'arte*, sv. 15, Venezia 1961., str. 46-52. Jenő Váralljai Csocsány iznosi teoriju da je autor spomenutog zaručничkog portreta Albrecht Dürer te datira nastanak portreta u 1490., nakon smrti kralja Matijaša, vidi: Váralljai Csocsány, *Hungarian Monarchy*, str. 32.

tamnih očiju, izduženog nosa i šiljaste brade. Uz desnu ruku je položen mač, a okružen je i brojnim draguljarskim predmetima, među kojima se ističe kruna, križ i privjesak. Obučen je u zlatom izvezeni smeđi ogrtač obrubljen krznom. Vijenac oko glave ukazuje na to da se radi o zaručničkom portretu koji je vjerojatno nastao kao dar za njegovu tadašnju zaručnicu Biancu Mariju Sforza.

Iz istog razdoblja, odnosno 1487.–1490., datira i prikaz Ivaniša Korvina u kodeksu iz biblioteke Corviniane koji sadržava djela atenskog sofista Filostrata koja je na latinski preveo Antonio Bonfini. Iako se dugo smatralo da je minijature u tom kodeksu izradio Attavante degli Attavanti, sada se kao autor minijatura navodi firentinski majstor Boccardino il Vecchio.⁵ Radi se o iluminaciji inicijala gdje je prikazan kako predvodi trijumfalnu procesiju nakon osvajanja Beča 1485., dakle kao dvanaestogodišnjak.⁶ Ivaniš je prikazan kako stoji na trijumfalnim kolima, s dugom valovitom svjetlosmeđom kosom kao i na zaručničkom portretu, u crnom ratničkom oklopu te s krunom na glavi. U lijevoj ruci drži koplje sa zastavom, a u desnoj štiti s grbom kralja Matijaša. Ovaj je prikaz zasigurno trebao dati naznaku o namjerama Matijaša da ga Ivaniš naslijedi na prijestolju, oko čega se intenzivno trudio od polovine osamdesetih godina 15. stoljeća. U tom kontekstu treba istaknuti da se na istoj se stranici pri dnu nalaze dva prikaza mladića i djevojke. Mladić s desne strane ima dugu svijetlu kosu i žezlo u ruci. U vezi s te dvije osobe postoje dvojbe radi li se o mladom kralju Matijašu i kraljici Beatrice ili pak Ivanišu i Bianci Mariji Sforzi.⁷ Zbog sličnosti s mladim ratnikom prikazanim na trijumfalnim kolima, mišljenja sam da se ipak radi o Ivanišu. Vjerojatno je gornji prikaz trebao dati naznake o vojničkoj spremnosti nasljednika prijestolja, dok se prikazom sa žezlom nastoje istaknuti njegove vladarske kvalitete, a prikazom zaručnice i buduće supruge ukazuje se na svijetlu budućnost nove dinastije.

Još jedan rukopis sadržava prikaz Ivaniša Korvina, točnije brevijar koji se danas čuva u Vatikanskoj knjižnici. Napisan je u Firenci 1487., a iluminacije je izradio Attavante

5 *Philostratus: Heroica*, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 417. Usp. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn: 1458-1541*, ur. Gottfried Stangler et al., Wien 1982., str. 422-424.

6 Iz dnevnika bečkog liječnika Johannes Tichtela poznato nam je da je, nakon što je Matijaš osvojio Beč, prvi u grad ušao upravo Ivaniš, koji se prvo uputio u katedralu Sv. Stjepana, potom je otišao u kovnicu, a na kraju u kupelj. Vidi: *Tagebuch des Wiener Arztes Johannes Tichtel aus den Jahren 1477-1495*, Fontes rerum Austriacarum, sv. 1, Wien 1855., str. 34.

7 Hermann Julius Hermann, *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien*, sv. V/3, Leipzig 1930., str. 107; Ilona Berkovits, *Illuminated Manuscripts from the library of Matthias Corvinus*, Budapest 1964., str. 55.

degli Attavanti u razdoblju od 1487. do 1492. Taj je brevijar vjerojatno izrađen za uporabu u kraljevskoj kapeli u Budimu, a ne za znamenitu biblioteku Corvinianu.⁸ Na toj je ilustraciji prikazan sveti Pavao kako propovijeda mnoštvu. U prvom redu nalaze se kralj Matijaš, pored kojega s lijeve strane u molitvi kleči kraljica Beatrice, dok mu je s desne strane sin Ivaniš. I ovdje je mladić prikazan s dugom svjetlosmeđom kosom, uzdignute desne ruke i kažiprsta, a odjeven je u crvenu košulju i plavu tuniku. U usporedbi sa zaručničkim portretom, zamjećuje se sličan oblik glave, očiju i šiljasta brada. Nosi zlatni lanac s privjeskom, a na glavi mu je zlatni vijenac, što isto ukazuje na očekivanja kralja Matijaša da ga sin naslijedi na prijestolju.

Posljednji je prikaz Ivaniševa nadgrobna ploča od bijelog mramora u pavlinskoj crkvi u Lepoglavi koju je 1505. dao podignuti njegov podban Ivan Gyulay, a sada je uzidana na lijevoj strani glavnoga oltara ispred ulaza u sakristiju.⁹ Ivaniš je prikazan u ratničkom oklopu i kacigi s viziorom koja mu zaklanja lice, u desnoj ruci drži koplje sa zastavom, a u lijevoj štit na kojem je korvinski gavran s prstenom u kljunu. Nazire se i mač oko pasa. Ploča je poprilično istrošena, ali i da je u stanju u kakvom je bila kada je izrađena, ne bi nam pružala mnogo podataka o Ivaniševom izgledu, jer mu je lice sakriveno iza kacige.

Osim navedenih likovnih prikaza, postoje i opisi Ivaniša iz pera njegovih suvremenika ili osoba koje su živjele nedugo nakon njegove smrti i koje su posredno mogle doznati nešto o Ivaniševom izgledu. Opis koji donosi Antonio Bonfini najopširniji je i može se smatrati najtočnijim, jer je on boravio na ugarskom dvoru i imao mnogo prilika susresti se s Ivanišem. Prema Bonfiniju, Ivaniš je bio plemenita izgleda, u licu i rukama vrlo sličan svome ocu. Imali su isti oblik glave, čelo, nos, usta, ali i način govora. Pogled mu je za razliku od oca bio miran, a svojim je kretnjama, držanjem i ukupnom svojom pojavom odavao kraljevsko dostojanstvo. Bonfini isto tako navodi Ivaniševu sličnost s djedom, Ivanom Hunyadijem, osobito ističe oči, za koje kaže da su bile najbistrije na svijetu.¹⁰

8 *Breviarium secundum consuetudinem Romanae curiae*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urb. Lat. 112 (7v-8r); *Matthias Corvinus und die Renaissance*, str. 415-416.

9 Šime Ljubić, *Arheološki crtice iz moga putovanja po nekoliko predjelih Podravine i Zagorja* god. 1879., *Vjestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. 2, Zagreb 1880., str. 110-120; Szabo, *Spomenici kotara Ivanec*, str. 35-36; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvan, javnih i privatnih sgrada i t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891., str. 120-121.

10 Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia*, Frankfurt 1581., str. 633. U vezi sa sličnošću s djedom koju navodi Bonfini, zanimljivo je usporediti Ivanišev portret s drvorezom koji prikazuje Ivana Hunyadija iz Thuroczijeve kronike za koji se može pretpostaviti da je, koliko je to moguće, njegov vjeran prikaz. Naime drvorez je nastao tridesetak godina nakon Hunyadijeve smrti, kada su još bili žive osobe koje su ga poznavale, među njima i njegov sin, kralj Matijaš. Možemo primijetiti isti oblik glave, očiju i šiljate brade. Vidi: Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, Brno 1488., str. 107.

Međutim treba istaknuti da je Bonfini osobno poznao Ivaniša i svoje je djelo pisao za vrijeme kada je on bio jedan od najmoćnijih ljudi u Kraljevstvu. Stoga se vjerojatno suzdržao od iznošenja negativnijih stavova. Izravniji sud o Ivaniševom izgledu daje Marino Sanuto koji je Ivaniša vidio 1501. za vrijeme njegovog boravka u Veneciji. Iako ističe njegov grimizni svileni ogrtač, podstavljen hermelinom, Sanuto u vezi s fizičkim izgledom kratko kaže da je šepav i neugledan.¹¹

Još jedan opis Ivaniša Korvina nalazimo u djelu Antuna Vrančića *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni*. Treba napomenuti da, iako je Vrančić svoje djelo pisao više desetljeća nakon Ivaniševe smrti, među ljudima s kojima je surađivao bio i Juraj Utješinović, koji je kao dječak bio u službi Ivaniša Korvina kao dvorjanik, i od koga je mogao saznati opis Ivaniša, stoga se može pretpostaviti da je opis točan. Vrančić navodi da kraljevski izgled njegova lica i ostatka tijela nije zaostajao za veličinom duha i sjajem karaktera, a također spominje da je malo šepao na lijevu nogu.¹²

Dakle i Sanuto i Vrančić govore da je Ivaniš šepao.¹³ Međutim izgleda da taj problem s nogom nije bio velik, barem što se funkcije same noge tiče, jer znamo da je Ivaniš od najranije mladosti bio obučavan za vojnički život i bez nekih većih problema je podnosio velike ratne napore – zabilježeno je da je aktivno sudjelovao u brojnim vojnim akcijama, a i Bonfini navodi da je već od rane mladosti boravio u vojničkim taborima gdje se obučavao i imao sjajan odnos s vojnicima. Isto tako spominje da je Ivaniš u zimi 1489., dakle sa samo 16 godina, aktivno sudjelovao u viteškim igrama u Beču. Tu je prvi put stupio u borbu; sišao je naoružan u borilište i uspješno se borio s mnogo starijim i iskusnijim protivnikom te ga je već u prvom sukobu oborio s konja te je on, povrijeđene glave, iznesen s borilišta.¹⁴ Također je zanimljivo primijetiti da se u izvještaju Johannes Tichtela o Ivaniševom ulasku u Beč ne spominje problem s nogom, iako je Tichtel bio liječnik i mogao je to zapaziti.

Potvrdu o tome da je Ivaniš uistinu šepao nalazimo u njegovim posmrtnim ostacima. Naime 1886. mađarski antropolog Aurel Török obavio je istraživanje na Ivaniševim kostima i utvrdio da postoji atrofija lijevog femura i sužena zglobna šupljina. Zaključio je

11 Marino Sanuto, *I Diarii*, sv. 4, Venezia 1880., str. 254.

12 Antun Vrančić, *Tri spisa*, prir. Šime Demo, Šibenik 2004., str. 33.

13 I na prikazu Ivaniša u kodeksu sa djelima Filostrata možemo zamijetiti da je lijeva noga kraća od desne. Možda se samo radi o umjetnikovoj imaginaciji, ali ta podudarnost i ne mora nužno biti slučajna.

14 Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, str. 634, 649.

da je Ivaniš bolovao od zastarjelog iščašenja lijevog kuka koje je nastalo najvjerojatnije u ranom djetinjstvu kao posljedica vanjske povrede. Međutim kasnije je Lavoslav Glesinger postavio drukčiju dijagnozu. On je zaključio da je Ivaniš bolovao od kogenitalne luksacije kuka koja je nastala u ranom djetinjstvu. Takvo stanje, iako je izazvalo šepavost, nije spriječilo Ivaniša da jaše. Naprotiv, zbog pojačanog tonusa adduktora mogao je čvrsto sjediti u sedlu i sudjelovati na viteškim turnirima te u vojničkim aktivnostima.¹⁵

* * *

U proučavanju osobnosti povijesnih ličnosti vrlo su važni i njihovi odnosi u obitelji, stoga je potrebno osvrnuti se i na taj aspekt Ivaniševa života. Zna se da je bio miljenik svoga oca kralja Matijaša koji je sve svoje nade usmjerio na Ivaniša i nastojao mu osigurati nasljedstvo na prijestolju, između ostalog, darovanjem mnogobrojnih posjeda diljem Kraljevstva¹⁶ i ugovaranjem braka s Biancom Marijom Sforzom, sestrom milanskog vojvode.¹⁷ Ivaniš je od svoje sedme godine odrastao na dvoru uz oca koji ga je savjetovao da drugima iskazuje poštovanje i učio ga kako se treba ponašati kao budući vladar. Često je bio prisutan uz kralja Matijaša na prijemima crkvenih velikodostojnika i stranih poslanika te državnim proslavama. Otac je udovoljavao svakoj njegovoj molbi, a koliko je bio zainteresiran i zabrinut za sina dokazuje priča da je naložio stražarima i uhodama da prate Ivaniša i da mu potom podnesu izvještaj.¹⁸ Također je vjerojatno bio blizak i sa svojom bakom, kraljevom majkom Elizabetom Szilágyi. To možemo zaključiti zato što je nakon njezine smrti naslijedio sve njezine posjede kako je to ona odredila u svojoj oporuci,¹⁹ a svoju kćer je kasnije nazvao po njoj, Elizabeta.

Što se tiče Ivaniševog odnosa s majkom, Barbarom Edelpöck, možemo pretpostaviti da je prve godine života zasigurno proveo s majkom, barem do 1476. kada se Barbara udala za Friedricha od Enzersdorfa i ubrzo nakon toga otišla u Austriju.²⁰

15 Schönherr, *Hunyadi Corvin János*, str. 22; Glesinger, *O bolesti*, str. 1112.

16 Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 11-12.

17 Više o dogovorima u vezi s milanskim brakom vidi: Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 24-80, 86-92.

18 Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, str. 633-634.

19 József Teleki, *A Hunyadiak-kora Magyarországon*, sv. 12, Pest 1857., dok. 719, str. 270-271.

20 Više o Barbari Edelpöck, vidi: Vinzenz Oskar Ludwig, Franz Maschek, König Matthias Corvinus und Barbara Edelpöck, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, sv. 32, Wien 1955.-1956., str. 74-93; Marián Skladaný, *Kto bola matka Jána Korvina?*, *Acta historica Posoniensia*, sv. 10, Bratislava 2009., str. 114-126.

O daljnjim kontaktima sina i majke nemamo puno podataka, ali iz jednog izvještaja ferarskog poslanika Antonija Costabilija iz 1489. možemo zaključiti da su kontakti postojali i da je Barbara posjećivala sina u Budimu. Naime Costabili priča da je kraljica Beatrice optužila Ivaniševu majku da ju je začarala i učinila neplodnom. Glasina o toj optužbi stigla je do Barbare i Ivaniša te je Ivaniš stao u obranu svoje majke te sav zajapuren prišao Beatrice i uvrijedio je nečime što mu je rekla njegova majka i što je samo ona mogla znati. Kraljica je na to Ivanišu odgovorila da kako on, *un figliolo de la putana* može njoj, kćeri jednoga kralja, reći tako nešto. Ubrzo je uslijedila opća svađa, koja nije prestala sve dok kralj nije maknuo Barbaru iz Budima.²¹ Dakle i ova nam priča, iako se možda samo radi o dvorskim govorkanjima, ukazuje na vjerojatnu mogućnost da je Ivaniš bio u kontaktu s majkom, da ga je ona posjećivala u Budimu i da je stao u njezinu obranu, čak i pred suprugom svoga oca.

Još jedan izvor koji nam pruža podatke o odnosu Barbare i Ivaniša je Barbarina oporuka iz 1491. u kojoj je svome "ljubljenom sinu i gospodaru hercegu Ivanu" ostavila kuću u Banskoj Bistrici i posjede oko tog grada koje joj je darovao kralj Matijaš.²² Budući da je to jedino što je ostavila Ivanišu, može se pretpostaviti da su ti posjedi bili nekako značajni za odnos Ivaniša i njegove majku – vjerojatno su Barbara i njezin sin prve godine života proveli upravo na području Banske Bistrice, na posjedima koje je kralj darovao Barbari nakon rođenja njihovog sina.

Kao što se može vidjeti iz navedenog izvještaja ferarskog poslanika, Ivaniš je s kraljevom suprugom Beatrice imao složen odnos. Kraljica je nastojala spriječiti Ivanišev brak s Biancom Marijom Sforzom, ali i da Ivaniš naslijedi svoga oca na prijestolju. Bonfini donosi zanimljivu priču o tome kako je nakon smrti kralja Matijaša mladi Ivaniš pred okupljenim velikašima pao ničice pred Beatrice, obgrlio joj noge i plačući ju preklinjao da ga ne napusti sada kada je ostao siročić, već da ga prihvati, čuva i voli, kao što je i obećala pokojnome kralju, te da ga usvoji i preporuči plemstvu za vladara. Kraljica ga je poljubila i javno obećala da će ga prihvatiti kao sina i preporučila velikašima za vladara. Znajući za njihovu međusobnu netrpeljivost i nepovjerenje, možemo pretpostaviti da se radilo o svojevrsnoj predstavi za javnost koju je Ivaniš inicirao kao strateški potez pred izbornim saborom. Beatrice nije mogla učiniti ništa drugo osim prihvatiti molbe mladića koji je

21 Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 80-82. Zanimljivo je primijetiti da je Beatrice ponizila Ivaniša proglašivši ga sinom prostitutke, dok je istovremeno sebe nazvala kćerkom kralja, pritom zaboravivši da je upravo njezin otac, kralj Ferdinand I., jednako kao i Ivaniš, bio nezakoniti sin kralja Alfonsa V. Aragonskog i njegove ljubavnice Girolame Carlino.

22 Ludwig i Maschek, *König Matthias Corvinus*, str. 90.

izgubio oca. Međutim kasnije je ipak činila sve kako bi spriječila da Ivaniš bude izabran za kralja. Ni Ivaniš nije ozbiljno shvatio njezino obećanje, jer znamo da ju je kasnije nadzirao i dao držati pod stražom.²³

O braku s Beatricom Frankapan možemo suditi samo posredno, jer osobna korespondencija supružnika nije sačuvana. Taj je brak prije svega imao političku dimenziju jer je Ivanišu trebao poslužiti za učvršćivanje položaja u hrvatskim prostorima, no ne možemo isključiti da su postojali i osjećaji, barem na početku braka, jer je Beatrica prema opisima bila iznimno lijepa žena, a Ivaniš se njome odlučio oženiti nakon što ju je upoznao boravivši često kod njezina oca kneza Bernardina. U prve tri godine braka rođeno je dvoje djece, kći Elizabeta i sin Krsto. Ne znamo je li nakon toga bilo još djece, možda mrtvorodne ili neuspješnih trudnoća, što je bila česta pojava u to vrijeme. Možda se par čak s vremenom udaljio, jer su u Veneciji dobili izvještaje da je Ivaniš, nakon boravka u Italiji 1502., zapustio svoju suprugu.²⁴ Vjerojatno se taj brak nije mnogo razlikovao od ostalih brakova visokoga plemstva tog vremena. Međutim znamo da je Beatrica Ivanišu organizirala veličanstven sprovod, a srebrne svijećnjake koje je isprva posudila lepoglavskoj crkvi za ceremoniju, kasnije je i darovala pavlinima za spas njegove duše, zajedno s mnogim drugim vrijednim predmetima, uključujući crveni plašt kralja Matijaša koji je Ivaniš nosio kao kraljević.²⁵

* * *

Što se tiče značajki osobnosti, njih možemo rekonstruirati ponajviše iz opisa suvremenika i kasnijih povjesničara koji su pak o Ivanišu pisali mahom pohvale. Tako, primjerice, Bonfini ističe njegovu darovitost i plemenitost te kaže da je zračio vedrinom i širokogrudnošću. Na dvorskim prijemima često se pak pokazivao mudrijim i dovtljivijim od mnogih starijih i iskusnijih ljudi. Govorio je ozbiljno i smireno i pazio je da nikada nikoga ne uvrijedi.²⁶ Vrančić ističe da je Ivaniš imao izvrsnu i kraljevsku narav te da se činilo da će po karakteru i vrlinama posve nalikovati na oca. Navodi i da je već u prvim godinama života pokazao zadivljujuće staloženu ćud, koju su svi hvalili. Bio je vrlo pametan, a resilo ga je

23 Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, str. 650-651, 664.

24 Nicolaus Isthvanfi, *Historia regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis*, Viennae – Pragae – Tergestae 1758., str. 18; Sanuto, *I Diarii*, str. 821.

25 Kukuljević Sakcinski, *Beatrica Frankapan*, str. 35, 43-44; Ljubić, *Arheološki crtice*, str. 117.

26 Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, str. 633-634.

dostojanstvo kakvo priliči vođi. Iz dana u dan jasno je pružao dokaze svoje razboritosti i ratne vještine. Uz mnoge druge valjane osobine, bio je on iznimno velikodušan i ugodan u društvu, pa je tim vrlinama stekao ljubav i naklonost plemstva, vojnika, a i cjelokupnog puka. Govoreći o neuspjelom izboru za kralja, Vrančić kaže da su se sva ta njegova slava i dobar glas pokazali nekorisnima. Da se, naime, javno pokazao nemarnim i budalastim, nema sumnje da mu se ništa ne bi ispriječilo da bude izabran za kralja.²⁷ I Rattkay je isticao njegovu blagu plemenitu ćud te da je mogao zatomiti sjećanja na uvrede. Također kaže da je bio prepun želje dostići očeve vrline.²⁸

Treba istaknuti i vrhunsko obrazovanje koje je Ivaniš primio na očevom dvoru. Osim ranije spomenute vojničke obuke, Matijaš je sinu osigurao najbolje učitelje, među kojima su bili znameniti talijanski humanisti Galeotto Marzio i Taddeo Ugoletti. Budući da je imao vrhunsko obrazovanje, ne čudi da je pokazivao sklonost prema knjigama. Tako je, primjerice, kao dar svojoj zaručnici Blanki Mariji Sforzi poslao primjerak Vergilijevih djela.²⁹ O njegovom interesu za knjige znali su i njegovi suvremenici. Tako je, na primjer, brat njegove zaručnice, milanski vojvoda Gian Galeazzo Sforza, zamolio Ivaniša da mu iz svoje biblioteke posudi rukopis s djelom rimskog gramatičara Festa Pompeja kako bi ga dao prepisati.³⁰ Također znamo da su kasnije neke knjige iz znamenite biblioteke Corviniane završile kod Ivaniša jer su preko njegove udovice kasnije završile u Njemačkoj.³¹

Ivaniš je bio i veliki donator crkve. Postoje mnogi primjeri darivanja ili obnove crkava, a posebno se ističe naklonost pavlinskom redu te njihovim samostanima i crkvama u Remetama i Lepoglavi, gdje je prema vlastitoj želji sahranjen.³² Međutim da je njegova vjera bila nešto dublja ukazuje nam podatak da je početkom 1502. otišao na hodočašće u Loreto kako bi ispunio neki zavjet.³³ Možda uzrok pobožnosti seže u rano djetinjstvo kad ga je isprva otac namjeravao dati u crkvenu službu.³⁴

27 Vrančić, *Tri spisa*, str. 31-35.

28 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 2001., str. 190, 192.

29 *Matthias Corvinus und die Renaissance*, str. 230.

30 Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 64.

31 Marcus Tanner, *The Raven King: Matthias Corvinus and the fate of his lost*, New Haven – London 2008., str. 156. Nakon smrti kralja Matijaša, biblioteka je ugovorom između velikaša i Ivaniša koji je 17. srpnja 1490. u Farkašinu potvrdio i kralj Vladislav, proglašena državnim dobrom i nitko, osim Ivaniša, bez dopuštenja prelata i velikaša iz nje nije smio uzimati knjige. Vidi: Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 105., 108-109.

32 Postoji i popis brojnih darova koje su Ivaniš i Beatrica poklonili lepoglavskoj crkvi, vidi: Ljubić, *Arheološke crtice*, str. 116-118.

33 Sanuto, *I Diarii*, str. 254.

34 Šišić, *Rukovet spomenika*, str. 10-11.

Ivaniš je uživao i ugled uspješnog vojskovođe. Uspješno je ratovao u Dalmaciji i Bosni protiv Osmanlija. O njegovim su uspjesima znali i izvan Kraljevstva. Čak je i jedan od službenika Cesarea Borgije svom gospodarar rekao da je upravo Ivaniš jedini koji bi ga mogao pobijediti.³⁵ Također ga se smatralo pravednim jer se u sudskim sporovima nije suzdržavao presuditi protiv vlastitih prijatelja ili familijara ako se utvrdila njihova krivnja. Međutim isto je tako bio i darežljiv prema svojim pristalicama i nagrađivao je i štitio svakog vrednijeg službenika.³⁶ O ugledu koji je imao među svojim pristašama svjedoči i već spomenuta činjenica da mu je nadgrobni spomenik dao podignuti njegov podban Ivan Gyulay, a Pavao Rattkay je, želeći mu i poslije smrti iskazati zahvalnost, zaželio da ga se sahrani do Ivaniševih nogu u lepoglavskoj crkvi.³⁷

* * *

Može li se, dakle, rekonstruirati fizički izgled te različiti aspekti privatnog života i osobnosti Ivaniša Korvina? Srećom, u njegovom slučaju, upravo zbog činjenice da se nalazio na samom vrhu društvene strukture svoga vremena, postoje brojni izvori, od isprava do historiografskih djela njegovih suvremenika ili osoba koje su živjele neposredno nakon njega, koji pružaju podatke, izravno ili neizravno, o različitim aspektima osobnog života Ivaniša Korvina. Kako je prikazano gore, na temelju tih podataka mogu se rekonstruirati brojni elementi osobnosti Ivaniša Korvina, među ostalim, njegov fizički izgled, zdravlje, karakterne osobine, obiteljski i međuljudski odnosi, obrazovanje, afiniteti te zanimljivosti i crtice iz njegovog privatnog života i svakodnevice. Vjerujem da će se temeljitijim i detaljnim istraživanjem navedenih tema u sklopu rada na doktorskoj disertaciji doći do brojnih novih spoznaja te time upotpuniti i eventualno objasniti spoznaje o Ivanišu Korvinu kao znamenitoj povijesnoj ličnosti i obnašatelju javnih funkcija.

35 Sanuto, *I Diarii*, str. 821.

36 Horvat, *Ivan Korvin*, str. 36-39. Rudolf Horvat je zbog navedenog iznio mišljenje da u predaji o pravednom kralju Matijašu u hrvatskim krajevima pomiješana i uspomena na bana Ivaniša Korvina koji je, za razliku od svog oca, i osobno mnogo boravio na ovim prostorima (str. 56).

37 Rattkay, *Spomen na kraljeve*, str. 199.

PRILOZI

Slika 1. Baldassare Estense: Ivaniš Korvin (Alte Pinakothek, München)

Slika 2. Ivaniš Korvin pred Bečom (Philostratus: Heroica, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 417)

Slika 3. Sveti Pavao propovijeda mnoštvu (Breviarium secundum consuetudinem Romanae curiae, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urb. Lat. 112)

Slika 4. Nadgrobna ploča Ivaniša Korvina u pavlinskoj crkvi u Lepoglavi (snimila Ivana Kuhar)

Slika 5. Ivaniš Korvin (?). Detalj tapiserije Jednorog je pronađen (The Cloisters, Metropolitan Museum, New York)

Slika 6. Vjerska procesija (Graduale. Pars II. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424)

Dražen Nemet

An attempt to reconstruct the appearance and personality of a historical figure – example of John Corvinus (1473-1504)

SUMMARY

John Corvinus (1473-1504), the illegitimate son of Matthias Corvinus, King of Hungary and Croatia, and his mistress Barbara Edelpöck, is an important figure in Croatian history, due to the fact that he was Duke of Slavonia and on two occasions served as Ban of Dalmatia, Croatia and Slavonia. However, since the 1930s no complete study of his life and activities has been written by historians, and therefore a modern historical biography of John Corvinus is needed, naturally including research on the personal details of this historical figure, such as his physical appearance and personality. In this article the author outlines the sources which provide information on these subjects. In addition to the usual documentary sources, such as charters and other legal records, there are several existing portraits and representations of John Corvinus, as well as the works of his contemporaries that include references to John Corvinus and allow the historians to reconstruct his physical appearance. These sources also contain information on his health, relations with family members, education, interests and character, which will enable better insight into his personality and possibly provide an explanation for his political and military actions as a prominent public figure.

Keywords: John Corvinus, the Late Middle Ages, biography, personality of a historic figure

**KNJIŽEVNE PROBLEMATIKE I TOPOSI U
POVIJESNOM ISTRAŽIVANJU**

Kosana Jovanović

KADA DAMA PROGOVORI: ANALIZA GOVORA ŽENSKIH LIKOVA U DVORSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Ovaj rad dotiče se problematike ženskih likova i njihovih pozicija unutar priča iz starofrancuske književnosti 12. i 13. stoljeća. Usmjerujući se na istraživanje pitanja govora ženskih likova, rad pokušava pokazati da nisu svi bili predstavljeni na isti način, odnosno da nisu svi ženski protagonisti starofrancuske književnosti pasivni, šutljivi likovi. Pozivajući se na primjere Filomene, Enide, Izolde i Elaine, dame iz Astolata, rad obrazlaže koji su mehanizmi unutar radnje korišteni kako bi se opisalo izdvajanje ženskih likova iz unaprijed zacrtanih, stereotipnih okvira u koje ih inače postavljaju autori priča.

Ključne riječi: starofrancuska književnost, ženski likovi, govor, Filomena, Enida, Izolda, Elaine, dama iz Escalota (Astolata)

U okvirima starofrancuske književnosti postoje određeni likovi koji svojim ponašanjem prkose kako književnim tako i pojedinim društvenim normama, prikazanim u djelima. Dame, bilo da su sporedni ili pak jedni od glavnih likova u dvorskim romanima, ponekad dovode u pitanje status ženskog glasa u okvirima "muške" radnje djela, koja svoj ideal vidi u vjernoj, poslušnoj i nadasve mučljivoj ženi. Damina želja za iznošenjem svojih misli je stoga postavljena u kontrapoziciju spram nužnosti da ona ipak ostane nečujna. Međutim, unatoč tome, ponekad pasivne heroine romana ipak pronalaze način kako da prenesu svoje riječi, a svaki takav postupak završava drugačijim ishodom.

Ovim radom predstaviti će se različiti primjeri koji pokazuju kako su dame došle do svog glasa te u koju su ga svrhu upotrijebile. Što, kako i kada su dame izgovorile te koja je vrijednost ženskog glasa kada se suprotstavlja muškim riječima bit će okosnica ovog rada.¹

¹ Ovaj članak bazirat će se isključivo na analizi likova u djelima dvorske književnosti te se zbog vrste rada neće stvarati poveznice s položajem žene u tadašnjim društvima, čiji su članovi činili publiku za takve tekstove. Šira analiza povezanosti između teksta i povijesne zbilje ostavit će se za buduću doktorsku dizertaciju.

Tema rada odnosi se na lik dame iz Escalota ili Astolata koji se prvi puta pojavljuje u arturijanskim pričama u trinaestostoljetnom francuskom arturijanskom ciklusu *Prose Lancelot* ili *Vulgata Cycle*, odnosno posljednjem dijelu tog ciklusa, zvanom *La Mort le Roi Artus*.² Isti lik pojavljuje se i u talijanskom trinaestostoljetnom ciklusu poznatom kao *Le cento novelle antiche* ili *Il novellino* gdje je njena priča opisana u noveli pod brojem LXXXI (ili LXXXII, ovisno o izdanju) te poznatija pod naslovom *La donna di Scallota*.³ Priča o ovoj dami, poznatijoj kao Elaine, govori o neuzvraćenoj ljubavi koja je kulminirala tragičnim činom. Međutim Elaine nije lik koji će se jednostavno prepustiti nesretnoj sudbini, a da pritom svojim govorom ne prokaže krivca. U tom svom pristupu Elaine nije jedinstveni slučaj što će se pokušati pokazati primjerima u nastavku (Filomena, Enide, Izolda) čime upravo pitanje govora ženskih likova u dvorskoj književnosti postaje okosnica ovog rada.

Žene bi trebale biti tihe, nijeme, žene bi trebale biti viđene, ali nečujne; sve su to, čini se, postulati u dvorskoj književnosti, jer "muška radnja" djela svoj ideal pronalazi u

2 Ovaj ciklus od pet priča ponekad se naziva i *Pseudo Map cycle* iz razloga što se netočno pripisuje Walteru Mapu, pisaru Henrika II. Plantageneta. Teorija o autorstvu Waltera Mapa je odbačena iz razloga što je pisar umro prije nego što je prva od priča iz ciklusa uopće nastala. Vidi više kod: W. W. Kibler, Introduction. The Lancelot-Grail Cycle: Text and Transformation, u: *The Lancelot-Grail Cycle: Text and Transformation*, ur. W. W. Kibler, Austin 1994., str. 1. Međutim ovo djelo, pisano na starofrancuskom, ostalo je najpoznatije po nazivu Vulgata ciklus iz razloga što je taj naslov upućivao na njegovu važnost i značaj za arturijansku i općenito srednjovjekovnu književnost. Naime ovaj petodijelni ciklus predstavlja najopćenitiji, temeljni izvor na kojeg su se nadovezale i nadograđivale sve buduće arturijanske priče. Važnost ovog djela je, dakle, neprocjenjiva iz razloga što se na tom mjestu prvi puta sustavno obrađuju sve najvažnije teme arturijanske književnosti, kao što je primjerice potraga za Gralom te priče vezane uz vitezove kralja Artura, s posebnim naglaskom na pothvate viteza Lancelota. Ciklus nastaje kroz kompilaciju i dodatnu razradu arturijanskih priča engleske i francuske provenijencije koje su mu prethodile, kao što su na primjer *Historia Regum Britanniae* Geoffrey od Monmoutha, Waceov *Roman de Brut* te djela Chrétien de Troyes i Roberta de Borona. Vulgata ciklus je podijeljen na pet zasebnih priča koje su naslovljene *Estoire del Saint Grail*, *Estoire de Merlin*, *Lancelot propre*, *Queste del Saint Graal* i *La Mort le Roi Artus*. Priče su nastajale u okvirnom periodu između 1215. i 1230. godine. Vidi više o dataciji ciklusa kod Elspeth Kennedy, Lancelot with and without the Grail: Lancelot do Lac and the Vulgate Cycle, u: *The Arthur of the French, the Arthurian Legend in Medieval French and Occitan Literature*, ur. Glyn S. Burgess – Karen Pratt, Cardiff 2006., str. 277.

3 *Le cento novelle antiche* (*Il Novellino*) predstavljaju skupinu priča u prozi, nepoznatih autora, koje su nastajale od 13. stoljeća pod utjecajem francuske udvorne književnosti, tematika koja je prenošena usmenom tradicijom preko trubadura i menestrela iz Provanse. Kao takav *Il Novellino* predstavlja temelj za razvitak talijanskog romana. Iako su autori ovih sto priča nepoznati, utvrđeno je da su one nastajale u razdoblju od 1281. do 1300. Postoji nekoliko svezaka koji sadrže priče iz ovog ciklusa ali samo dvije redakcije sadrže svih sto priča. Jedna od njih je rukopis iz Biblioteca Apostolica Vaticana kojeg je priredio 1523. Giulio Cammillo Del Minio te druga zvana *Editio Princeps*, koju je priredio 1525. Carlo Gualteruzzi. Unutar ciklusa *Il Novellino* novela *La Donna di Scalotta* zavedena je pod brojem LXXXI, dok se samo ponekad u pojedinim edicijama pojavljuje pod brojem LXXXII. O noveli te postojećim radovima na temu prisutstva arturijanskih priča u talijanskoj književnosti kao i kritičkim osvrtima na izvore vidi više kod: Thomas Roscoe, *The Italian Novelists*, sv. 1, London 1836.; Edmund G. Gardner, *The Arthurian Legend in Italian Literature*, London 1930.; *La prosa del Duecento*, ur. Cesare Segre – Mario Marti, Milano 1959.; Luisa Mulas, *La lettura del Novellino*, Rim 1984.; Carlo Gualteruzzi, *Novellino: The Novellino, or 100 Ancient Tales. An Edition Translated Based on the 1525 Gualteruzzi Editio Princeps*, New York 1997.; Daniela Delcorno Branca, *Tristano e Lancillotto in Italia: studi di letteratura arturiana*, Ravenna 1998.; *Novellino e conti del Duecento*, ur. Sebastiano Lo Nigro, Torino 1964.; kritički osvrt na tekst u uvodu *Il Novellino*, ur. Guido Favati, Genova 1970.; *Il Novellino*, ur. Alberto Conte, Rim 2001.

vjernoj, poslušnoj i nadasve mučaljivoj ženi. Autori djela pišu iz svoje muške perspektive, konformirajući ženske likove prema onome što je tadašnje društvo očekivalo od pripadnica slabijeg, ali ljepšeg spola. Međutim to ne znači da su se autori uvijek pridržavali ovog pravila, katkad ženski likovi govorom pokazuju podložnost, kada to situacija zahtijeva, dok se ponekad suprotstavljaju nametnutome koristeći svoj glas ili neki drugi oblik komunikacije. Svi likovi koji će se analizirati u nastavku koriste različite načine kojima predstavljaju publici što im je na pameti. Bilo da je to verbalna ili neverbalna komunikacija, ovi ženski likovi uspješno prenose svoje poruke, čija recepcija ima u svakoj priči drugačiji ishod. To dovodi do pitanja koja je vrijednost ženskog glasa u slučaju kada se suprotstavlja riječima muškarca?

Prva od tih heroína starofrancuske književnosti jest Filomena, pjesma koja se atribuirala Chrétien de Troyesu,⁴ a koja je adaptirana iz Ovidijevih *Metamorfoza*.⁵ Nastavljajući se na Ovidija Chrétienova priča također ima tri aktera, kralja Trakija Tereja te Prokne, kćeri atenskog kralja s kojom Terej sklapa brak nakon pobjede nad Atenjanima. Filomena je treći i ključni lik koji pokreće cijelu radnju, ona je Proknina sestra koja općini Tereja pri njihovom prvom susretu. Zaludnost i strast koju Terej osjeća prema Filomeni pomućuje mu rasudbu i umjesto da odvede atensku princezu na svoj dvor u posjet Prokni, kao što je predviđeno, on ju zavarava. Filomena, koja naivno vjeruje svom šogoru, slijedi Tereja u zabačeni dio šume. Tamo joj Terej deklarira svoju ljubav i predlaže da postanu ljubavnici što ona vehementno odbija, pokrećući tako lavinu događaja koji će imati utjecaja na sva tri lika u priči. Uvidjevši da ju neće moći privoljeti na podložnost, Terej govori da će napraviti ono što mu srce želi, ne misleći pritom na posljedice.⁶ Za razliku od Ovidijeve

4 Još uvijek postoje nedoumice oko autorstva ove pjesme. Naime ona je uključena u četrnaest stoljetnu kolekciju Ovidijevih tekstova na staro francuskom zvanu *Ovide moralisé*. Taj prijevod je prvi pronašao Gaston Paris 1884. koji je zastupao teoriju da je autor staro francuske verzije pjesme iz 12. stoljeća Chrétien. Naime narator *Ovide moralisé* naglašava više puta da on prenosi priču onako kako ju je pričao *Chrestains*, ali ga dalje ne naziva de Troyes već *li Gois*. Međutim zbog redakcije teksta te gramatičkih i stilističkih razlike između ovog i Chrétienovih ostalih djela dovedeno je u pitanje njegovo autorstvo. Javilo se također pitanje bi li takva tematika koja se predstavlja u priči i koja uključuje preljub, incest i nasilje, bila uopće primamljiva za Chrétiena. Vidi više kod Roberta L. Krueger, *Philomena: Brutal Transitions and Courtly Transformations in Chrétien's Old French Translations* u: *A Companion to Chrétien de Troyes*, ur. Norris J. Lacy i Joan Tasker Grimbert, Cambridge 2005., str. 88. Također vidi više o autorstvu djela kod Ernst Hoepffner, *La Philomena de Chrétien de Troyes, Romania*, sv. 57, 1931., str. 19-74; Marie-Claire Gérard-Zai, *L'auteur de Philomena, Revista de istorie si Teorie Literara*, sv. 25, 1976., str. 361-68; Edith Joyce Benkov, *Philomena: Chrétien de Troyes' Reinterpretation of the Ovidian Myth, Classical and Modern Literature*, sv. 3, 1982.-1983., str. 201-209; Elisabeth Schulze-Busacker, *Philomena: une révision de l'attribution de l'oeuvre, Romania*, sv. 107, 1986., str. 459-485; Giuseppe E. Sansone, *Chrétien de Troyes e Chrétien li Gois: un consuntivo, Studi Mediolatini e Volgari*, sv. 33, 1987., str. 117-134; Michelle Guéret-Laferté, *De Philomèle à Philomena, Bien dire*, sv. 15, 1997., str. 45-56.

5 U Ovidijevom djelu lik se naziva Filomela.

6 *Philomena conte raconté d'après Ovide*, ur. C. de Boer, Paris 1909., vss. 763-770, str. 62-63; "Tout ferai quan que mes cuers pense" (Isto, vs. 794, str. 64).

Filomele, Chrétienova Filomena ne šuti u tom trenutku već proziva Terejevu zlu prirodu, proklinje ga što je prekršio obećanje dano njenom ocu da će ju sigurno dovesti do Prokne te ga moli da se pokaje za svoja djela.⁷ Terej zanemaruje njene molbe te ju brutalno napada i siluje, a potom i sprječava mogućnost da ona kaže što se dogodilo time što joj je odrezao jezik.⁸

Očito je da Terej smatra da je činom rezanja jezika zaustavio svaku mogućnost da istina o njegovom zlodjelu izađe na vidjelo. S druge pak strane Filomena, koja se od početka priče prikazuje kao jedan pasivni lik, uopće ni ne vidi razlog zašto bi njen govor išta značio u bilo kojem trenutku. To je očito već iz epizode koja opisuje prvi susret Tereja i Filomene u Ateni gdje se najbolje pokazuje koju vrijednost heroína pridaje svom glasu. Naime Terej traži od nje da se zauzme za njega kod svog oca i privoli ga da joj dopusti putovanje u Trakiju. Na taj zahtjev Filomena odgovara da njezin govor nema vrijednost u usporedbi s njegovim.⁹ Filomenina vrednota je tako definirana njenom šutnjom, pasivnošću i podložnošću.

Međutim možda je problem u tome da verbalno sporazumijevanje nije Filomenin preferirani vid komunikacije. Naime priča se nastavlja dalje. Dok Terej saopćava svojoj supruzi lažnu vijest o nesretnoj smrti njene sestre,¹⁰ sama Filomena ostaje u šumi te u društvu jedne seljanke, kojoj je Terej naredio da ju čuva, i njene kćeri, započinje svoj vid neverbalne komunikacije.¹¹ Naime njih tri šiju krevetni zastor na kojem Filomena prikazuje svoju priču.¹² Zastor će dospjeti do Prokne čime će dvije sestre, sada ponovo ujedinjene, započeti lanac događaja s ciljem osvete. Niz događaja, od infanticida do kanibalizma, završava pretvaranjem glavnih aktera u ptice, simbolički prikazujući neke njihove staro/nove karakteristike. Filomeni je tako vraćen glas putem transformacije u slavuja koji simbolički završava pjesmu poklicima *oci! oci!* (ubij! ubij!) s kojim se opravdava čin ubojstva muškarca koji je uzrokovao toliko zla nevinima. Time se ujedno moralizira i samo pitanje nasilja.¹³

7 *Philomena*, vss. 807-825, str. 65, vss. 830-832, str. 66.

8 “La langue li tret de la gole” (Isto, vs. 850, str. 67).

9 “Sire, ma parole anvers la vostre que vaudroit?” (Isto, vs. 276-277, str. 41).

10 Isto, vss. 979-1004, str. 72-74.

11 Isto, vs. 1093., str. 77.

12 Isto, vss. 1120-1133, str. 79; vs. 1147, str. 80; vs. 1188, str. 81; vs. 1193, str. 82. Vidi više o poveznici između neverbalne komunikacije i izrade zastora u *Philomeni* kod: Amelia E. Van Vleck, Textiles as testimony in Marie de France and Philomena u: *Studies in medieval and Renaissance culture: diversity*, ur. Paul Maurice Clogan, Littlefield 1995., str. 33-39; također kod E. Jane Burns, *Bodytalk, When Women Speak in Old French Literature*, Philadelphia 1993., str. 115-151.

13 *Philomena*, vss. 1454-1468, str. 93-94. Kod Ovidija Filomena je pak zauvijek osuđena na šutnju kao lastavica, Prokna postaje slavuj, a Terej pupavac. Vidi više u: Wendy Pfeffer, *The Change of Philomel: The Nightingale in Medieval Literature*, New York 1985.

Sljedeći primjer koji će se predstaviti jest onaj glavnog ženskog lika iz djela *Erec i Enide*. Ovo djelo nastalo u drugoj polovini 12. stoljeća, oko 1170., označava početak arturijanskog romana, onog koji se tematikom i kompozicijom razlikuje od svog prethodnika, antičkog romana.¹⁴ Zanimljivost ovog djela jest također to da ono predstavlja jedini rad Chrétiena de Troyesa koji u naslovu sadrži i ime ženskog protagonista radnje, koji stoji *al pari* muškome. Upravo stoga nije ni čudno što se ovo djelo dotiče, između ostaloga, i pitanja braka, odnosno ljubavi unutar braka, koncepta koji nije bio tako česta realnost tadašnjeg društva.¹⁵ Ljubav jest i pokretač radnje samog djela, pa tako Erecova ljubav prema Enide i sreća koju on doživljava u bračnoj zajednici odvlače mu pažnju od njegovog viteštva, a Enidina ljubav prema suprugu potiče ju da žrtvuje svoj bračni mir i sreću kako bi Erec povratio status slavljeno vitez. Naime načuvši dvorske priče kako je Erec zapostavio svoje dužnosti zbog braka Enide naglas krivi sebe što je tako uspješnog viteza odvratila od njegovog “posla”.¹⁶ Erec pak prisluškujući Enidin govor interpretira njene riječi kao to da je ona sama postala razočarana i sumnjičava u njegove viteške sposobnosti. Taj Enidin monolog započinje radnju; Erec odluči da će njih dvoje krenuti na putovanje, a Enidi zabranjuje svaku vrstu govora. Dakle iz želje da povрати ugled svom voljenom mužu, Enide izgovara riječi koje će rezultirati njezinim kažnjavanjem šutnjom.¹⁷

Međutim pokazat će se da je jako teško poštovati takvu naredbu jer se par na svom putu susreće s brojnim nevoljama. Enide, koja ponekad jaše ispred svoga supruga, upozorava Erec na opasnosti koje im prijete, što on svaki puta doživljava kao potvrdu

14 Vidi više u: Joseph J. Duggan, *The Romances of Chrétien de Troyes*, New Haven 2001.; D. H. Green, *The Beginnings of Medieval Romance: Fact and Fiction 1150-1220*, Cambridge 2002.; Donald Maddox i Sara Sturm-Maddox, *Erec et Enide: The First Arthurian Romance*, u: *A Companion to Chrétien de Troyes*, ur. Norris J. Lacy i Joan Tasker Grimbert, Cambridge 2005., str. 103-119.

15 Znanstvena literatura na temu braka i ljubavi u srednjem vijeku jest opsežna tako da će se ovdje dati samo kratki pregled novijih izdanja: *Love and Marriage in the Twelfth Century*, ur. Willy Van Hoecke i Andries Welkenhuysen, Lueven 1981.; više o pogledu na brak te ljubav u braku predočeno kroz politički, društveni, pravni, vjerski aspekt, ali i o predstavljanju braka u književnosti i umjetnosti vidi: Christopher N. L. Brooke, *The Medieval Idea of Marriage*, Oxford 1991.; Neil Cartlidge, *Medieval Marriage, Literary Approaches*, Cambridge 1997.; više o stavu crkvenih otaca i Crkve na pitanje braka i ljubavi kod: Philip L. Reynolds, *Marriage in the Western Church: the Christianization of Marriage During the Patristic and Early Medieval Periods*, Boston – Leiden 2001.

16 Chrétien de Troyes, *Erec et Enide: texte original et français moderne*, ur. i preveo Michel Rouse, Paris 1994., vss. 2293-2764. Vidi više kod Glyn S. Burgess, *Chrétien de Troyes: Erec et Enide*, London 1984., str. 51-54.

17 Chrétien de Troyes, *Erec et Enide*, vs. 2765. Vidi više kod S. L. Clark i Julian N. Wasserman, *Language, Silence, and Wisdom in Chrétien's Erec et Enide*, *Michigan Academician*, sv. 9, 1976.-1977., str. 285-298; Sara Sturm-Maddox i Donald Maddox, *Description in Medieval Narrative: Vestimentary Coherence in Chrétien's Erec et Enide*, *Medioevo Romanzo*, sv. 9, 1984., str. 51-64; Michel-André Bossy, *The Elaboration of Female Narrative Functions in Erec et Enide*, u: *Courtly Literature: Culture and Context*, ur. Keith Busby i Erik Kooper, Amsterdam 1990., str. 23-38; Peggy McCracken, *Silence and the Courtly Wife: Chrétien de Troyes's Erec et Enide*, *Arthurian Yearbook*, sv. 3, 1993., str. 107-126; Burns, *Bodytalk*, str. 151-200; Margaret Burrell, *The Specular Heroine: Self-Creation versus Silence in Le Pèlerinage de Charlemagne and Erec et Enide*, *Parergon*, sv. 15/1, 1997., str. 83-99.

njezine nesigurnosti u njegove viteške sposobnosti te ju stoga svaki puta kori. Posljednji pak od takvih susreta, onaj s grofom koji hini ljubaznost prema paru, a u biti želi samo pridobiti Enide za sebe, završava gotovo pa kobno po Erecu. Naime on je naizgled podlegao brojnim ranama što Enide baca u očaj. U tom trenutku ona proklinje svoj vlastiti govor i što je uopće spominjala nešto što će samo dovesti do smrti njenog voljenog supruga. Smatra da je za takav ishod kriva ona sama kao i njen smrtonosni, otrovni govor te iz očaja pokušava učiniti samoubojstvo, ali je spašena u zadnji tren.¹⁸

Enidin će glas još jednom igrati ključnu ulogu unutar same priče. Grof od Limorsa, koji se zaljubljuje u Enide, želi iskoristiti situaciju u kojoj se našla i predlaže joj brak, što ona odbija. To međutim neće pokolebati grofa koji ju silom pokušava privoljeti da promjeni mišljenje. U toj situaciji Enidin glas je spasitelj kako nje same tako i Erecu kojeg “probudi” suprugina vrisaka. Erec ubija grofa te par bježi iz njegovog dvorca. Na putu kući oni napokon pronalaze svoj mir jer Erec plemenito oprašta supruzi sve što je do tada izgovorila.¹⁹

Treća protagonistica jest Izolda. Nju u starofrancuskoj književnosti uvode Béroutl²⁰ i Thomas d’Angleterre (Tumas de Britanije),²¹ ali oba djela su ostala sačuvana samo fragmentarno.²² Ono što razlikuje ove dvije verzije priče o Tristanu i Izoldi, osim ponekih razlika u opisu same radnje, jest publika za koju su djela namijenjena. Naime, dok je Béroutlova verzija bila napisana za tzv. običnu publiku, Thomasova je sročena i “polirana” kako bi lakše bila prihvaćena od strane dvorskog kruga. Priča o dvoje nesretnih ljubavnika poznata je svima, Izolda, irska princeza, zaručuje se za kralja Cornwalla, Marka, a zadatak da isprosi njenu ruku u ime svog ujaka dobiva Tristan. Kako bi osigurala da veza između

18 Chrétien de Troyes, *Erec et Enide*, vss. 4638-4645.

19 Isto, vss. 4915, 4923-4925.

20 Béroutl, *Le Roman de Tristan: poème du XIIe siècle*. ur. Ernest Muret, Paris 1970. Djelo je nastalo negdje oko 1150.

21 *Le Roman de Tristan par Thomas*, 2. sv., ur: Joseph Bédier, Paris 1902.-1905.; Thomas, *Les Fragments du Roman de Tristan*, ur: Bartina H. Wind, Leiden 1950. Thomasova verzija nastaje kasnije nego Beroulova, u drugoj polovini 12. stoljeća, oko 1173.

22 Vidi više u: Norris J. Lacy, *Béroutl: The Romance of Tristan*, New York 1989., str. xvii-xix; *Tristan and Isolde: a Casebook*, ur. Joan Tasker Grimbert, New York 1995. Uz ova dva autora priču o Tristanu donosi i Eilhart von Oberge, njemački pjesnik iz kasnog 12. stoljeća. Vidi više o autoru i ovoj verziji priče kod: Martin Backes, *Aus der Feder eines Klerikers? Ein neuer Vorschlag zu Eilharts Tristrant*, u: *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch im Auftrage der Görres-Gesellschaft*, sv. 43, Berlin 2002., str. 373-380; Danielle Buschinger, *Einleitung zu Eilhart von Oberberg: Tristrant und Isalde*, Berlin 2004. Priča o Tristanu i Izoldi obrađena je u doista impresivnom broju radova. Opći pregledi o legendi o Tristanu su sljedeći: Sigmund Eisner, *The Tristan Legend: A Study in Sources*, Evanston 1969.; Joan M. Ferrante, *The Conflict of Love and Honor. The Medieval Tristan Legend in France, Germany and Italy*, Paris 1973.; Emmanuèle Baumgartner, *Tristan et Iseut. De la légende aux récits en vers*, Paris 1987.; *Tristan and Isolde: a Casebook*, ur. Joan Tasker Grimbert, New York 1995.; *The growth of the Tristan and Iseut legend in Wales, England, France and Germany*, ur. P. Hardman, F. Le Saux, P. S. Noble i N. Thomas, Lampeter 2003.; Philippe Walter, *Tristan et Yseut. Le porcher et la truie*, Paris 2006.

njezine kćeri i Marka bude skladna, Izoldina majka osigurava ljubavni napitak. Međutim igrom sudbine taj napitak će popiti Tristan i Izolda što će dovesti do stvaranja neraskidive veze među parom koji će žrtvovati sve i svakoga oko sebe kako bi mogli nastaviti sa svojom ljubavnom aferom. Ljubavnici se tajno susreću nebrojeno puta kroz priču čime je kroz neko vrijeme njihovo ponašanje pobudilo među dvorjanima sumnju u kraljičinu vjernost prema suprugu. Te spekulacije dolaze i do kralja Marka koji se odluči uvjeriti u njihovu istinitost. Upravo u tom trenutku na vidjelo izlazi Izoldina snalažljivost riječima i manipulacijom istine kako bi pokazala svoju i Tristanovu nevinost.²³

Dvije scene u Béroulovoj verziji najbolje pokazuju koliko je zapravo kraljica spretna i lukava u svojim pothvatima. Prva od njih opisuje kako se Mark sakrio na drvo, ispod kojeg su se ljubavnici tajno sastajali, gdje je htio uhvatiti par u kompromitirajućoj situaciji. Plan mu međutim propada, iako on toga nije svjestan, jer Tristan vidi njegov odraz u vodi, a Izolda vidi njegovu sjenu. Svjesni da kralj prisluškuje njihov razgovor ljubavnici prilagođavaju svoj govor kako bi prikazali svoju nevinost i zavarali Marka. Izolda je u ovom slučaju ta koja će pokazati koliko je vješta kada izgovori jednu jedinu rečenicu kojom će uspjeti uvjeriti muža u svoju nevinost te istovremeno pokazati svoju vjernost ljubavniku Tristanu. Naime ona se kune u vjernost mužu pred Bogom te Mu se prepušta da ju kazni ukoliko je itko drugi, osim muškarca koji joj je uzeo nevinost, imao njenu ljubav.²⁴ Ovakva izjava umirila je Marka jer on vjeruje da mu je supruga podarila svoju nevinost pri njihovoj prvoj bračnoj noći dok pravu istinu znaju samo Izolda, Tristan i njena sluškinja Brangijena, koja je preuzela kraljičino mjesto te večeri.

U drugoj sceni uviđamo neke razlike u priči, pa tako Thomasova verzija govori kako je Izolda pristala dati zakletvu i podvrgnuti se ordaliji užarenim željezom kojom bi se potvrdila njena nevinost za optužbu preljuba.²⁵ Ona govori Tristanu da se maskira u seljaka kako bi njena izgovorena zakletva bila točna. Naime kraljica se zaklinje pred Bogom da su jedini muškarci koji su bili među njenim bedrima bili njen suprug i jedan seljak koji ju je nosio na svojim leđima prilikom prelaska rijeke. Iako je njena zakletva, kao i sve što do tada izgovara, dvosmislena, ona *de facto* ne laže te ju stoga Bog i štiti od rana koje može prouzročiti užareno željezo.

23 Jane E. Burns, How Lovers Lie Together: Infidelity and the Fictive Discours in the *Roman de Tristan*, u: *Tristan and Isolde: a Casebook*, ur. Joan Tasker Grimbert, New York 1995., str. 75-93.

24 Bérroul, *Tristan*, vss. 20-25, str. 2.

25 Burns, How Lovers Lie Together, str. 75-93; Burns, *Bodytalk*, str. 209-210.

U Béroulovoj verziji nema spomena ordalije, već Izolda daje svoju zakletvu pred kraljem Arthuro i njegovim vitezovima;²⁶ također, u ovoj verziji Tristan postaje gubavac umjesto seljaka što samu tu njenu zakletvu čini još komičnijom.²⁷

Ne libeći se opet posegnuti za dvosmislenim rečenicama Izolda se kune da bi radije bila spaljena na lomači nego da ljubi ikoga osim svojeg gospodara.²⁸ Koristeći pritom termin *signor* umjesto *mari* pokazuje da on može biti važeći i za Marka i za Tristana, nastavljajući tako s igrom u kojoj se nikad nedvojbeno ne definira ili kao supruga ili kao ljubavnica, već teži svojim izjavama zadržati oba statusa.

I tako dolazimo do posljednjeg primjera, glavnog lika moje doktorske disertacije, dame iz Astolata, Elaine. Ovaj lik, kojeg će proslaviti Thomas Malory i Alfred Tennyson u kasnijim interpretacijama arturijanskih legendi, prvi se puta pojavljuje u jednoj od knjiga iz ciklusa *Lancelot Prose, La mort le Roi Artus*, i to u epizodi koja opisuje Lancelotovo sudjelovanje na turniru u Winchesteru.²⁹ Pri njihovom prvom susretu Elaine, koja uviđa da se radi o velikom vitezu, traži od Lancelota da joj učini uslugu te ga u tom zahtjevu implicitno pita da imenuje osobu koju najviše voli na svijetu. Lancelot udovolji Elaininom zahtjevu da nosi njen rukav kao vrpca na kacigi te da bude njezin vitez na tom turniru, ali ne imenuje niti jednu osobu kojoj je podario ljubav.³⁰ Ovaj Lancelotov potez dovesti će do nesporazuma između njega i Elaine iz razloga što dama to interpretira kao znak da je on slobodan i da može prihvatiti njen znak pažnje i njenu ljubav. Iako Lancelot uočava svoju grešku, on ne ispravlja Elaine jer bi time prekršio dano obećanje što bi pak narušilo njegov status savršenog viteza.

26 Bérout, *Tristan*, vss. 4235-4240, str. 131.

27 Isto, vss. 4206-4210, str. 130.

28 Isto, vss. 35-38, str. 2.

29 Djeva od Escalota javlja se po prvi put u Vulgata ciklusu te gotovo istovremeno u talijanskoj noveli *La Donna di Scalotta*, dok će sljedeći spomen tog lika biti tek kod Thomasa Malorya u njegovom djelu *Le Morte Darthur* iz druge polovine 15. stoljeća. Malory djevu naziva Elaine le Blank ili Elaine the Fair. Nakon ovog spomena lik se sporadično pojavljuje i u drugim pričama iz arturijanske književnosti, a vrhunac će doživjeti u poznatoj poemi Alfreda Tennysona *The Lady of Shalott* nastaloj u drugoj polovini 19. stoljeća. Ova djeva javlja se i izvan granica francuske i engleske književnosti, pa tako primjerice njena priča je opisana i u jednoj talijanskoj trinaestostoljetnoj noveli nazvanoj *La Donna di Scalotta*. Više o razvoju lika u raznim djelima i epohama, vidi: Nadege Le Lan, *La Demoiselle d'Escalot (1230-1978), morte d'amour, inter-dits, temps retrouvés*, Paris 2005. Recentna istraživanja o sudbini ovog lika u verziji *La Mort le Roi Artus*: Caroline Hares-Stryker, *The Elaine of Astolat and Lancelot Dialogues: A Confusion of Intent, TSSL*, sv. 39, 1997., str. 205-229; Virginie Greene, *How the Demoiselle d'Escalot Became a Picture, Arthuriana*, sv. 12/3, 2002., str. 31-48; Amy L. Ingram, *Death of a Maiden: La Demoiselle d'Escalot in La Mort Artu, Vox romanica. Annales Helvetici explorandis linguis Romanicis destinati*, sv. 62, 2003., str. 127-135.

30 "... Et la damoisele li porta vne manche (atachie) a. j. penonchel . si li prie moult quil face darmes en cel tornoieiment por lamor de li ..." (Oskar H. Sommer, *The Vulgate Version of Arthurian Romances*, 6 sv., Washington – New York 1909-1913.; reprint 1979., sv. 7, str. 208-209).

Očito je da u ovom slučaju ni Elaine ni Lancelot nisu u potpunosti bez krivnje. Oboje govore dvosmisleno i ne shvaćaju kontekst iz kojeg se obraćaju jedno drugome. Elaine se zaljubljuje više u ideju viteštva koju Lancelot predstavlja, nego u njega samoga te ne propušta priliku kako bi veličala njegove viteške sposobnosti.³¹ Lancelot se s druge strane našao u neobranom grožđu jer ili će poštivati smjernice udvorne ljubavi, koje ga obvezuju na vjernost svojoj pravoj ljubavi ili pak smjernice viteštva po kojima ne smije iznevjeriti dano obećanje. Jedini način kako da se Lancelot izvuče iz takve situacije jest da izgovori ime one kojoj je podario ljubav, odnosno da kaže istinu, međutim svjestan posljedica takvog čina, kojime bi narušio sva moguća pravila, on to ne čini.

Kada je prilikom borbe Lancelot ranjen te se nalazi daleko od Elaine, a na dvor njenog oca u Astolatu dolazi drugi vitez, Gawain, saznajemo koliko je zapravo dama polagala vjeru u tu "vezu". Gawain, opčinjen daminom ljepotom, deklarira svoje osjećaje, ali ona ga odlučno odbija, slaveći pritom "svog viteza" koji je izvolijevao pobjedu za pobjedom na turniru ponosno noseći njezinu tkaninu. Njezine riječi kojima potvrđuje da voli drugog viteza te da ga neće iznevjeriti daju mu do znanja da neće moći zadobiti damino srce. Upravo će inzistiranje Elaine na ljubavi koju ona i Lancelot navodno dijele dovesti do toga da će se odbaciti sumnje u aferu Lancelota i kraljice Guinever, pošto Gawain obavještava Arthura i vitezove Camelota da je Lancelot zaista pronašao ljubav u Elaine.³²

Dama iz Astolata i Lancelot ponovo će se susresti kada je Elaine pomogla vitezu da se oporavi od rana zadobivenih na turniru. Dok se brinula da povrati njegovo zdravlje, Elainini osjećaji prema Lancelotu jačali su svakim danom. Međutim kada se Lancelot oporavio, razgovor između njega i Elaine srušiti će svaku nadu koju je ona polagala u razvoj te veze. Naime Lancelot joj govori da je ona toliko lijepa i da je počašćen što ga voli, ali nažalost on nije slobodan dijeliti tu ljubav s njom jer je njegovo srce već zauzeto. Shrvana Elaine na to izjavljuje da je on upravo izgovorio njenu smrtnu kaznu.³³

Upravo u ovom njihovom razgovoru može se pronaći bit ispreplitanja djelovanja i motivacije. Naime da bi Lancelotovi postupci bili sagledani kao ispravni, on je morao odmah na početku deklarirati da postoji netko kome je predao srce. Međutim on je dozvolio

31 "... Il na mie granament que ie loi tesmoignier a. j. des meilleurs cheualiers del monde ..." (Isto, str. 216-217).

32 "... Car ie vous creant loialment que onques lancelot ne pensa a la roine de tele amor. Ains vous di por voir quil aime par amors vne des plus beles damoiseles qui soit le roialme de logres et ele aime ausi lui moult durement ..." (Isto, str. 219, 222).

33 "... Car a che que vous men aues ore apris a vne seule parole vous di iou que vous me ferois aprochier de mort plus hastiement ..." (Isto, str. 226, 243).

da njegov odnos prema Elaine, prihvaćanje njenog rupca, zamaskiraju njegovu intenciju prema Guinever. Elaine je napokon to shvatila kroz ovaj razgovor i promijenila mišljenje o vitezu. Nakon što Elaine napušta Lancelota, dama se povjerava svome bratu koji ju kori da nije smjela očekivati ništa od viteza koji je daleko iznad njenog položaja te znakovito kaže da je morala položiti svoje srce niže, aludirajući da bi ostvarenje te veze bilo dodatno otežano staleškim oprekama.

Priča o lijepoj djevi iz Astolata završava tragično. Shrvana zbog slomljenog srca Elaine umire, a njeno tijelo dolazi do Camelota na bogato ukrašenoj barci koju uočavaju Gawain i Arthur. Gawain ju prepoznaje kao damu iz Astolata dok Arthur želi saznati tko je prouzročio njenu smrt jer je očito umrla od tuge. Arthurova će se želja i ostvariti jer će uz damino tijelo Gawain pronaći pismo u kojem se Elaine obraća vitezovima Camelota i opisuje svoju priču. Dama putem pisma "komunicira" s vitezovima okruglog stola kojima poručuje da je umrla iz ljubavi prema najboljem, ali i najokrutnijem vitezu, onome kojeg njene suze i preklinjana nisu pokolebale.³⁴ Ovakav Elainin govor "iz groba" pokazuje svu ogorčenost koju je dama osjećala te ima intenciju prokazati sve nelogičnosti koje se javljaju unutar udvorne ljubavi i viteštva. Njeno se pismo ne odražava samo na Lancelotovo ponašanje, već služi i kao opomena da vitez može biti plemenit ratnik, vjerni sljedbenik viteškog koda, a istovremeno biti pun mana i bezdušno okrutan kada se vodi (prepušta) smjernicama udvorne ljubavi.

U posljednjem spomenu o djevi iz Escalota Arthur se odlučuje pokopati damu te na njen grob postaviti natpis koji svjedoči o njenoj sudbini, čineći tako Elaine ikonom tragične romantične ljubavi. Smrt dame iz Astolata služi međutim više kao glasnik neminovne propasti samog Camelota u trenutku kada Arthur, tad već duboko nagrižen sumnjom u vjernost Guinevere, dobiva indirektnu potvrdu o njenoj vezi s Lancelotom kroz Elainino pismo. Dama iz Astolata tako svojim govorom navještava propast jednog sistema vrijednosti koji će uvijek biti manjkav dok god traži od onih koji oblikuju svoj život prema njegovim smjernicama da svojim postupcima zataje svoje prave nakane.

Iz navedenoga može se zaključiti da se, uvjetno rečeno, pravila, koja autori priča s ovom tematikom nameću svojim ženskim likovima, ponekad krše. Nisu dakle svi ženski likovi predstavljeni jednodimenzionalno, isključivo kao pasivni promatrači i neaktivni sudionici u radnji usmjerenoj primarno prema muškim protagonistima, već im se pruža

34 "... Iou vous respont que iou sui morte por le plus preudome del monde et por le plus vaillant que len sache. Mes ce est il plus vilain cheualier que iou onques trouai ...” (Isto, str. 256-258).

prilika da ostvare svoje želje i istaknu svoju individualnost. Svaki od predstavljenih primjera pokazuje kako su se dame iz starofrancuske književnosti uspjele izdići iz stereotipno im nametnutih uloga i provesti svoje misli u djelo. Služeći se tako različitim oblicima verbalne i neverbalne komunikacije dame su došle do svojih ciljeva i pritom "razbile" ukalupljenu sliku koju predstavljaju njihovi likovi.

Kosana Jovanović

When the Lady speaks: the analyses of female romance literature characters' speeches

SUMMARY

There are certain characters in the French romance literature that with their behaviour defy the literary as well as some social norms, as shown in the romances. This particularly applies to the female characters that are often, if not always, described as faithful, obedient and most of all silent protagonists of the stories. By forming the characters in such a way romance authors typecast the manner in which medieval society viewed women. However, some characters try to “brake” from this custom by voicing their thoughts and desires, making them not such passive participants after all. In this way the lady’s aspiration to make her voice be heard contraposes the necessity she should always remain silent. Through examples of Philomena and her telling curtain, Enide and her defiant talks, Isolde and her ambiguous phrases and Elaine the demoiselle d’Escalots letter beyond the grave this paper aims to portray how some female characters managed to surpass the given restrictions and form their own voices and with them even succeeded to change the course of the story.

Keywords: Old French literature, female romance literature characters, speech, Philomela, Enide, Isolde, Elaine the demoiselle d’Escalot (Astolat)

Ivan Missoni

POJAVA FIZIČKE I EKSTATIČKE LJUBAVI U HRVATSKIM SREDNJOVJEKOVNIM CRKVENIM PRIKAZANJIMA: UVODNA RAZMATRANJA

U ovome su radu prikazani tema i sadržaj autorove doktorske disertacije, u kojoj se hrvatska srednjovjekovna crkvena prikazanja analiziraju na osnovi dvaju različitih koncepata ljubavi. Također su pobrojana i izložena znanstvena područja koja će biti obuhvaćena u sklopu predstojećih autorovih istraživanja, poput: poimanja emocija u srednjem vijeku, nastanka i razvoja hrvatske srednjovjekovne pasionske poezije i crkvenih prikazanja, jačanja marijanske pobožnosti, javnih izvođenja crkvenih prikazanja, te na koncu prirode odnosa između Crkve i pučkih bratovština.

Ključne riječi: fizička ljubav, ekstatička ljubav, Pierre Rousselot, hrvatska crkvena prikazanja, emocije u srednjem vijeku

Uvod

Osobitu draž medievistici daje njen izrazito interdisciplinarni karakter, koji se ne očituje samo u usporednoj uporabi metoda i rezultata različitih humanističkih znanosti (pa i šire), već i spremnošću da se prilikom izučavanja srednjega vijeka postojeći povijesni izvori sagledaju i po potrebi reinterpreteraju u svjetlu novoporoizastih znanstvenih izazova i pristupa. Jedno takvo područje, izdašno, uzbudljivo, intrigantno i zahtjevno, koje zadire u širok raspon disciplina, poput filozofije, teologije, psihologije, književnosti, povijesti umjetnosti, kulturalnih studija, te teatrologije i izvedbenih praksi, povijest je emocija. Premda je proučavanje povijesti emocija staro svega nekoliko desetljeća, to polje bilježi neprestani napredak i razvoj, te se zbog njegova nagla procvata u zadnje vrijeme vodeći stručnjaci, poput B. Rosenwein, W. M. Reddyja te P. i C. Stearns, slažu u konstataciji kako

svjedočimo izvjesnom “emocionalnom obratu” (eng. *emotional turn*).¹ U tome je pogledu glavna nakana ovoga rada upravo prepoznati, pokazati i potvrditi na koji način hrvatska srednjovjekovna crkvena prikazanja mogu poslužiti kao prvoklasno vrelo za istraživanje emocija, a navlastito ljubavi, u povijesnom kontekstu.

Poimanje ljubavi u srednjem vijeku

Čim je ljubav posrijedi, očigledno je kako se već na samom začetku autorova rada na njegovoj disertaciji pred njim pomalja jedan ogroman izazov: uhvatiti se u koštac sa srednjovjekovnim poimanjem ljubavi, te općenito značajem koji je bio pridavan emocijama i njihovim manifestacijama u ondašnjem mentalnom sklopu i sustavu vrijednosti. Ne treba posebno ni isticati kako u srednjem vijeku nije postojalo jedno jedinstveno i usuglašeno gledište na emocije, već se suočavamo sa supostojanjem i preklapanjem misaono-duhovnih paradigmi čuvstava, osjećaja, pasija, afekata, sentimentata. Bez dubljeg upuštanja u složenosti njihova višeobrazna sražavanja, osvrnut ćemo se ovdje, u najkraćim crtama, na ishodišta srednjovjekovnih tumačenja ljubavi, koja su uvelike proistekla iz rasprava čuvenih starogrčkih filozofa, Platona i Aristotela, a zatim i iz raznovrsnih učenja školâ peripatetika, stoika, epikurejaca, itd.

Platon je tako o *páthi* (gr. *πάθη*) raspravljao u trima od svojih *Dijaloga* (*Fedar*, *Fileb*, *Timej*) te u *Republici*.² Dušu je smatrao podijeljenom na tri dijela: umni (mozak), voljni (srce) i požudni (abdomen). Njegov je učenik Aristotel o njima pisao u *Retorici* (2. knjiga), *Nikomahovoj etici* (2. knjiga), te u djelu *O duši* (1. poglavlje 1. knjige).³ Za njega je središte osjećaja, strasti i uma bilo srce. Stajalište mu je, doduše, bilo bitno drugačije od Platonova, jer su po njemu *páthi* imali kognitivnu funkciju, a međusobno su se razlikovali ponajprije po uvjerenju koje iza njih stoji, ali i s obzirom na subjektivni osjećaj pojedine osobe. Osim Platona i Aristotela, zanimljive su teorije o emocijama razvili stoici (Ciceron, Seneka, Marko Aurelije), koji su ih smatrali nužnim smetnjama (lat. *perturbationes*), te su prednost

1 Jan Plamper, *The History of Emotions: An Interview with William M. Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns*, *History and Theory*, god. 49, br. 2, Middletown 2010., str. 237-265.

2 Vida Vukoja, *Dobro i zlo – dva lica ljubavi: Značenjska raščlamba hrvatskih crkvenoslavenskih leksemskih osnova izvedenih iz korijena ljub-*, u: *Poj željno: Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*, ur. Amir Kapetanović, Zagreb 2012., str. 26.

3 Na ist. mj.

davali *apathei* – stanju oslobođenosti od emocija, dok su ih pak peripatetici (Teofrast, Eudem, Straton) držali prirodnima i blagotvornima dokle god ostanu umjerene, odnosno u okvirima koje im nameće razum. Donekle sličan stav stoicima zauzimali su i epikurejci (Epikur, Hermah, Metralor), koji su zagovarali isključivanje emocija iz svakodnevnoga ophođenja, jer su se, zbog toga što čovjeka mogu dovesti u zabludu te u konačnici završiti s lošim posljedicama po njega, kosile s njihovom osnovnom svjetonazorskom zasadom kako uvijek djelujemo iz poriva za zadovoljstvom.⁴

Stari su Grci, k tome, uz čitav dijapazon različitih pogleda na emocije, imali i četiri odjelita naziva i pripadajućih definicija za jednu od najsnažnijih ljudskih emocija – ljubav: *storge* (gr. *στοργή*) – privrženost (bratska ljubav), *philia* (gr. *φιλία*) – prijateljstvo (najmanje prirodna ljubav, iznikla iz druženja), *eros* (gr. *ἔρως*) – isprva je označavala zaljubljenost (erotsku ljubav), a u kršćanstvu se odnosila i na svjetovnu, strastvenu, požudnu, pa i pogansku ljubav, te naposljetku *agape* (gr. *ἀγάπη*), odnosno *caritas* u Jeronimovoj Vulgati (za razliku od *amora*, to jest *erosa*) – što se odnosilo na milosrdnu ljubav, ali i vjerničku, pobožnu, nesebičnu i nečulnu ljubav.

Moglo bi se, prema tome, reći kako su srednjovjekovni teolozi i filozofi, počev od uglednih kasnoantičkih autoriteta poput Galena i novoplatonovca Plotina, preko pustinjaških otaca i patrista na čelu sa Sv. Augustinom, zatim vodećih skolastika u liku Anselma, Abélarda i Tome Akvinskoga, pa sve do franjevac Ivana Dunska Škota i Vilima Ockhama, idući prema Descartesu (kojemu dugujemo pojam “emocija” – fr. *émotion*), svi u neku ruku bili baštinici antičke tradicije. Ovdje se izdvajaju dvojica mislioca koji su dali daleko najvažniji doprinos srednjovjekovnom proučavanju emocija: Aurelije Augustin i Toma Akvinski. Za ovog prvoga, hiponskoga biskupa, emocije (lat. *affectiones*) bile su neraskidivo povezane s voljom, stoga je on stoičkoj teoriji emocija, koju je držao nespojivom s kršćanskom doktrinom, suprotstavio eklektičnu lepezu antičkih teorija.⁵ Njegovu su voluntarističku teoriju o emocijama stoljećima kasnije prihvatili Anselmo iz Canterburyja i Petar Abélard, pa i sam Toma Akvinski. Ovaj je potonji crkveni naučitelj čuvstva (koja je nazivao *passiones animae*), podijelio na parove od 6 osvajačkih (lat. *passiones concupiscibiles*) i 5 obrambenih čuvstva (lat. *passiones irascibiles*). Prva su: ljubav (lat. *amor*) i mržnja (lat. *odium*), želja (lat.

4 Usp. Filodem, *O ljutnji* (De ira), o čijem se djelu podrobnije raspravlja u: John Procopé, Epicureans on Anger, u: *The Emotions in Hellenistic Philosophy*, ur. Juha Sihvola i Troels Engberg-Pedersen, Dordrecht 1998., str. 171-196; Julia Annas, Epicurean Emotions, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, sv. 30, Durham 1989., str. 145-164.

5 Vidi Aurelije Augustin, *O državi Božjoj*, knj. 9 (4-5) i knj. 14; Peter King, Emotions in Medieval Thought, u: *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*, ur. Peter Goldie, Oxford 2010., str. 167-172.

desiderium) i odbojnost (lat. *fuga*), zadovoljstvo (lat. *gaudium*) i tuga (lat. *tristitia*); a druga: nada (lat. *spes*) i očaj (lat. *desperatio*), hrabrost (lat. *audacia*) i strah (lat. *timor*), te ljutnja (lat. *ira*).⁶

Prema Vidi Vukoji, Tomina je struktura duše trojna; razlikuju se tako vegetativna, osjetilna i umna razina duše, pri čemu je osjetilna duša središte čuvstava. Osjetilna i umna duša imaju moć poimanja (shvaćanja; lat. *vis apprehensiva*) i moć težnje (lat. *vis appetitiva*). U biti, moć poimanja, po kojoj se odlučuje što je dobro, na toj razini pripada osjetilima, dok se moć težnje očituje u čuvstvima. Moć poimanja umne duše je umnost (um; lat. *intellectus*) i po njoj je čovjek najviše *imago Dei*. Moć težnje umne duše jednaka je volji, a čin je volje afekt (lat. *affectus*).⁷

Ni u kasnijim stoljećima, prateći tako u stopu uzastopan razvoj humanističkih znanosti, interes za svojevrsno znanstveno definiranje i kvantificiranje različitih tipova ljubavi nije jenjavao. Dapače, o odnosu između *erosa* i *agapea*, katkad naglašavajući njihove razlike, a katkad ih nastojeći izgladiti, ne bi li ih se svelo na što skladniju i komplementarniju razinu, u akademskim krugovima raspravljalo se, s više ili manje uspjeha, praktički sve do dana današnjeg. Tako je, primjerice, navodeći samo neke autore, sjevernoirski književnik i preobraćeni ateist Clive Staples Lewis u svome odgovoru na njih u djelu *Četiri ljubavi* iznjedrio vlastitu trodijelnu klasifikaciju ljubavi, koja se sastojala od darovane ljubavi (koju Bog gaji prema čovječanstvu), potrebite ljubavi (koju dijete osjeća prema majci) i zahvalne ljubavi (čovjeka prema prirodi).⁸ Ugledni švedski luteranski biskup Anders Nygren u svojoj je opsežnoj dvotomnoj sintezi *Eros i agape* okarakterizirao *agape* (bezuwjetnu ljubav – teocentrizam) jedinom vrstom kršćanske ljubavi, dok po njemu *eros* (izraz žudnje pojedinca – egocentrizam) odvraća ljude od Boga, te je što se njega tiče razlika između toga dvoga nepremostiva.⁹ Za Denisa de Rougemonta, švicarskoga kulturnog teoretičara, bog *Eros* sužanj je smrti, a konačni mu je cilj ne-život. S druge je strane zapovijed ljubavi prema neprijatelju (*agape*) nagovijestila napuštanje samoljublja; smrt izoliranog čovjeka, i rođenje bližnjeg.¹⁰ Naposljetku, papa Benedikt XVI. u svojoj je inauguralnoj enciklici *Deus caritas*

6 Vidi Toma Akvinski, *Summa theologiae*, 1a. 2ae. 22-48, usp. Vukoja, *Dobro i zlo*, str. 27.

7 Isto, str. 27-30.

8 Clive Staples Lewis, *The Four Loves*, New York 1960., prevedeno na hrvatski kao *Četiri ljubavi*, Zagreb 2012.

9 Anders Nygren, *Den kristna kärlekstanken genom tiderna: Eros och Agape: Förste delen*, Stockholm 1930., *Den kristna kärlekstanken genom tiderna: Eros och Agape: Senare delen*, Stockholm 1936., objedinjeno u jedan svezak u kasnijoj redakciji izdanja na engleskom jeziku naslovljenoga *Agape and Eros: The Christian Idea of Love*, Chicago 1982.

10 Denis de Rougemont, *L'Amour et l'Occident*, Paris 1939., *Les Mythes de l'Amour*, Paris 1972.; prevedene na hrvatski jezik pod naslovima *Ljubav i Zapad*, Zagreb 1974., *Mitovi o ljubavi*, Beograd 1985.

est ustanovio kako je *agape* tipično “silazna”, vjernička i nesebična ljubav, koja se skrbi o drugome, žrtvuje se, te prerasta u odricanje i sebedarje. Naspram toga, *eros* je “uzlazna”, svjetovna, požudna i posesivna ljubav (“božansko ludilo” karakteristično za nekršćanske kulture). U konačnici, papa Benedikt podvlači kako su i *eros* i *agape* dva aspekta božanske ljubavi, jedan od drugoga neodjeljivi.¹¹

Uvažavajući sve navedene mislioce i pismoznance, za autorovu se disertaciju od presudne važnosti ipak pokazao francuski isusovac Pierre Rousselot (1878.–1915.) sa svojom detaljnom i pronicljivom studijom o problemu ljubavi u srednjem vijeku.¹² On je, naime, u nastojanju, da dâ svoj doprinos razrješavanju viševjekovne aporije između *agapea* i *erosa* propitivao “može li i, ako da, kako, postojati samoodrična i samopožrtvovna ljubav prema drugome koja pojedinca istodobno ispunjava i usavršava”.¹³

Slijedom svoga istraživanja, Rousselot je predano i sustavno prikupljao, kako bi se Roland Barthes izrazio, “fragmente ljubavnoga diskursa”, koje je razabirao proučavajući oglede i rasprave srednjovjekovnih crkvenih mislioca, te je na njihovoj osnovi osmislio i razradio dva oprečna koncepta ljubavi, koje je nazvao fizičkim i ekstatičkim. Pojam fizičke ili grko-tomističke ljubavi, čiji su zagovornici, između ostalih, bili Aristotel, Sv. Augustin, Hugo od Sv. Viktora, Sv. Bernard, Vilim od Sv. Thierryja i Toma Akvinski, pritom ne označava *tjelesnost* nego *prirodnost* u ljubavi. Temelji se na sklonosti prirodnih bića da traže vlastitu dobrobit i pronalaze ju u ljubavi prema drugima i prema Bogu (voljeti Ga znači povratiti svoju dušu), uz to što podrazumijeva sklad i uniju između onoga koji voli i onoga koji biva voljen. Nasuprot tome, ekstatička ili bezinteresna ljubav odlikuje se dvojnošću ljubitelja i ljubljenog, nasilnošću ljubavi, te njenom iracionalnošću i samovoljnošću. Promišljanja o njoj mogu se primjerice naći u spisima Grgura Velikoga, Petra Abélarda, Aelreda iz Rievaulxa, Rikarda od Sv. Viktora, Vilima iz Auvergneja i Sv. Bonaventure.

Dani su pak koncepti pružili autoru ovoga rada izvanrednu priliku da promišljanja o ljubavi iz jedne čisto teoretske sfere pokuša na inventivan i znanstveno opravdan način primijeniti u praksi, ne bi li svojim prilogom doprinio proučavanju domaćih srednjovjekovnih crkvenih drama u njihovom širem društvenom, kulturnom i emocionalno-povijesnom kontekstu.

11 Benedikt XVI., *Deus caritas est*, Vatikan 2006.

12 U izvorniku *Pour l'histoire du problème de l'amour au moyen âge*, Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Texte und Untersuchungen, sv. 6, dio 6, Münster 1908.

13 Pierre Rousselot, *The Problem of Love in the Middle Ages: A Historical Contribution*, Milwaukee 2002., str. 13.

Korpus istraživanja

Prema čitavome nizu relevantnih pokazatelja, pasionska poezija, kao i crkvena prikazanja, nastala na hrvatskom povijesnom prostoru od 14. od 16. stoljeća, pokazala su se iznimno dragocjenim i višestruko zahvalnim ušćuvanim i dostupnim vrelima, koja je autor za potrebe pisanja svoje doktorske disertacije podvrgnuo kritičkom iščitavanju kako bi ustvrdio jesu li, i u kojoj mjeri, u njima zastupljeni spomenuti koncepti fizičke i ekstatičke ljubavi. U pasionskim narativima, naime, u kojima se tematizira Kristova muka, raspeće, smrt i uskrsnuće, dolazi posljedično do obilatoga iskazivanja emocija. Nadalje, ta se djela odlikuju vjeroispovjednim, produhovljenim i gotovo obrednim karakterom, pisana su na narodnom jeziku te su se redovito izvodila (o Uskrsu). Njih su u domaćoj i stranoj znanosti pronalazili i proučavali ugledni kroatisti, komparatisti i jezikoslovci poput M. Valjavca, F. Fanceva, N. Kolumbića, E. Hercigonje, M. Bošković-Stulli, F. S. Perilla, i D. Fališevac, da spomenemo samo neke. Veliki je dio korpusa razmatranoga žanra prikupljen i objavljen 2010. godine u omašnoj antologiji *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, koju su priredili A. Kapetanović, D. Malić i K. Štrkalj Despot.¹⁴

Općenito se smatra kako zapadnoeuropska crkvena prikazanja (kao uostalom i cjelokupna srednjovjekovna drama) vuku porijeklo iz tzv. St. Gallenskog tropa *Quem quaeritis [in sepulchro, o Christicolae?]* (dijalog anđela i triju Marija na Kristovu grobu) iz 10. stoljeća, koji je bio sastavnim dijelom jutarnje mise na Uskrsnu nedjelju.¹⁵ Međutim Amir Kapetanović upozorava kako se "hrvatska srednjovjekovna prikazanja nisu razvila [iz] uskrsnih i bogojavljenjskih liturgijskih igara potvrđenih još u 11. stoljeću u najstarijem obredniku zagrebačke stolne crkve (*Missale antiquissimum*), niti je riječ o prijevodima sličnih onodobnih talijanskih versificiranih sastava, nego su nastala proširivanjem, kompiliranjem i dramatiziranjem hrvatskih srednjovjekovnih lirsko-narativnih pjesama pasionske tematike i dijaloških Marijinih plačeva".¹⁶ Dotična su se djela razvijala u četirima susljednim etapama: kroz lirsko-narativne pjesme (dramske laude), dijaloške plačeve

14 *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, ur. Amir Kapetanović, Dragica Malić i Kristina Štrkalj Despot, Zagreb 2010.

15 Sandro Sticca, *The Latin Passion Play: Its Origin and Development*, New York 1970., str. 22-26. Usp. Franjo Fancev, Hrvatska crkvena prikazanja, *Narodna Starina*, god. 11, br. 29, Zagreb 1932., str. 144; Nikola Batušić, *Povijest hrvatskoga kazališta*, Zagreb 1978., str. 1-2.

16 Amir Kapetanović, Nezapaženi ulomci Muke Isuhrstove (1514.) iz petrogradske Berčićeve zbirke, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 34, Zagreb 2008., str. 202.

(dijaloške pjesme), dramatisirane plačeve (dramatizacije) te naposljetku – kroz crkvena prikazanja ili skazanja (razvijena ciklička prikazanja).¹⁷ Pretpostavlja se da su ih prve izvodile laičke bratovštine u okolici Zadra, odakle su se prikazanja postupno proširila na sjever i jug duž istočnojadranske obale.

Hipoteze i ciljevi radnje

Polazna hipoteza autorove doktorske disertacije predmnijeva da se u hrvatskim srednjovjekovnim crkvenim prikazanjima mogu pronaći odjeljci tekstova u kojima se očituju značajke fizičkog i ekstatičkog koncepta ljubavi. Autor nadalje drži kako bi proučavanje crkvenih prikazanja u kontekstu tih dviju oprečnih ljubavi moglo dovesti do obogaćivanja dosadašnjih spoznaja i interpretacija toga žanra jer spomenuti koncepti još nikada nisu bili primjenjivani kao teoretski kriteriji u analizama strukture i ugođaja srednjovjekovnih književnih djela. Autor također vjeruje da bi se pomoću navedenih koncepata moglo rasvijetliti neke uzročno-posljedične odnose među glavnim likovima, te također detektirati jedno dosad neslućeno izvorište dramske napetosti. Na koncu, autor izražava nadu kako bi provedena tematsko-motivska analiza mogla poslužiti kao prilog budućem proučavanju ovoga žanra, s obzirom na to da jedna takva vrst interdisciplinarnog književnopolovijesnog istraživanja, tumačenja i vrednovanja, koje bi bilo usredotočeno na emocije, odnosno ljubav, u hrvatskoj historiografiji još nije bila poduzimana.

Povrh toga, pod planiranim ciljevima koje namjerava ostvariti u sklopu svoje doktorske disertacije, autor podrazumijeva pronalaženje dvaju spomenutih koncepata ljubavi i dokazivanje njihova artikuliranja u hrvatskoj pasionskoj poeziji i drami, to jest crkvenim prikazanjima. Na tim osnovama dotična će djela biti detaljnije analizirana, s posebnim osvrtom na lik Djevice Marije, i njegov značaj u širenju i jačanju kršćanske duhovnosti i pobožnosti među hrvatskim vjernicima kroz stoljeća srednjega vijeka.

17 Za uspostavljanje ove klasifikacije, kao i daljnju afirmaciju rabljenih termina među širom filološkom javnosti najzaslužniji je Nikica Kolumbić, koji je s zavidnom znanstvenom akribijom i neugaslim historiografskim žarom predano prikupio sve raspoložive tekstove dotičnoga žanra na hrvatskom prostoru, usporedio ih i vrednovao, a zatim dobivene spoznaje objelodanio u svojoj disertaciji obranjenoj 1964. u Zadru, pod naslovom *Postanak i razvoj hrvatske srednjovjekovne pasionske poezije i drame*.

Analiza pasionske poezije i crkvenih prikazanja u kontekstu fizičke i ekstatičke ljubavi

U prvim proučavanim djelima, *Pisan ot muki Hrstovi*, *Jegda čusmo željne glasi* (*Cantilena pro sabatho*) i *Ja, Marija, glasom zovu*, a koja spadaju u najraniju razvojnu etapu hrvatske pasionske poezije, među tzv. lirsko-narativne pjesme, opisuju se muke raspetoga Krista i jadikovanje Djevice Marije pod križem, uz izravno obraćanje vjernicima kako bi se, bez zadržke, umah uživjeli u središte zbivanja. U tim se pjesmama kroz sebedarni čin žrtvovanja Isusa Krista na križu za spas cjelokupna čovječanstva ogleda, prema Pierreu Rousselotu, "sklonost bića da traže vlastito dobro i pronalaze ga u ljubavi prema drugima i prema Bogu".¹⁸ Isti je autor držao kako u ovom slučaju voljeti Boga znači povratiti svoju dušu.¹⁹ Na to se nadovezuje tumačenje kako svako biće na skladan i harmoničan način po svojoj naravi voli Boga, opće dobro cijeloga svemira i svih njegovih dijelova, više od sebe.²⁰ Povrh toga, prisposodobimo li Kristovoj pasiji tri važne teze Tome Akvinskoga (o cjelini i dijelovima, o univerzalnoj sklonosti svih bića prema Bogu, te o usklađenosti duhovnoga dobra s dobrotom koje svaki pojedinac nosi u sebi), uvidjet ćemo da se savršeno podudaraju.²¹ Prema tome, iz netom razmotrenih činjenica, proizlazi jasno i nedvosmisleno da Kristov lik u lirsko-narativnim pjesmama ispoljava sve bitne odlike koncepta koji je Rousselot nazvao fizičkom (ili grko-tomističkom) ljubavlju.

S druge strane, valjalo bi naglasiti kako Bogorodičin lik, osvjedočivši se gorkim mukama svoga ljubljenoga sina, samim činom tugovanja, na koje će uostalom svi vjernici učestalo biti pozivani kako tijekom ovih pjesama, tako i kroz susljedne razvojne etape hrvatske pasionske poezije, ovdje još ni po čemu ne kolidira s Kristovim (samopo) žrtvovanjem, već je u neku ruku u njegovoj službi, tj. komplementaran s njim. Uostalom, bilo bi krajnje neprilično kada bi Bogorodica, primjerice, sasvim stoički prihvatila usud svoga obožavanoga prvorodenca, i mirno ga, suha oka i skrštenih ruku, bez ijedne riječi ili geste upućene u znak prosvjeda, ispratila do Kalvarije.

Ali kada ona aktivno nastoji spriječiti njegovu žrtvu, želi nositi njegov križ moleći da umre ili umjesto njega ili pak zajedno s njim, poričući time svrhu njegova

18 Rousselot, *Problem of Love*, str. 17.

19 Isto, str. 133.

20 Isto, str. 20.

21 Isto, str. 18-22.

spasonosna poslanja, tada se iskazuju redom: dvojnost ljubitelja i ljubljenog, za razliku od njihova predmnijevana sklada i unije u sklopu fizičkoga koncepta ljubavi (Djeвица nudi svoj život ne mareći za vlastito dobro), samovoljnost ljubavi (ne obazirući se na predskazanja i otvoreno oponirajući Božanskom naumu, Gospa u samozatornoj ljubavi prema ovozemaljskom, smrtnom Kristu, pronalazi svoje opravdanje, osnovu, i kraj), iracionalnost (težnjom k egalitarnosti zanemaruje razliku između svoje i Spasiteljeve naravi), te naposljetku i nasilnost Bogorodičine ljubavi koja nju psihofizički ranjava i ponižava (voljeti Boga ovdje znači “izgubiti svoju dušu”), a Kristu dodatno pogoršava muke na križu. Sve su to kvintesencijalne odlike ekstatičkoga koncepta ljubavi.

Prema tome pokazalo se da se spomenuti koncepti u lirsko-narativnim pjesmama ne samo konstituiraju nego i konfrontiraju. Štoviše, s jednakim bi se pravom, kao što je ustvrditi da su u liku Isusa Krista s jedne, i Djevice Marije s druge strane, personificirani fizički i ekstatički koncepti Pierrea Rousselota, zapravo moglo reći, *mutatis mutandis* – da su navedene ljubavi zapodjenuvši dijalog preuzele njih dvoje kao svoje oživotvorene glasnogovornike. U sljedećim razvojnim etapama hrvatske pasionske poezije fizička i ekstatička ljubav nadmećući se kroz hitre obrate diktiraju tempo, vuku konce radnje te se promeću u glavne galvanizatore dramskih zbivanja.

Nepobitna prisutnost dotičnih koncepata ispoljava se i u dijaloškim plačevima, poput *Prigovaranja blažene dive Marije i križa Isusova*, a poglavito u “Picićevoj pjesmarici” te *Vrbničkom plaču*, na što ukazuje i formiranje dvaju – nazovimo ih – mimetičkih tabora, jedan oko Bogorodičina lika (ekstatička ljubav), a drugi oko Kristova (fizička ljubav), između kojih od samih začetaka tih djela sporedni ili tzv. zrcalni likovi laviraju, oponašajući čas nju, čas njega. Ivan i Marija Magdalena u prvome redu, a zatim i Marijine “Gospoje” (Marija Saloma i Marija Kleofina), te Nikodem i Josip iz Arimateje, potreseni Kristovim strahotnim trpljenjem na križnome putu, uzagrepce se natječu tko će Djevicu žešće rascviliti: *Ča tu sidiš ti, Gospoje? / Plačem plači sarce tvoje! / Čarno ruho vazmi na se / jer ti nošu tužne glase / od željnoga sinka tvoga, / Isukarsta, meštra moga* (“Picićeva pjesmarica”, 33-38).²²

Međutim nakon što ju sam Jaganjac Božji usrdno i ljubežljivo zamoli da se uspokoji i prestane plakati, ti likovi vođeni njegovim primjerom u isti mah počinju Gospu ništa manje agilno tješiti.

²² Picićeva pjesmarica, Rab 1471. (Bodleian library, Oxford, sign. Ms Canon. Ital. 193, 103a-127b), preuzeto iz: Kapetanović, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, str. 363.

Isto vrijedi za dramatizirane plačeve (“Klimantovićev zbornik I i II”, te “Osorsko-hvarska pjesmarica”) i crkvena prikazanja (*Muka Spasitelja našega, Uskrsnutje Isusovo te Mišterij vele lip i slavan od Isusa*), gdje su dijalozi između Sina Čovječjega i Majke Božje, strukturom neprekinuti, sadržajno inovativni, a opsegom znatno veći od ranijih, obilježeni žustrom unakrsnosti ljubavonosnih besjeda koje sijekaju iz njedara sučeljenih sugovornika. Upravo Marijini naponi, vođeni unutarnjom logikom majčinske ljubavi, usmjereni na to da Spasitelja “spasi” od smrti, ne uzimajući u obzir kako je njegovo ovozemaljsko umiranje po svojoj prirodi intrinzično živodajno, (i)zazivaju žustru Kristovu reakciju, tj. očitovanje, poput: *Majko moja, utiši se, / već pred manom ne plači se! / Ja poznavam i razumim, / da t’ su tuge, to ja sam vim, / zač ćeš stoparv ti imiti / tuge ke te skoro priti, / kakovih nigdar mat’ ne ime, / znaj, u nijedno parvo vrime* (*Muka Spasitelja našega*, 663-670),²³ ili: *Da bi voļa tvoja bila, / Pisma bi se ne isplnila* (“Tkonski zbornik”, 281-282),²⁴ – što ukazuje, van svake sumnje, da dani Rousselotovi koncepti ljubavi nisu tek isprazni verbalizmi, stihijski nekoordinirani te proizvoljno i sporadično porazbacani unutar pasionskih tekstova, već da se postojano konsolidiraju u međuovisnosti.

Promatrajući hrvatsku pasionsku poeziju i crkvena prikazanja u kontekstu fizičke i ekstatičke ljubavi, nama naočigled rastvara se, poput kakva kriптиčna diptiha konačno izvučena na svjetlo dana, jedna dosad posve nezamijećena drama; njihov sukob ne samo da pridonosi razvoju dramske napetosti, već kroz izmjenične replike glavnih protagonista tvori njeno ishodište. Bez te spoznaje autor ovog rada drži kako naprosto ne bismo bili u mogućnosti pojmiti djela toga žanra u njihovoj čuvstvenoj, duhovnoj i spoznajnoj sveobuhvatnosti.

Problemska pitanja

Tijekom svoga istraživanja, autor je redovito nailazio i – sasvim izvjesno – nailazit će i dalje, na mnoga otvorena pitanja, komplikacije i nejasnoće, koje uz to što mu predstavljaju objektivne poteškoće, ujedno smatra i velikim izazovom. Krenimo redom.

23 Zbornik prikazanja, okolica Vinodola 1556. (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 46, 3a-82a), preuzeto iz: Kapetanović, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, str. 639.

24 Tkonski zbornik, prva četvrtina 16. st., (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 120, 109a-161b), preuzeto iz: Kapetanović, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, str. 567.

Sve je izglednije da bi novootkriveni argumenti koji proizlaze iz autorova istraživanja mogli na jedan svrhovit i konstruktivan način izazvati, odnosno opovrgnuti dvije dosad uvriježene paradigme glede pasionske poezije: poimence, onu prvu, o nedostatku dramskog sukoba, koja počiva na gledištu kako su njihovi likovi samo strpljivi i pasivni nosioci unaprijed određene sudbine, te da srednjovjekovna drama ne teži karakterizaciji likova kroz njihovo djelovanje i iskaze. Druga se pak paradigma odnosi na Marijino konsenzualno sudjelovanje u Spasiteljevoj pasiji, ne vodeći pritom dovoljno računa o tome kako je njeno sudioništvo prinudne naravi (u tome bi smislu možda precizniji izraz glasio – sutrpljenje), te kako se Gospa, premda joj je predskazan bolan gubitak (“Evo službenice Gospodnje, neka mi bude po riječi Tvojoj” (Lk 1, 38) i “(...) a i tebi će samoj mač probosti dušu” (Šimun, Lk 2, 35)), svojoj sudbini na svakom koraku nastoji oduprijeti.

Izvjesna pitanja glede uloge i značaja emocija u žanru hrvatskih crkvenih prikazanja, te pojedinosti vezane uz njihovu recepciju s obzirom na širi povijesni, društveni i kulturni kontekst, također se postupno kristaliziraju, no i sâm autor uviđa kako mu na njihovoj detaljnijoj raščlambi predstoji još popriličan trud. Pozicija Katoličke crkve, strahopoštovanje prema Svevišnjemu, te osjećaj krivnje pred grijehom (čemu je Jean Delumeau posvetio svoju opširnu studiju) od neprijeporne su važnosti u srednjovjekovnom misaono-doživljajnom poimanju svijeta.²⁵ O tome je Johan Huizinga, u svojoj čuvenoj *Jeseni srednjega vijeka* zapisao: “Život srednjovjekovnog kršćanstva u svim je svojim odnosima prožet, pa čak i posve zasićen religioznim predodžbama. Ne postoji nijedna stvar ili postupak koji se neprestano ne dovodi u odnos prema Kristu i vjeri. Sve je usmjereno na religiozno shvaćanje sviju stvari; mi se nalazimo pred neizmjenjnim razvojem usrdnog vjerovanja”.²⁶

Uistinu, među najvećim brigama svekolikoga medievalnoga pučanstva nalazila se potreba da razumiju kako je Bog uredio njihov svijet, pa ih je, shodno tomu, i njihova sudbina *post mortem* živo zanimala, što se uostalom odražavalo u gotovo svim oblicima ondašnjega umjetničkoga izražavanja. Sveprisutni strah od pakla bio je bitnom

25 Žan Delimo, *Greh i strah: Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka: Knjiga I. i II*, Novi Sad 1986.

26 Johan Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, Zagreb 1991., str. 140. Unatoč tome što u novije vrijeme vodeći stručnjaci u tome polju, poput B. Rosenwein, G. Althoffa, M. Nussbaum i R. Solomona, uspješno pobijaju njegov sud kako je srednjovjekovni emotivni život bio “djetinjast”, kao i općenito tzv. “hidraulični” model emocija, koji su osim njega zastupali i N. Elias, L. Febvre, te M. Bloch, autor ovoga rada ipak drži kako je Huizingin opis obuzetosti srednjovjekovnoga čovjeka duhovnim pitanjima još uvijek prilično uvjerljiv i vjerodostojan.

sastavnicom srednjovjekovnog mentaliteta. Potkrijepljeno vjerovanjem kako se nebeski anđeli i demonski Luciferovi sluge bore za svaku dušu, smatralo se da čovjek molitvom i pokorom može utjecati na svoju sudbinu. U suprotnome – na Sudnji dan nema mu spasa.

To nas dovodi do funkcije rekurzivnih poziva upućenih vjericima u tekstovima pasionskih djela, kako Gospinim (fiktivnim) suvremenima, tako i kasnosrednjovjekovnim Hrvatima, da joj pristupe isključivo kroz plač. No nije dovoljno samo joj prići na taj način, nego se plače i na rastanku, dočim uteći joj se znači biti među onima “ki su Bogu ugodili”.²⁷ Ujedinjeni u žalopojci, župljani tako postaju zajedničari u mukama Sina Božjega i Djevice Marije, koje nanovo proživljavaju svake godine o Uskrsu, ali su jednako tako i neopozivi sudionici u radosti i slavi koju donosi sigurnost uvjerenja u spasenje duša otkupljenjem od grijeha i njihovo uvođenje u raj (ta i samo Kristovo ime – *Yeshua* na hebrejskome, znači upravo – Jahve je spas). Kristov *passio* i vjernički *compassio* uvjetuju jedno drugo. Međutim treba li taj senzibilitet prema Kristovu trpljenju (lat. *compunctio cordis* – skrušenje srca i *gratia lachrymarum* – dar suza) tumačiti kao spontani odraz iskrene ljudske žalosti i duboka suosjećanja, ili pak kao formalnu, konvencionalnu (i kolektivnu) emocionalnost pragmatično usmjerenu na postizanje vlastitoga spasenja, motiviranu strahom srednjovjekovnoga općinstva da bi ostajući neuplakano i ravnodušno moglo riskirati odbacivanje vjerničke okoline, pa čak i izazvati optužbe da se, suspregnuvši suze, drznulo nanijeli bol i samoj Bogorodici? O svemu tome bit će s vremenom rečeno mnogo više u autorovoj disertaciji.

U jednome njenom poglavlju osobita se pažnja posvećuje Djevici Mariji (kao i njenim pratiteljicama, Mariji Magdaleni, Mariji Salomi i Mariji Kleofini), ne samo zbog duboko ukorijenjene marijanske pobožnosti i adoracije u hrvatskom srednjovjekovlju (lat. *Advocata Croatiae – Fidelissima Mater*), već i stoga što je autor iz svoje analize crkvenih prikazanja ustanovio kako u njenome liku, kroz preobrazbu iz neutješne majke u majku tješiteljicu, dolazi do iznimnoga supostojanje oba Rousselotova koncepta (pjesma *Raduj se, vsaki verni*), i fizičkoga i ekstatičkoga. U vezi s time, nije naodmet reći kako je Gospa u ikonografiji kroz povijest najčešće prikazivana upravo kroz prizmu sretnoga ili nesretnoga majčinstva (lat. *stabat mater speciosa / stabat mater dolorosa*), o čemu su kod nas, između ostalih, pisali G. Gamulin, I. Prijatelj-Pavičić, M. Kunčić, S. Cvetnić i Z. Demori Staničić. Povrh toga, u puku je doživljavana kao Evin antipod (*Ave ≠ Eva*) sukladno postulatu sv. Irineja (tzv.

27 *Jegda čusmo željne glasi (Cantilena pro sabatho)*, stih br. 92 u Mađarskom latiničnom zborniku (Kapetanović, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, str. 68), odnosno 75 u Petrisovu zborniku (Kapetanović, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, str. 73).

principium recirculationis), te je kao zaštitnica kršćanske civilizacije od nadirućeg islama, bila neprocjenjiva suradnica Božjega spasenjskoga plana.

Oko različitog načina doživljavanja njenog lika pred autorom također iskrsava niz spornih pojedinosti. Među njima se ističe problem Marijinih “neprijatelja”. Naime u kontekstu srednjovjekovnih liturgijskih drama, isprva “Židovi”, bili su stereotipno prikazivani kao okrutni uzročnici boli; falična ljudska bića bez srca, tzv. bogohulni “izvršioци raspeća” (eng. *agents of the crucifixion*).²⁸ S provalom Osmanlija u Hrvatske krajeve kod nas su Turci, a na Zapadu tijekom protureformacije protestanti, postali, uvjetno rečeno, Marijini zakleti “dušmani”. No budući da je toliko velik udio kršćanske pripovijesti neraskidivo prisposobljen upravo kroz Marijin život, ona zapravo postaje kvintesencijalnim simbolom kršćanskoga života i zaštitnicom *contra infideles*; samim time, njeni neprijatelji promeću se u neprijatelje cjelokupna kršćanstva.

Ne samo da su u tekstove pasionske poezije bili umetani pozivi na odmazdu protiv Židova, zbog toga što su Krista izručili Ponciju Pilatu i zahtijevali Kristovu smrt, te su sudjelovali u njegovom svirepom mučenju na križnome putu, nego se u 15. st. u nekadašnjoj Burgundskoj Nizozemskoj, tijekom Velikoga tjedna, istodobno s cikličkim pasionskim prikazanjima izvodila tzv. *Vengeance Jésus Christ* (Osveta Isusa Krista), dramatizacija opsade i uništenja Jeruzalema od strane cara Vespazijana 70. g. n. Kr., obilujući krvavim i okrutnim scenama (u Lilleu je takva kombinirana manifestacija 1484. godine trajala preko 10 dana).²⁹ Osim toga, bilo je slučajeva gdje su nakon srednjovjekovnih progona Židova iz pojedinih europskih gradova njihove sinagoge bile preobražene u marijanska svetišta.

Potresni pozivi na svrstavanje uz Bogorodicu, našu pomoćnicu i odvjeticu pred Bogom, s jedne strane, te uvođenje njenih neprijatelja – Židova – s druge, zorno nam predložuju spregu nasilja i identiteta, na što je prva ukazala Natalie Zemon Davis u svome maestralnome eseju “*The Rites of Violence*”,³⁰ uočivši kako su se ljudi kroz povijest ponašali kao nosioci i branitelji vjerskih simbola, a s time i određenog stila života koji je uključivao odnošenje prema svetome (npr. sukobi francuskih katolika i protestanata u 16.

28 Miri Rubin, *Emotion and Devotion: The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures*, Budapest – New York 2009., str. 13.

29 Usp. Lynette R. Muir, *The Biblical Drama of Medieval Europe*, Cambridge 1995., str. 148; Lynette R. Muir, *Love and conflict in Medieval Drama: The Plays and their Legacy*, Cambridge 2007., str. 149.

30 Rubin, *Emotion and Devotion*, str. 45; Natalie Zemon Davies, *The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France*, *Past and Present: A Journal of Historical Studies*, sv. 59, Oxford 1973., str. 51-91.

st.). Kao protagonisti uličnih drama, izražavali su svoj identitet provođenjem nasilja, koje je bilo šablonizirano i kodirano, poput rituala. Autorica, slijedom toga, identitet smatra rezultatom odgoja i iskustva, koji ispoljava neke naučene osobine mjesnih kultura, te nikad nije poput kakve neupitne zadatosti – statičan, već se mijenja kroz život pojedinca.

To nas upućuje na – emocionalne zajednice, pojam koji je skovala Barbara Rosenwein u svojoj iscrpnoj raspravi *Emotional Communities in the Early Middle Ages*.³¹ Temeljem svoje analize ranosrednjovjekovnih izvora, autorica je iznijela pretpostavku kako su ljudi živjeli i, pače, još uvijek žive u “emocionalnim zajednicama”, od kojih svaka ima vlastite norme emotivnog vrednovanja i izražavanja. Osnovna je zasada njena izuzetno originalna djela reciprocitet između emotivnog izraza i vjerskoga iskustva. Budući da je vjera, u ovom slučaju kršćanstvo, pomogla oblikovati emocionalne zajednice, emocionalne su pak zajednice, sa svoje strane, pripomogle oblikovanju vjerskoga iskustva. Razaznavši kako s obzirom na to da djeluju kao socijalni signali (doduše, ne univerzalni), emocije često imaju unaprijed određene funkcije i značenja, B. Rosenwein naglašava da ako je emocija standardni odgovor pojedine skupine u izvjesnim situacijama (u ovom slučaju – na agilno mamljenje suza), pitanje onda ne bi trebalo glasiti odaje li ona stvarni osjećaj, već zašto jedna norma prevladava nad drugom.³²

U svjetlu maloprijašnjih spoznaja, moglo bi se, dakle, argumentirano obrazložiti kako svesrdni pozivi na plač, koje resi forma obredne ceremonijalnosti, umnažajući se od uvodnog apelativa pa sve do kraja pojedinog “plača Marijina” ili “muke Kristove”, predstavljaju za prisutne vjernike, na simboličkoj razini, inicijaciju ulaska u – netom spomenutu – emocionalnu zajednicu. Oni su, nazočeći izvođenju pasionskih drama i plačeva te popratnih manifestacija (poput hvarske “Procesije za križem” ili “Passionsspiele” u Oberammergau), nauštrb etikete uznosita odstojanja ganutljivo nukani da se čvršće integriraju i tješnje usredište svoje identitete u usko povezane cjeline upravo oko tjeskobna lika Djevice Marije. Imajući na umu nepatvorenu, gotovo naivnu neposrednost ondašnjega života, koji je, prema Egonu Friedellu, pogodovao čulima, te bio izražajni, uzbudljiviji, zanimljiviji, a donekle i realniji od suvremenosti, (...) dočim je sredovječna duša u svemu vidjela simbol (u mišljenju, djelovanju, ljubavi, mržnji, rađanju, umiranju,

31 Barbara Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca 2006., str. 23-28.

32 Isto, str. 12-16, 201-203.

jelu, piću, itd.),³³ autor preuzima na sebe zadaću da ustanovi kakvu je recepciju moglo polučiti izvođenje ovih djela pred sam Uskrs, na kraju Korizme. O tome će više riječi biti u završnome dijelu njegova doktorata.

Scensko-prikazbene osobitosti

Smatra se kako su crkvena prikazanja nastala iz potrebe puka za pojedinačnim spasenjem.³⁴ Njihov je razvoj bio uvjetovan zahtjevima gledalaca koji su počeli tražiti više radnje i događanja na pozornici, pri čemu glavni poticaj sastavljaču najvjerojatnije nije izvirao iz individualnog stvaralačkog procesa, već je proizlazio iz religiozno-didaktičke i moralističke namjene, povezane s osjećajem pripadnosti kolektivu. O njihovim sastavljačima, izvođačima i gledateljima, kako kod nas, tako i u srednjovjekovnoj Europi, nije se sačuvalo mnogo podataka.

Crkvena se drama dijeli na liturgijsku dramu (integralni dio bogoslužja) i crkveno prikazanje (nestručna pozornica).³⁵ U njoj crkveni obred postaje pokretačem dramske aktivnosti. Liturgijska je drama, obilježena kršćanskom dogmom i učenjem o moralu, nastala s ciljem propagiranja crkvenih istina, pisana je liturgijskim jezikom (latinskim ili crkvenoslavenskim), a izvodi je svećenik-glumac u crkvenom prostoru za vrijeme bogoslužja. Na vrlo osebujan način Alfred Simon ju je definirao kao "epifaniju pozorišta unutar bogoslužja, počev od teatrogenskog elementa mise. Misa rađa pozorište koje u sebi nosi. Znači, igra znakova, obredno ali ne i svetotajno, ubacuje se u bogoslužje, ne prekidajući ga. (...) Ona počiva na četiri oslonca: liturgijskom (glumac je sveštenik), dramskom (sveštenik je glumac), didaktičkom (ona tumači dogmu predočujući činjenice), lirskom (muzika i horsko pevanje)".³⁶

Prema svemu sudeći, stav crkvene hijerarhije prema crkvenim prikazanjima bio je krajnje ambivalentan. Negativan odnos prema glumi, glumcima i kazalištu općenito potječe još iz vremena prvih crkvenih otaca. Tako je žestok protivnik umjetnosti zbog njene

33 Nikica Kolumbić, Hrvatska srednjovjekovna drama u vremenu i prostoru, *Dani hvarskog kazališta: Srednjovjekovna i folklorna drama i kazalište*, sv. 2, Split 1985., str. 5-6.

34 Adriana Car-Miheć, *Dnevnik triju žanrova*, Zagreb 2003., str. 63.

35 Isto, str. 49-51.

36 Car-Miheć, *Dnevnik triju žanrova*, str. 88.

iluzionističke komponente bio Tertulijan, a sveti je Augustin držao da "svaki čovjek koji laže, ubija svoju dušu". Štoviše, prema Poljičkome statutu iz 1440. g. otac je mogao razbaštiniti sina odluči li se baviti glumom. To nas ne treba čuditi, imamo li na umu kako se nakon kraha zlatnog doba antičkog glumišta srednjovjekovne glumce nerijetko poistovjećivalo s besprizornim uličnim zabavljačima, žonglerima-lakrdijašima, skitnicama, probisvijetima i sjecikesama, te se općenito držalo da ne odudaraju odviše od neprijatne klateži iz opskurnoga urbanoga polusvijeta ogrezloga u kriminal i prostituciju.

Unatoč tome, crkvene su vlasti u začetku toga žanra otvoreno podupirale crkveni teatar, pa su tako prikazanja bila davana po crkvama, a u njima su kao glumci sudjelovali i sami svećenici.³⁷ Upravo je jedan crkvenjak, biskup Petar Cedulin, zajedno s bračkim župnikom i autorom crkvenih prikazanja, don Sabićem Mladinićem, najzaslužniji za pokretanje religioznog stvaralaštva na cijelom području hvarske biskupije u drugoj polovini 16. stoljeća. Djelujući u duhu katoličke obnove vjerskoga života koja je počivala na odlukama Tridentskoga koncila (1545.–1563.), potaknuo je bračkog plemića Jurja Žuvecića da prevede poznato djelo talijanskog isusovca Stefana Tuccija *Christus iudex* (Sud pokonji) kako bi postalo podesno za izvođenje na sceni. Ta, a i ostala prikazanja nastala i izvedena na otoku Hvaru, odigrala su golemu ulogu u oživljavanju teatarskog života, te u poticanju ondašnje književne produkcije.³⁸

Međutim, otprilike u isto to vrijeme, što ujedno koincidira s dobom najvećeg procvata i uspona hrvatske crkvene drame, crkveni je vrh promijenio svoj odnos prema crkvenom teatru. Glavni su uzroci tome bili ti što su se prikazanja, koja su u početku imala isključivo duhovne svrhe, počela mijenjati prihvaćajući elemente i situacije koji su navodili gledaoce na smijeh. Osim toga, predstave su često dovodile do nereda i prepiranja u publici s teškim posljedicama po ugled Crkve. I, napokon, Crkva je nastojala nametnuti više reda u životu klera i u pogledu ispoljavanja vjere u narodu, što je naročito došlo do izražaja neposredno nakon Tridentskog koncila.³⁹

Usljedile su mnogobrojne crkvene zabrane izvođenja zbog profanacija i svađa, izdane već prilikom prvih posttridentskih vizitacija. U primjeni koncilskih dekreta naročito se isticao rapski biskup Vincent, koje je klericima zabranjivao da sudjeluju u uprizorenjima. F. S. Perillo nas, nadalje, obavještava kako su nakon vizitacije kardinala Augustina Valiera,

37 Francesco S. Perillo, *Hrvatska crkvena prikazanja*, Split 1978., str. 75.

38 Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str. 103-105, 113.

39 Perillo, *Hrvatska crkvena prikazanja*, str. 75.

sinodalni akti zadarske i šibenske dijeceze 1579. godine odredili da “*cum repraesentatives Passionis et sanctorum fiunt, plerumque oriantur inimitiae et res sacrae profane tracentur, risusque interdum inde excitetur, repraesentationes hujusmodi episkopi fieri minime permitant*”.⁴⁰ Osim toga, svećenstvu je bilo zabranjeno da prisustvuje predstavama i plesovima. Pa, ipak, da su prikazanja tijekom 17. st. bila često održavana čak i unutar posvećenih prostora može se doznati iz raznih izvora.

Na udaru zabrana našle su se i pučke bratovštine, jer je crkvena vlast pobožnost u bratovštinama smatrala sličnom reformističkom pokretu.⁴¹ Kao najčešći oblik organiziranog religijskog života u srednjovjekovnoj Europi, bratovštine ili *confraternitates laicorum* osnivane su radi uzajamne potpore članova sličnog društvenog položaja okupljenih prema profesionalnom kriteriju, župnoj pripadnosti ili pobožnosti koju promiču.⁴² Pod utjecajem tzv. prosjačkih redova, dominikanaca i franjevca, ali i bičevalaca (flagelanata) u 12. i 13. st. bratovštine se na hrvatskom tlu počinju širiti po primorskim gradovima i jadranskim otocima, a kasnije i u unutrašnjosti.⁴³ Uz bratovštine Gospe od Ružarija, Tijela Kristova i Gospe od Karmela, mnoge su od njih bile posvećene i mjesnim zaštitnicima, poput one Sv. Vlaha u Dubrovniku i sv. Duji u Splitu. Najstarija od njih potječe najvjerojatnije iz 1176. (bratovština sv. Križa), a njeni su se pripadnici, zlatari, okupljali pri crkvi Sv. Silvestra u Zadru. Ne čudi stoga činjenica da začetci hrvatske pasionske poezije, koji bi, premda se nisu sačuvali, mogli sezati još u 13. stoljeće, vuku porijeklo upravo iz okrilja bratovština, čiji je duhovni život i inače bio usko povezan s cjelokupnim hrvatskih srednjovjekovnim književnim stvaralaštvom. O njihovome djelovanju pisali su, primjerice, L. Čoralić, N. Luković, V. Foretić, I. Benyovsky Latin i Z. Pešorda Vardić.

Fenomen višestoljetnih želja i težnji vjernika-laika da budu aktivni članovi svoje domaće crkve jer su u bratovštine kao žarišta duhovnog života gradskog stanovništva bile učlanjene gotovo sve odrasle osobe obaju spolova, bio je uvelike oprimjeren kroz pokretanje i predvođenje raznih oblika pučke pasionske pobožnosti, zatim putem izgradnje mnogobrojnih crkava i kapelica, te na koncu njegovanjem sakralne umjetnosti, pri čemu su

40 Isto, str. 76.

41 Josip Bratulić, Srednjovjekovne bratovštine i crkvena prikazanja, *Dani hvarskog kazališta: Srednjovjekovna i folklorna drama i kazalište*, sv. 2, Split 1985., str. 455.

42 Vilma Pezelj, Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, *Zbornika radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 47, br. 1, Split 2010., str. 155.

43 Božo Baničević, *Bratovštine*, Žrnovo 8. 11. 1998., <http://www.korcula.net/history/dbozo/bratovstine.htm> (pristupljeno 1. listopada 2013.).

nerijetko ostajali u relativno jakom stupnju samostalnosti u odnosu na Crkvenu hijerarhiju i na društveno-političke gospodare.⁴⁴ Takvo je djelovanje, osim toga što je bilo propisano bratovštinskim statutima, odnosno *matrikulama*, podržavalo i izvjesnu svijest laika o vlastitoj važnosti spram Crkve.

U tom se pogledu, prema razlaganju Josipa Bratulića, može reći kako je povijest bratovština općenito odražavala katkad skrivenu, katkad otvorenu borbu između Crkve i države u srednjem vijeku, jer su obje nastojale utjecati na bratovštine zbog njihova gospodarskog i moralnog prestiža.⁴⁵ Nadalje, u svojoj je ocjeni dalekosežne uloge bratovština na otoku Hvaru, Mateo Bratanić istaknuo kako su one “u svojstvu promicatelja i čuvara pučkog pobožnog pjesništva, pružale društveno i mentalno okrilje u često teškom životu srednjovjekovnog čovjeka. Pored samostana, to su bile najbolje organizirane društvene matice u kojima se čovjek mogao osjećati zaštićen i poštovan. U takvim okolnostima, često udaljen od klera, zbog staleške nejednakosti, puk je na sebi svojstven način iskazivao religijske osjećaje kroz pobožnosti vezane uz Isusovo otkupiteljsko djelovanje muke i smrti na križu”.⁴⁶

Ostaje upitno u kojoj su mjeri crkvene vlasti uspjele u konačnici nametnuti svoj utjecaj na bratovštine, te jesu li zabrane zapravo imale učinka. Bilo kako bilo, ostaje činjenica da nakon što su se u prethodnim stoljećima crkvena prikazanja proširila na gotovo cjelokupnom prostoru od Istre do Boke kotorske, poslije Tridentskog koncila ona se vraćaju pod skute bratovština, samo što je u tom slučaju njihov razvojni put bio obrnut: od razvijenijih oblika vodio je ka onim skromnijima, da bi se ustalio na pučkoj pobožnosti s čitanjem tekstova.⁴⁷ Takvim pučkim shvaćanjima o prikazivanju i dramaturgiji vjerskih tema u nekim je pogledima znalo biti blisko, recimo, barokno govorništvo, no to područje već izlazi iz planirana dosega autorove disertacije.

44 Bernardin Škunca, *Za križen na otoku Hvaru*, Hvar – Zagreb 2013., str. 234.

45 Bratulić, *Srednjovjekovne bratovštine*, str. 454.

46 Mateo Bratanić, Recenzija knjige *Za križen na otoku Hvaru* Bernardina Škunce, *Kruvenica*, list župe sv. Stjepana I., *pape i mučenika*, br. 25, Hvar 2013., str. 13.

47 Bratulić, *Srednjovjekovne bratovštine*, str. 456-457.

Zaključak

Budući da su srednjovjekovne pasionske drame svojim vjeroispovjednim i svjedočanskim karakterom, iskazujući univerzalne poruke, bile podjednako razumljive za sve staleže, ukorijenjene u puku kroz liturgiju, lako dostupne, redovite i optjecajne (na narodnom jeziku!), kao iznimno zahvalna i vjerodostojna vrela nalaze se ravno na sredotočju između privatne isprave i književnoga djela (kolokvijalno rečeno: čine zlatnu sredinu između nečega potencijalno presuhoparnoga i preapstraktnoga za proučavanje s obzirom na prirodu autorova istraživanja). Ta su djela također bila rasprostranjena diljem cijele kršćanske Europe, pri čemu je njihova glavna namjena bila da kao sredstva jačanja i širenja pobožnosti kod srednjovjekovnih vjernika pobuđuju potresne osjećaje sudjelovanja i svesrdna suživljavanja s Kristovom pasijom.

Dosegavši sâm konac ovoga rada, autor izražava nadu da je preglednim opisom izrade njenih poglavlja uspio pokazati kako bi njegova disertacija u nastajanju bitnim produbljanjem dosadašnjih spoznaja i interpretacija navedenoga žanra mogla poslužiti kao osnova za daljnja kulturološka i književnopovijesna istraživanja, koja bi se bavila dekodiranjem emotivnih i misaonih kodova srednjega vijeka te pitanjem osnaživanja vjerskoga identiteta kroz nazočnost izvođenju pasionskih drama, plačeva i njima srodnih nabožnih manifestacija (hvarska procesija "Za križen", bavorska predstava "*Passionsspiele Oberammergau*", itd.), imajući u vidu kako takva vrst interdisciplinarnog istraživanja, tumačenja i vrednovanja, koje je u prvom redu usredotočeno na emocije, odnosno ljubav, u hrvatskoj historiografiji još nikada dosad nije bila provedena.

Ivan Missoni

The apparition of physical and ecstatic love in Croatian medieval Passion Plays – Introductory reflections

SUMMARY

This text represents a brief overview of the topic and contents of my doctoral dissertation entitled *Physical and Ecstatic Love in Croatian Medieval Passion Plays on the Example of the Virgin Mary*. Within it I seek to introduce and recount an array of scientific fields which will be properly dealt with during my research, including: the notion of emotions in the Middle Ages, the genesis and evolution of Croatian medieval Passion Plays and *Planctus Mariae*, accounts of their respective public performances, the strengthening of Marian devotion, and the nature of contention between the Church and lay confraternities.

After a short introductory passage, I proceed with setting forth the outlines of the history of emotions, starting from the views held by the great Ancient Greek philosophers, Plato and Aristotle, and working my way through patristic and scholastic thought towards the Renaissance, whilst directing special focus on the two most influential medieval theoreticians of emotions: St. Augustine and, of course, St. Thomas Aquinas.

Before conducting my analysis of the available texts of Croatian medieval Passion Plays and their related Marian lamentations in the context of both physical and ecstatic concepts of love formulated by the French Jesuit scholar, Pierre Rousselot, I delve deeper into the emergence and development of the genre in question since its literary works were, as means of invigorating and exhorting religious reverence among the faithful, fairly widespread throughout Christian Europe, thus constituting a credible and generous source regarding the nature of my thesis.

My account subsequently draws to a close after discussing the performances of the aforementioned plays, which were held annually during the Holy Week, hence stirring religious emotions and compelling the gathered faithful into heartfelt participation in Christ's Passion, whereas I summarize with musings upon the desired scientific advancement I hope pursuing my quest might attain.

Keywords: physical love, ecstatic love, Pierre Rousselot, religious drama, Croatian Passion Plays, *Planctus Mariae*, medieval emotions, lay confraternities, popular piety

Tomislav Matić

IVAN VITEZ U DJELIMA ANTONIJA BONFINIJA I IVANA TUROČKOG

U radu se uspoređivanjem djela Ivana Turočkog i Antonija Bonfinija uviđa da je Ivan Vitez u djelu prvome samo uzgredno, dok se u potonjem detaljno, opisuje njegova uloga u politici Ugarskog Kraljevstva druge polovine 15. stoljeća. Uzroci te razlike vjerojatno leže u različitim namjerama kroničara jer Turočki svojim djelom uzvisuje kralja Matijaša, protiv kojeg se Vitez pobunio, a Bonfini pak daje mnogo objektivniji prikaz njegove vladavine.

Ključne riječi: Ivan Turočki, Antonio Bonfini, Ivan Vitez, historiografija, 15. stoljeće

Ivan Vitez od Sredne, jedan od najznačajnijih diplomata i političara Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, koji je svojim radom i utjecajem obilježio veliki dio 15. stoljeća, nije prošao nezapaženo među kroničarima svoga vremena.¹ Njegovo se ime spominje i u dvama najvažnijim ugarskim narativnim izvorima za povijest 15. stoljeća, ali na prilično različite načine i u različitim kontekstima. Zadatak ovog rada bit će istražiti koliko se, i iz kojih razloga razlikuju prikazi Ivana Viteza u *Ugarskoj kronici* Ivana Turočkog² i djelu

1 Jedina je sveobuhvatna biografija Ivana Viteza djelo Vilmosa Fraknóija *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budimpešta 1879. Pisana je uglavnom na temelju epistolarija Ivana Viteza, te podataka koje je autor uspio pronaći u tadašnjim arhivima. Djelo je puno pogrešaka i zaključaka koji su kasnije opovrgnuti novopronađenim materijalom. Primjerice, Fraknói je već deset godina kasnije objavio posve drugačiju verziju porijekla i obiteljskog stabla Ivana Viteza (Vilmos Fraknói, Zrednai Vitéz János primás származása, *Katholikus szemle*, sv. 2, Budimpešta 1888., str. 569-575).

2 U ovom ću radu koristiti izdanje latinskog teksta kronike iz 1985. godine (Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, ur. Elisabeth Galantai – Julius Kristo, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, nova serija, knj. 7, sv. 1, Budimpešta 1985.), kao i englesko izdanje iz 1991. godine, koje je opremljeno izvrsnim kritičkim aparatom i predgovorom Pála Engela (János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, prev. Frank Mantello, predgovor i komentar napisao Pál Engel, Medievalia Hungarica Series, sv. 2, Bloomington, Indiana 1991.).

Rerum Hungaricarum Decades Antonija Bonfinija.³

Prije svega, valja spomenuti da su ta dva autora, iako su bili suvremenici, te su i spomenuta djela napisali gotovo u isto vrijeme, bili po gotovo svemu ostalome posve različiti. Ivan Turočki bio je rođeni Mađar, pripadnik nižeg plemstva iz Sjeverne Ugarske, odnosno današnje Slovačke. Rođen je vjerojatno oko 1435. godine, a karijeru je ostvario kao pisar, većinu svoga života radeći u kancelariji kraljevskog suca.⁴ Kao takav, imao je pristup mnogim poveljama i dokumentima, što se primjećuje u njegovim djelima.⁵ Međutim njegovo je obrazovanje bilo relativno nisko, i nije pokazivao – ili poznavao – nikakve značajke humanističkog historiografskog stila.⁶ Unatoč tome, mjestimice se trudio dokazivati svoju sofisticiranost, primjerice ubacivanjem tzv. “purpurne proze” u svoj narativ,⁷ ili datiranjem pojedinih događaja pomoću astronomskih fenomena.⁸

Njegovo je djelo više puta tiskano 1488. godine, kada je kralj Matijaš Korvin bio na vrhuncu moći, i bilo je vrlo popularno.⁹ Ivanovo je djelo iznimno naklonjeno Hunjadijima, što posebno bode oči prilikom izvještavanja o ubojstvu grofa Ulrika Celjskog, kada Turočki na sve načine nastoji prikazati Ladislava Hunjadija kao heroja, a Ulrika kao zlikovca koji je zavrijedio takvu sudbinu.¹⁰ Kada govori o podvizima kralja Matijaša Korvina, Turočki napušta svaku objektivnost i svoje djelo pretvara u panegirik.¹¹ Ta naklonjenost Hunjadijima, posebno prema Matijašu, očito se odrazila i na njegov odnos prema Ivanu Vitezu, koji je zbog pobune protiv Matijaša Korvina 1471. godine pao u nemilost. Matijaš je bio poznat po tome da uvrede ne zaboravlja i ne propušta osvetiti, te je

3 Koristit ću prvo potpuno izdanje ovog djela, objavljeno 1568. godine (Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia*, Basel 1568.). Značaj i nastanak toga izdanja izvrsno je opisan u: Ágnes Ritoókné Szalay, Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása, u: “*Nympha super ripam Danubii*” – *Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, ur. Ágnes Ritoókné Szalay, Budimpešta 2002., str. 207-211.

4 Pál Engel, *Foreword*, u: Thuróczy, *Chronicle*, str. 5-6.

5 Ugarske su kraljevske darovnice sadržavale opise zasluga njihovih adresanata, ali bez točne datacije tih događaja. Turočki ih je često koristio, što je rezultiralo nesigurnom kronologijom događaja koje opisuje. Isto, str. 14-15.

6 Isto, str. 1, 17; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen*, London – New York 2001., str. 321-322.

7 Čak se niti u tome Turočki ne odmiče daleko od ambijenta koji poznaje; npr: ... *in diebus, cum scilicet celer et ingeniosus notariorum calamus ... annum de recenti scribere inceperat* ... (Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 282).

8 Npr. ... *estatis ea parte adveniente, cum ... Phebusque suum geminorum per campum moveri faciebat currum* ... (Isto, str. 267).

9 Engel, *Foreword*, str. 17-18.

10 Thuróczy, *Chronica Hungarorum*, str. 273-275; vidi i Englove bilješke uz tekst u: Thuróczy, *Chronicle*, str. 186-191, posebno 190, bilj. 490. Bonfini velik dio opisa tih događaja doslovno preuzima od Turočkog, ali, za razliku od potonjeg, ne propušta spomenuti da je Ladislav Hunjadi zabranio ulazak u Beograd kraljevoj vojsci, što na cijeli događaj baca posve drugačije svjetlo. Bonfini, *Decades*, str. 519.

11 U narativ uključuje čak i dvije pjesme u slavu Matijaša i njegovih podviga: jednu u čast njegovog izbora za češkog kralja (Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 288-289) i jednu u čast njegovog osvajanja Beča (Isto, str. 292).

razumljivo da ni Turočki nije mogao blagonaklono pisati o jednom pobunjeniku.¹²

S druge strane, Antonio Bonfini nije bio opterećen takvim skrupulama. Kao Talijan, rođen u srednjoj Italiji (u mjestu Ascoli Piceno ili Patrignone), vjerojatno 1427. godine, nije bio podanik ugarskih vladara, te je mogao s više kritičnosti sagledati materiju.¹³ Također, bio je znatno bolje obrazovan od Turočkog, što je vidljivo upravo u činjenici da ustrajno koristi *interpretatio Romana* za suvremene termine, nazivajući Poljake Sarmatima, koristeći antičke nazive za kršćanska svetišta i sl.¹⁴

U svome odnosu prema Matijašu Korvinu, i Hunjadijima općenito, Bonfini je daleko objektivniji od Turočkog. Iako na sva usta hvali podvige Janka Hunjadija, ne propušta spomenuti kako se potonji cjenkao oko otkupnine za osmanske zarobljenike,¹⁵ niti da se dao podmititi od Đurađa Brankovića kako bi pristao na sklapanje mira s Osmanskim Carstvom 1444. godine.¹⁶ Isto tako, iako sastavlja priču o rimskom podrijetlu Hunjadijevaca, koje naziva Korvinima,¹⁷ ne prešućuje ni verziju prema kojoj bi Janko Hunjadi bio nezakoniti sin Sigismunda Luksemburškog i neke vlaške djevojke.¹⁸

Matijaš Korvin u Bonfinijevom djelu također izgleda mnogo "ljudskije". Bonfini često navodi anegdote za koje kaže da ih je čuo osobno od kralja, kojeg je osobno poznao, za

12 Matijaš je još 1481. veze s pobunom koristio kao sredstvo za držanje plemstva pod kontrolom, vidi Miroslav Kurelac, *Ivan Vitez od Sredne i Jan Panonije (Ivan Česmički) između anarhije i tiranije*, u: *Dani Hvarskog kazališta/Hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*, Split 1990., str. 239 i 243-246, bilj. 28; Tamas Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526*, neobjavljena doktorska radnja, Budapest: Central European University, 2012., str. 82-83, 139, 183, Dražen Nemet, Prikaz Janusa Pannoniusa u djelu Antonija Bonfinija *Rerum Ungaricarum Decades, Podravina*, god. 9, br. 18, Koprivnica 2010., str. 57, bilj. 77. Nakon smrti Jana Panonija, jednog od najistaknutijih sudionika pobune, čini se da je njegovo tijelo dugo ostalo nepokopanim zbog straha od kraljeva gnijeva (Isto, str. 56-57). Da je Ivan Vitez ostao Matijašu u vrlo lošoj uspomeni, vidi se i iz jedne anegdote Galeotta Marzija; vidi: Galeottus Martius Narniensis, *Znamenité, múdre i žartovné výroky a činy král'a Mateja. De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, prir. L'udmila Buzássyová – Daniel Škoviera, Bratislava 2005., str. 178-187.

13 Giulio Amadio bio je prilično siguran da je Bonfini rođen 1427. godine, ali naširoko raspravlja o mjestu njegova rođenja. Skloniji je teoriji prema kojoj bi Bonfini bio rođen u Patrignoneu, odakle potječe njegova obitelj. Njegov otac Francesco neko je vrijeme bio upisan među patricije grada Ascolija, ali Amadio smatra da mu je ta povlastica oduzeta čim je njegov patron, grof Carrara, istjeran iz grada. Antonio Bonfini predstavljao se kao građanin Ascolija, a ne kao patricij. Među građane upisan je najvjerojatnije između 1450. i 1455. godine. Usp. Giulio Amadio, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche 1930., str. 7-9, 28-29.

14 Primjerice: *Teuthonum & Sarmatarum mores ac studia usque adeo diversa esse...* (Bonfini, *Decades*, str. 437). Bonfini općenito nastoji izbjegavati srednjovjekovne latinske termine; npr. samostan Sv. Stjepana kod Lučenca naziva *divi regis Stephani phanum* (Isto, str. 501). Cijeli odlomak u kojem se rečeni samostan spominje preuzet je iz kronike Ivana Turočkog, ali ga je Bonfini preradio *all'antica*. Turočki nema skrupula glede korištenja mnogo razumljivijih srednjovjekovnih termina; isti samostan naziva *claustrum sancti regis Stephani* (Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 260).

15 Bonfini, *Decades*, str. 477.

16 Isto, str. 482.

17 Isto, str. 538 i dalje.

18 Isto, str. 542-543. Bonfini priznaje da je ovo vjerojatno bila zlonamjerna kleveta, čije se autorstvo pripisuje Ulriku Celjskom.

razliku od Turočkog.¹⁹ Međutim navodi i kraljeve bjesove i okrutnosti. Također – što je Turočkom nezamislivo – spominje da Matijaša ugarsko plemstvo nije u potpunosti prihvatilo, jer je bio stranac, Vlah, a još k tome i niska roda (nazivali su ga “vlaškim kraljevićem”).²⁰ Takav je odnos prema kralju razumljiv jer mu je Bonfini rijetko bio na dohvata ruke. Iako je upoznao Matijaša još 1486. godine,²¹ nedugo nakon čega je počeo pisati ugarsku povijest,²² boravio je u Italiji i u Ugarskoj, u koju se trajno preselio tek otprilike u vrijeme Matijaševe smrti 1490. godine.²³ Svoje je djelo napisao tijekom vladavine Vladislava II., koji nije imao nikakvog razloga da voli Matijaša.²⁴ Dakle iako je Bonfini svoje djelo napisao svega nekoliko godina nakon Turočkog, ta se manja kronološka razlika znatno odrazila i na prikaz lika i djela Ivana Viteza.

Valja također reći da je Bonfini nemilosrdno prepisivao od Turočkog, uklopivši u svoje djelo gotovo cijelu *Ugarsku kroniku*, do te mjere da preuzima čak i pogreške, pogrešnu kronologiju i odlomke potpuno nevažne za narativ.²⁵ Međutim Bonfini dodaje i mnogo podataka koji su Turočkom bili nepoznati, ili u najmanju ruku nevažni. Primjerice, mnogo detaljnije i točnije opisuje husitske ratove i unutrašnje sukobe u Ugarskom Kraljevstvu.²⁶ S obzirom na to, nije čudno što Bonfini Viteza, koji u *Ugarskoj kronici* ima u najboljem slučaju epizodnu ulogu, spominje mnogo češće, do te mjere da on postaje jednim od glavnih likova

19 Isto, str. 448, 529, 550. Bonfini navodi da mu je te anegdote Matijaš pričao u Beču, nedugo prije svoje smrti.

20 Isto, str. 542.

21 Bonfini se Matijašu, koji je tada ratovao u Austriji, uputio krajem 1486. godine, te je njemu, kraljici Beatrici i sinu Ivanišu poklonio niz svojih radova. U osvojenom Beču održao je govor kojim je zadivio kralja. Međutim čini se da sam Bonfini nije očekivao duže izbjavanje, jer je od grada Recanatija, u kojem je do tada radio kao učitelj, tražio samo dva mjeseca dopusta. Usp. Amadio, *La vita e l'opera*, str. 89-92.

22 Isto, str. 153.

23 Isto, str. 215, 220.

24 Vladislavu II. se, po svemu sudeći, svidio Bonfinijev rad, te mu je 1492. g. dodijelio nasljednu titulu ugarskog plemića (Isto, str. 194, 223 i dalje).

25 Amadio navodi kroniku Turočkog kao jedan od Bonfinijevih izvora (Isto, str. 226), kao i Nemet (Prikaz Janusa Pannoniusa, str. 50). Dokaze za to lako je pronaći – npr. tobožnji govor kraljice Elizabete nakon smrti kralja Alberta Bonfini je preuzeo od Turočkog, produživši ga i preradivši *all'antica* (Bonfini, *Decades*, str. 441 i Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 235). Također, Bonfini slijedi Turočkog pogrešno navodeći kninskog biskupa kao jednog od poslanika na poljskom dvoru prilikom izbora Vladislava za kralja (Bonfini, *Decades*, str. 442 i Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 235). Stvarni poslanik bio je biskup Senja Ivan de Dominis (Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, ur. Iván Boronkai, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, nova serija, sv. 3, Budapest 1980., dok. 1, str. 169). Kao dobar primjer pogreški u kronologiji i faktografiji može poslužiti i odlomak o Nikoli od Macedonije i kralju Ikaču (Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 226-227 i Bonfini, *Decades*, str. 424-425). Usp. Engelove komentare u: Thuróczy, *Chronicle*, str. 81, bilj. 156 i 82, bilj. 159.

26 Kod Turočkog su Husitski ratovi krajnje pojednostavljeno i faktografski pogrešno opisani u: Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 221-223. Takav se opis uklapa u tendenciju Turočkog da “pojednostavi” komplicirane događaje i nastoji ih prikazati logičnijima, tako da budu razumljiviji slušaocima. Bonfini je mnogo precizniji i opširniji (Bonfini, *Decades*, str. 410-423).

velikog dijela 4. i 5. toma *Dekada*.

Turočki prvi put spominje Viteza kao jednog od pristaša Hunjadijeve stranke koji su uhapšeni zajedno s Ladislavom Hunjadijem u ožujku 1457. godine, zajedno sa Sebastijanom Rozgonyijem, Ladislavom Kanižajem, Gašparom Bodóm, Pavlom Modraram, dva Pavla Hrvata i Wolfgangom Frodnoharom.²⁷ Iako Turočki navodi Viteza na prvom mjestu, to je vjerojatno zato što je on bio jedini biskup na tom popisu, a ne zato što bi Turočki htio isticati posebnu bliskost Viteza s Hunjadijima. Tome u prilog ide i činjenica što Turočki navodi da je, nekoliko dana nakon smaknuća Ladislava Hunjadija, Vitez zbog svoga visokog položaja predan u ruke ostrogonskog nadbiskupa Dionizija Szechyja, bez objašnjavanja što se dalje događalo s njim.²⁸

Bonfini ide mnogo dalje od Turočkog. Viteza uvodi u narativ već u kontekstu kovanja zavjere radi ubojstva Ulrika Celjskog u Beogradu 1456. godine. Spominje da se tada, u atmosferi koja je zbog međusobnih trzavica već dovedena do usijanja, Ladislav Hunjadi odlučio posavjetovati s prijateljima svoga oca, a posebno s Ivanom Vitezom, kako da ubije Ulrika. Pri tome objašnjava da je Vitez nekada bio savjetnik Ladislavova oca, Janka Hunjadija. Ovom je prilikom Vitez rekao da zbog svoje vjere ne može savjetovati ubojstvo, ali ako bi ga Ladislav ipak počinio, ne bi ga osuđivao zbog toga. Drugi savjetnici su pak jednostavno tvrdili da Ulrika, kao neprijatelja, treba ubiti.²⁹ Turočki kaže samo da su Ladislava njegovi pristaše, od kojih su mnogi bili vrlo moćni ljudi i protivnici Ulrika Celjskog, nagovarali da potonjeg ubije, uopće ne spominjući Viteza i njegove skrupule.³⁰

I Vitezova sudbina nakon hapšenja 1457. godine mnogo je detaljnije opisana kod Bonfinija. Naime Bonfini navodi da je Vitez bio prvi i najvažniji uhićenik, te da je uhapšen zato što su njega i ostale smatrali najbližim prijateljima Ladislava Hunjadija, i sudionicima u ubojstvu Ulrika Celjskog. Spominje i da je Janko Hunjadi uzdigao Viteza na čast varadinskog biskupa, te da je potonji bio staratelj i učitelj njegovih sinova, a povrh toga i muž najveće vrline i mudrosti svoga vremena, i izvrstan govornik.³¹ Ostale uhićenike navodi istim redoslijedom kao i Turočki, te možemo pretpostaviti da je i u ovome Bonfini slijedio narativ *Ugarske kronike*, osim podataka o Vitezu, koji su očito došli iz drugih izvora. Bonfini prenosi,

27 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 278. Za identitet navedenih osoba, vidi Englove komentare u: Thuróczy, *Chronicle*, str. 197-198, bilj. 512-517.

28 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 280.

29 Bonfini, *Decades*, str. 519.

30 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 274-275.

31 Bonfini, *Decades*, str. 521.

isto kao i Turočki, da je Vitez nakon hapšenja odveden na suđenje kardinalu Szechyju ali, za razliku od Turočkog, kaže i da je to učinjeno na zahtjev kardinala Carvajala, legata Svete stolice, i to zato što je Szechy, zbog svoga položaja ostrogonskog nadbiskupa, bio i stalni papinski legat (*legatus natus*) u Ugarskoj.³² Turočki navodi što se desilo s ostalim uhićenima nakon toga, ali daljnju Vitezovu sudbinu prešućuje što, kao što ćemo vidjeti, nije iznenađujuće.³³

Naime Bonfini navodi da je kralj Ladislav V., kada je nakon smaknuća Ladislava Hunjadija odlazio u Beč, na putu došao do Ostrogona. Tamo je bio zatočen Ivan Vitez, kojeg je kardinal Szechy držao radi suđenja. Kralj Ladislav pozvao je Viteza k sebi, te ga utješio blagim riječima, rekavši da je u zatvor bio bačen protiv njegove volje, jer je Ladislav u Budimu morao tolerirati volju plemstva, od koje je sada slobodan. On osobno pak smatra da nikada tolika sramota nije nanesena čovjeku takva dostojanstva i čestitosti, te da je Vitez bio zatočen radi tuđeg zločina. Stoga ga oslobađa i vraća na staro dostojanstvo i biskupski položaj.³⁴

Nije čudno što Turočki posve izostavlja ovaj događaj, iako se on zaista dogodio – makar ne nužno baš u takvom obliku. Naime Turočki Ladislava V. nastoji prikazati prije svega kao vjerolomnika,³⁵ dok ga Bonfini općenito predstavlja u mnogo povoljnijem svjetlu. Zbog toga je i bilo moguće da u svoj narativ uključi ovu toplu, ljudsku epizodu, u kojoj Ladislav ispada human i dobrostiv.

Isto tako, vrlo je moguće da je Bonfini za Ladislavovu ulogu pri oslobađanju Viteza saznao iz radova Eneje Silvija Piccolominiya. Piccolomini, naime, u jednom svojem pismu spominje da je čuo da kralj Ladislav nije bio sklon Vitezovom hapšenju i zatvaranju u budimsku tvrđavu, ali da su ga zaveli savjeti onih koji su zavidjeli Vitezu. Budući da je kralj bio mlad i još neiskusn u vladanju, nije se usudio suprotstaviti moćnim savjetnicima. Međutim pazio je da pri tome nitko ne naudi Vitezu, i kasnije ga je od svoje volje oslobodio i vratio u svoju službu.³⁶ Vitez je zaista ostao uz Ladislava sve do njegove smrti, o čemu svjedoči potresno pismo u kojem piše da je bio prisutan dok je Ladislav ležao na samrti i

32 Isto, str. 523.

33 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 280-281.

34 Bonfini, *Decades*, str. 523.

35 Turočki mnogo prostora posvećuje žaljenju radi kraljeve tobožnje vjerolomnosti (Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 276).

36 Vilmos Fraknói (prir.), *Joannis Vitez de Zredna, episcopi Varadiensis in Hungaria orationes in causa expeditionis contra Turcas habitae item Aeneae Sylvii epistolae ad eundem exaratae: 1453-1457*, Budapest 1878., dok. 10, str. 44.

vlastitim ga očima vidio mrtvog.³⁷ Budući da je Piccolomini jedan od malobrojnih autora koje Bonfini navodi kao izvore,³⁸ moguće je da je i epizoda s Vitezovim oslobađanjem dramatzirana verzija spomenutog Piccolominijevog pisma.³⁹

Nakon epizode s hapšenjem, Turočki Viteza uopće ne spominje prije njegove pobune protiv kralja Matijaša 1471. godine. Međutim razlozi za to su više nego vjerojatno političke, a ne objektivne naravi. Bonfini ne propušta spomenuti izrazito važnu ulogu koju je Vitez odigrao prilikom oslobađanja Matijaša iz Praga i njegovog dovođenja u Ugarsku nakon što je izabran za kralja. U *Dekadama* je navedeno kako je Matijaševa majka Elizabeta poslala upravo Ivana Viteza u Prag da radi na Matijaševom oslobođenju, jer je bio najistaknutiji među prijateljima pokojnog Janka Hunjadija, a usto i vjeran i mudar čovjek. Vitez je u Pragu dogovorio s kraljem Jurjem Podjebradskim Matijaševu otkupninu, te se uoči sabora na kojem je Matijaš izabran za kralja vratio u Ugarsku, gdje je zajedno s Elizabetom i njenim bratom Mihaelom Szilágyijem radio na prikupljanju glasova za Matijašev izbor, koristeći svoju veliku spretnost i politički utjecaj.⁴⁰

Bonfini također navodi da je, prilikom svečanog ulaska Matijaša Korvina iz Češke u Ugarsku, Vitez održao govor uz obalu rijeke Morave, kao najzaslužniji za Matijaševo oslobođenje. Nakon toga je predao Jurju Podjebradskom otkupninu, potvrdio savez Ugarske i Češke i preveo Matijaša preko rijeke u Ugarsku.⁴¹ I prilikom Matijaševa ustoličenja u Budimu, Bonfini spominje Viteza kao kraljevog prvog suradnika, koji se nikad nije odvajao od njega. Kao članove Ladislavova dvora nabroja prije svih Viteza, zatim kardinala Széchyja, te Mihaela Szilágyija, Sebastijana Rozgonyja, Ladislava Kanižaja i ostale prijatelje Matijaševa oca.⁴² Ivan Turočki kao zaslužne za Matijašev izbor spominje Mihaela Szilágyija,

37 Vitéz, *Opera quae supersunt*, str. 201, dok. 23.

38 Bonfini, *Decades*, str. 452, 503, 504.

39 Bonfini u svojem narativu često koristi anegdote iz Piccolominijevih pisama. Npr. epizodu u kojoj je Ladislav V. kao dijete darovao Janu Jiskri šest novčića (*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit (1431-1445). I. Band: Privatbriefe*, ur. Rudolf Wolkan, Fontes Rerum Austriacarum, 2. Abteilung: Diplomataria et acta, sv. 61, Wien 1909., dok. 192, str. 568; Bonfini, *Decades*, str. 456), ili upozorenje jednog češkog plemića kralju Ladislavu da ne dolazi u Češku ukoliko nema dvije glave, pa da jednu za svaki slučaj ostavi u Austriji (*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. III. Abteilung: Briefe als Bischof von Siena. I. Band: Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Ausgang des Regensburger Reichstages (23. September 1450 – 1. Juni 1454)*, ur. Rudolf Wolkan, Fontes Rerum Austriacarum, 2. Abteilung: Diplomataria et acta, sv. 68, Wien 1918., dok. 160, str. 290, usp. Bonfini, *Decades*, str. 506). Bonfinijevu tendenciju pretvaranja pisama u narativne segmente vidi i Nemet (Prikaz Janusa Pannoniusa, str. 51).

40 Bonfini, *Decades*, str. 529-530.

41 Isto, str. 535-536.

42 Isto, str. 537.

Sebastijana Rozgonyja, Ladislava Kanižaja, Tomu Sekelja i dr.⁴³ (koje spominje, nekoliko poglavlja ranije, kao najodanije sljedbenike Janka Hunjadija)⁴⁴ – ali ne i Ivana Viteza. Štoviše, prilikom Matijaševa ustoličenja spominje samo “gomilu plemića” koji su postali njegovim dvorjanima,⁴⁵ a pri opisivanju Matijaševe vladavine ne imenuje niti jednog od njegovih sljedbenika, vjerojatno zato da ne bi oduzeo nešto od slave moćnom kralju za kojeg je pisao.

Bonfini i nakon dolaska Matijaša na vlast nastavlja nizati Vitezove podvige tamo gdje Turočki ne opisuje ničije podvige osim Matijaševih: spominje da je Vitez poslan u Beč pregovarati s carem Fridrikom, te da je nagovorio cara da sklopi mir s Ugarskom i posini Matijaša, te dogovorio otkupninu za Svetu krunu.⁴⁶ Pri tome ističe Vitezovu govorničku vještinu, koja se pokazala i pred carem. Kada je došlo vrijeme da Sveta kruna bude dopremljena u Ugarsku, Bonfini spominje Viteza kao vođu sedmočlanog poslanstva koje je s velikom pratnjom otišlo u Bečko Novo Mjesto da sklopi s carem trajni mir; međutim pred cara je pušten samo Vitez, a ostali su poslanici morali čekati u Sopronu. Nakon mjesec dana pregovora, Vitez je s carem dogovorio sklapanje mira, a pri plaćanju otkupnine ponovno je do izražaja došla njegova diplomatska vještina, kada je posredovao između cara i plemstva.⁴⁷

Bonfini spominje i nagradu koju je Vitez primio od Matijaša prilikom njegove krunidbe 1464. godine: njemu i svim budućim varadinskim biskupima darovana je bihorska županija. U Bonfinijevom tekstu može se pronaći i gotovo *verbatim* prepisan tekst darovnice, u kojoj Matijaš navodi da ga je njegov otac, Janko Hunjadi, na samrti ostavio Vitezu na brigu, koji je s njime dijelio dobro i zlo. Unatoč *interpretatio Romana*, koja je kod Bonfinija sveprisutna, smatram da imamo razloga pretpostaviti da je tekst darovnice prenio vjerno.⁴⁸ Niti Vitezovo unapređenje na čast ostrogonskog nadbiskupa nije prošlo nespomenuto,⁴⁹ kao ni njegovo pregovaranje s Emerikom Zapoljom, koji se tijekom pobune transilvanskog plemstva odmetnuo od Matijaša.⁵⁰

Turočki od svega ovoga ne spominje ništa, ali vjerojatna Vitezova nepopularnost

43 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 282.

44 Isto, str. 265-266.

45 Isto, str. 285.

46 Bonfini, *Decades*, str. 558-559.

47 Isto, str. 559.

48 Isto, str. 562. Ovaj spomen, kao i ostali spomeni Ivana Viteza u 4. tomu Bonfinijevih *Dekada*, opisani su u Snežana Božanić i Milica Kisić, O Ivanu Vitezu od Sredne u delu *Rerum Ungaricarum Decades, Istraživanja*, sv. 23, Novi Sad 2012, str. 219-228.

49 Isto, str. 564.

50 Isto, str. 570 i 572.

u vrijeme nastanka njegovog djela nije jedini razlog tome. Naime kada opisuje vladavinu kralja Matijaša, narativ Turočkog poprima panegirički ton, i prilično je oskudan podacima, do te mjere da bismo ga mogli nazvati najmanje detaljnim dijelom *Ugarske kronike*. Isto tako, Turočki svugdje nastoji stvoriti logičan narativ, kakav je lako pratiti slušaocima, te često prepravlja događaje tako da se čine jednostavnijima, na štetu točnosti. Iz njegove perspektive, spominjati Viteza istovremeno s Matijašem bilo bi ne samo nepoćudno, nego i posve nepotrebno. Naposljetku, svrha toga dijela *Ugarske kronike* je slavljenje Matijaša, i postignuća svih ostalih likova samo ometaju postizanje tog cilja.

U *Ugarskoj kronici* Ivan Vitez spominje se još samo jednom – prilikom opisivanja pobune 1471. godine. Taj je događaj očito bio previše važan da bi ga Turočki prešutio, i time je ujedno dobio priliku da opravda svoje izostavljanje Ivana Viteza iz narativa. Naime Viteza opisuje kao nezahvalnika, kojeg je milost kralja Matijaša uzdigla na visoki položaj, iako je bio niži plemić iz Slavonije. Zajedno s ostalim nezahvalnicima, Vitez je podigao pobunu kako bi unesrećio Matijaša, i time nije samo omeo Matiješevo ratovanje u Češkoj, nego mu je i pokušao oduzeti vlast u Ugarskoj, pozvavši u kraljevstvo poljskog princa Kazimira.⁵¹ Daljnja Vitezova sudbina se ne spominje, i Turočki nastavlja izravno s opisivanjem rata s Poljacima, u kojem događaje iz 1471. miješa s onima iz kasnijih godina – razlog tome je vjerojatno pojednostavljanje narativa, čemu Turočki i inače teži.

Otpisivanjem Viteza kao skorojevića, uzdignutog od strane Matijaša, i nezahvalnika koji kraljevu naklonost uzvraća pobunom protiv njega, Turočki opravdava izostavljanje te iznimno važne osobe iz prijašnjih događaja. Bonfini si je pak dopustio mnogo realniji opis Vitezove pobune. Za razliku od Turočkog, Bonfini navodi da je Vitez imao itekako dobre razloge za svoj čin, te napominje da je do tada bio toliko vjeran Matijašu, kojem je bio poput oca, da nitko nije mogao ni zamisliti da bi mogao učiniti tako nešto. Međutim budući da je Matijaš prestao slušati savjete plemstva i počeo o svemu odlučivati sam – štoviše, ušutkao bi svakoga tko bi se usudio nešto otvoreno savjetovati – plemstvo je počelo smatrati da je njihova moć okrnjena. Među uzrocima pobune su i golemi izvanredni porezi, zvani “dika”, te Matijaševo prisvajanje biskupskih prihoda i podvrgavanje klera svjetovnoj vlasti. Bonfini precizno napominje da je Matijaš narušio i Vitezovu biskupsku vlast, oduzevši mu desetinu na rudnike zlata (*auridecimas*, odnosno *urburae*) i druge prihode.⁵² Usprkos svemu tome,

51 Thurocz, *Chronica Hungarorum*, str. 289-290.

52 Bonfini, *Decades*, str. 588-589.

navodi da se Vitez zavjeri pridružio među posljednjima, protiv svoje volje, na nagovaranje ostalih velikaša, posebno svoga nećaka Jana Panonija.⁵³ Cijelu Vitezovu pobunu, njeno gušenje i Vitezovu predaju u ostrogonskoj tvrđavi opisuje vrlo dirljivo, navodeći i (zacijelo izmišljeni) Vitezov govor u trenutku predaje (u kojem Vitez govori da već dovoljno poznaje Matijašev karakter da bi znao da mu se loše piše),⁵⁴ a njegovo hapšenje i smrt u zatočeništvu opisuje kao rezultat iznenadnog kraljevog bijesa i vrlo nepravedan čin.⁵⁵

Na temelju prikaza života i djela Ivana Viteza u ova dva djela, nastala u razmaku od svega tri godine, možemo vidjeti koliko makar tako kratko vremensko razdoblje može utjecati na historiografiju. Naime, Ivan Turočki nastoji svim silama opravdati vladavinu Matijaša Korvina, te zato izostavlja Viteza iz svih važnih događaja 15. stoljeća, osim onih u kojima ga ima priliku prikazati u negativnom svjetlu – prvo njegovo hapšenje, kojim ukazuje na to da je cijelu svoju karijeru Vitez dugovao Hunjadijima, i zatim pobunu, zbog koje Vitez ispada nezahvalnikom i zlikovcem. Međutim zbog općenite kratkoće posljednjeg dijela *Ugarske kronike* i njegove usredotočenosti na Matijaša, možemo pretpostaviti da je Turočki Viteza izbacio iz narativa jednostavno zbog kratkoće. Antonio Bonfini, koji ne nastupa kao Matijašev apologet (iako piše vrlo povoljno o njemu), daje nam mnogo objektivniji i cjelovitiji prikaz Vitezovog političkog djelovanja u razdoblju od 1457. do 1472. godine, i iako je većina Bonfinijevih *Dekada* uljepšana autorovom maštom, Vitez je u njima ipak prikazan kao cjelovita, trodimenzionalna osoba. Budući da je Bonfini morao negdje pronaći podatke o Ivanu Vitezu, a kako oni nisu mogli doći iz *Ugarske kronike*, možemo zaključiti da je Vitezov život i djelo ipak ostavio traga na društvu 15. stoljeća, koji čak ni Matijašev bijes nije uspio u potpunosti zatrti. Time je, zahvaljujući Bonfiniju, Vitez ipak dobio svoje posmrtno opravdanje, koje je moralo čekati Matijaševu smrt.

53 Isto, str. 592. Usp. Nemet, Prikaz Janusa Pannoniusa, str. 54 i 58.

54 Bonfini, *Decades*, str. 590-591.

55 Isto, str. 592.

Tomislav Matić

Johannes Vitez in the works of Antonio Bonfini and Johannes Thuróczy

SUMMARY

In his chronicle, Johannes Thuróczy mentions Johannes Vitez only on two occasions: when he recounts the arrest of the adherents of Ladislaus Hunyadi in 1457, and the conspiracy and rebellion that was supposed to put the Polish prince Casimir on the Hungarian throne in 1471. Contrary to that, Antonio Bonfini makes a much more detailed account of Vitez's role in the Hungarian political life in the second half of the fifteenth century. The difference between these two chroniclers' treatments of Johannes Vitez probably stems from the difference of their intentions. Since Thuróczy acts primarily as an advocate of King Matthias Corvinus' politics, against which Vitez rebelled, he couldn't present the latter favourably, and thus he omitted most of the details related to him. Bonfini, on the other hand, wrote most of his account only after King Matthias' death, thereby producing a significantly more objective description of his reign. Also, his patron was King Wladislaus II, who didn't have any reason to be fond of Matthias. Vitez figures prominently in Bonfini's descriptions of the intricacies of fifteenth century international and internal politics, and Bonfini even goes to such lengths as to justify Vitez's actions, the mere thought of which is absent from Thuróczy's account. Although Bonfini uses Thuróczy's chronicle as a basis for his work to such an extent that we can safely claim that he simply transcribed most of its text, the information about Vitez must have come from other sources, such as Enea Silvio Piccolomini's letters. This goes to show that even a small difference in attitudes of historians can play a huge role in the description of their contemporaries.

Keywords: Johannes Thuróczy, Antonio Bonfini, Johannes Vitez, historiography, fifteenth century

**ARHEOLOŠKA I UMJETNIČKA BAŠTINA
HRVATSKOG SREDNJOVJEKOVLJA**

Miona Miliša

INTERPRETACIJE PREDROMANIČKE PLETERNE SKULPTURE IZ ASPEKTA POLIKROMIJE I POSTUPKA IZRADE SAMIH KAMENIH RELJEFA

Proučavajući ranosrednjovjekovnu pleternu skulpturu u kamenu, često se zaboravlja kako je izvorni artefakt izgledao, i koji su se procesi trebali obaviti od samog surovog bloka u kamenolomu do konačnog reljefa u crkvenom interijeru. Danas vidimo kamene ulomke nekadašnjeg liturgijskog namještaja bez izvornog završnog sloja polikromije. Različite boje diferencirale su pleterne motive. Iako je tijekom vremena mnogo toga propalo, ono što naše vrijeme može dati jest upravo mogućnost korištenja čitavog interdisciplinarnog znanstvenog aparata, kojemu je dovoljan samo mali uzorak boje ili kamena kako bismo detektirali o kojem je pigmentu odnosno vrsti kamena riječ.

Ključne riječi: predromanička kamena skulptura, pleterne kompozicije, polikromija na kamenu, pigmenti, tradicionalne klesarske tehnike, srednjovjekovni majstor-klesar

Predromanička kamena skulptura na području istočnog Jadrana uglavnom se svodi na dijelove liturgijskog namještaja u interijeru te kamene fragmente vezane za arhitekturu samih crkava. Neizbježno je vezana uz tumačenje hipoteze o doseljenju i pokrštavanju Hrvata, u zaleđu i na obali istočnog Jadrana, procesu koji je uvjetovao obnavljanje i podizanje novih crkva.¹ U ovom tekstu neće se diferencirati skulptura u tadašnjim gradovima bizantske Dalmacije od one nastale na području hrvatskog zaleđa, zato jer su oba aspekta analize, i ostaci polikromiranog sloja kao i postupak izrade kamenog artefakta, zajednička bez obzira na mjesto nastanka kamenih ulomaka. Završni polikromirani sloj na ranosrednjovjekovnoj

¹ Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987., str. 10, 20-21, 45, 149.

pleternoj skulpturi do današnjih dana sačuvao se na rijetkim kamenim reljefima. Najveći dio kamene plastike iz toga razdoblja, nekad zbog novih pravila u liturgiji, a nekad iz razloga prestanka korištenja sakralnog prostora, tijekom prošlosti je polomljen i ponovno upotrijebljen kao građevinski materijal za nove konstrukcije. U prethodnom stoljeću (za vrijeme arheoloških istraživanja lokaliteta te pohranjivanja pronađenih kamenih artefakata) dosta je polikromije stradalo pri uklanjanju slojeva žbuke, zemlje, nečistoća s predromaničkih ulomaka. Sastav kamena kao materijala mnogo je otporniji od sastava pigmenta i preparacije, od čega se i sastoji sloj polikromije. Samim time polikromirani sloj ima znatno kraći vijek trajanja.

Važnosti interpretacije polikromiranog sloja

Percepcija polikromije i njene važnosti u diferencijaciji motiva do sada je često zanemarivana. Usmjerivši pozornost na neke, možda na prvi pogled malo manje bitne, detalje, kao što je sama priroda materijala, njegov kemijski sastav, zatim tragovi spajanja kamenih elemenata, ostaci žbuke na poledini, ili ostaci boje u utorima reljefa, može se zaokružiti spoznaja o nekom spomeniku. Nije samo srednjovjekovna kamena skulptura bila polikromirana. Istraživanja su još davno pokazala da isto vrijedi i za antičku skulpturu, grčke hramove i brojne druge kamene spomenike. Prilikom pronalaska naronitanskih carskih kipova, skulptura numerirana brojem 2, ženski kip bez glave, Agripina starija, ima sačuvane tragove boje na haljini. Skulptura je izrađena od penteličkog mramora, tragovi boje se nalaze uz unutrašnju stranu stopala lijeve noge te uzduž lijevoga bedra na naborima draperije² (**Sl. 1a**). Bez kemijske analize pigmenta vidljivo je da je riječ o nekakvom pigmentu iz porodice okera (vjerojatno crveni oker, kojim je bio prvotno obojan taj dio plašta, a možda i cijela haljina). U Arheološkom muzeju u Splitu nalazi se antička mramorna "glava božice" iz sredine 1. stoljeća (izvorno pronađena u Saloni) sa zavidnom količinom polikromije na kosi³ (**Sl. 1b**).

U vremenu od 8. do kraja 11. stoljeća liturgijski namještaj, odnosno skulptura izvedena na njemu, neraskidivo je povezan s religijskim sadržajem, liturgijskim običajima, jednom riječju kršćanskim svjetonazorom onoga doba. Pleterne kompozicije i motivi geometrijskog

2 Emilio Marin, *The rise and fall of an imperial shrine: Roman sculpture from the Augusteum at Naron, Split* 2004., str. 126-129.

3 *Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam, skulptura* (katalog izložbe), Zagreb 2014., str. 262.

ili florealnog karaktera nisu nasumično birane, već su promišljeno postavljane na ciborije, oltarne pregrade, itd., i nedjeljive su od epigrafičkog sadržaja na kamenoj plastici. Euharistija se mora odvijati u adekvatno ukrašenom, definiranom prostoru. Ukrašavanje pleternog namještaja je zadatak majstora, koji mora surađivati sa svećenstvom.⁴ Rijetki i skromni ostaci izvornih slojeva polikromije nalaze se na nekim reljefima u Splitu, Zadru, Dubrovniku, Trogiru, a dragocjeni su za promišljanja o analiziranom problemu i za moguću imaginaciju. Uistinu je šteta da, unatoč opservaciji polikromije još u prošlom stoljeću, oni nisu temeljito analitički obrađeni. U narednom tekstu je popis kamenih spomenika s najvećom količinom sačuvanih izvornih slojeva polikromije:

– Ciborij prokonzula Grgura iz 11. stoljeća, pronađen u fragmentima pri dogradnji zvonika zadarske katedrale, a danas prezentiran u Arheološkom muzeju u Zadru, ima dosta ostataka sačuvane izvorne polikromije na svim stranicama košare (**Sl. 2a i b**). Vizualnom opservacijom može se detektirati nekoliko pigmenata. Okolnosti pronalaska ulomaka ciborija, kao i ikonološki program na arkadama, detaljno je opisao I. Petricoli 1960. godine,⁵ te P. Vežić 2009. godine, donoseći detaljnu analizu natpisa na ciboriju.⁶ Za ostatke bojanog sloja Petricoli upozorava: "Ovaj je ciborij rijedak primjerak ranosrednjovjekovne skulpture na kojoj su se sačuvali tragovi polihromije. Ima tragova plave, crvene i žute boje. Polihromija se daje rekonstruirati. Pletenice su bile žute, okviri pletenica i unutarne plohe lukova crvene, a pozadina kako kod pletenica, tako i kod figura, plava. Šahovski ornament bio je tako bojadisan da su po tri udubljena kvadrata u kosim redovima bili bojadisani naizmjenice crveno i plavo. Na životinjskim figurama našao sam tragove samo žute boje, ali ne isključujem mogućnost da je bilo i drugih boja, naročito na paunovima".⁷ Značajno je da je od ovog opisa ciborija do danas dio izvorne polikromije propao te je nužna njegova hitna konsolidacija.

– Fragment arhitrava oltarne pregrade s natpisom, danas također dio postava srednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zadru (**Sl. 3a**). Između kuka jasno su vidljivi ostaci crvenog i plavkastog pigmenta te je prema njima moguće računalno rekonstruirati pretpostavljeni izvorni izgled (**Sl. 3b**).

– Još neki eksponati iz iste zbirke imaju zavidne ostatke polikromije. Jedan od njih je zabat oltarne pregrade iz crkve Sv. Donata iz 11. stoljeća (**Sl. 4**). Snimanjem reljefa pod

4 Rapanić, *Predromaničko doba*, str. 86.

5 Ivo Petricoli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960., str. 8-10, 15-17, 82-83.

6 Pavuša Vežić, Milenko Lončar, *Hoc Tigmen – Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009., str. 81-84.

7 Petricoli, *Pojava romaničke skulpture*, str. 17.

različitim osvjetljenjem vidljivi su ostaci crvenkastog pigmenta na florealnim pleternim motivima.

– U ovom istraživanju interesantno bi bilo analizirati i uzorak crvenkastog pigmenta s izvornih drvenih greda krovišta Sv. Donata (**Sl. 5**).

– Prilikom restauratorskih radova na glavnom oltaru trogirске katedrale pronađeni su ulomci (oko tridesetak što manjih što većih) ranosrednjovjekovne kamene plastike.⁸ U ovom kontekstu interesantan je u cijelosti sačuvan kapitel te dio manjeg luka nepoznate cjeline (**Sl. 6a i b**). Na kapitelu su jasno vidljivi narančasto bojani akantusovi listovi te tragovi pozlate. Budući da su fragmenti bili unutar i ispod samog baroknog oltara, polikromija se uspjela gotovo savršeno očuvati u takvim uvjetima, koji su je konsolidirali.

– Na pročelju katedrale Sv. Anastazije (Stošije) u Zadru nalaze se tri portala datirana u 12. stoljeće.⁹ Na lunetama sva tri sačuvana je velika količina izvornog sloja polikromije (**Sl. 7**). O portalima zadarske katedrale i njihovom skulpturalnom ukrasu, analogijama i dataciji detaljnije je pisao P. Vežić.¹⁰

– Mramorni plutej s nepoznatog lokaliteta, pronađen pod vestibulom Dioklecijanove palače,¹¹ danas smješten u atriju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, također sadrži izvornu polikromiju crvenkastog pigmenta (**Sl. 8**).

Mnogo je još sličnih primjera ranosrednjovjekovne skulpture koji i danas imaju slojeve sačuvane izvorne polikromije. M. Pejaković prvi je kod nas napravio rekonstrukciju polikromije u crtežu reljefa na pluteju iz Arheološkog muzeja u Zadru¹² (**Sl. 9a i b**). U svojim radovima, gdje je pojedine motive analizirao i rastavljao na pojednostavljene geometrijske sheme, tražeći im značenje u simbolici, naglašava kako boja funkcionalno podcrtava život motiva i njegovo simboličko značenje.¹³

8 Miona Miliša Jakšić, Restauratorsko – konzervatorski radovi provedeni na glavnom oltaru katedrale Sv. Lovre u Trogiru, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. 18, br. 3/4, Split 2007., str. 83-84.

9 Iako navedeni portali nisu iz perioda predromanike, ovdje ih navodim zbog velike količine izvorne boje koja je još uvijek vidljiva na njima. Bašćanska ploča također je prvotno bila polikromirana, kad je ugrađena kao plutej u kamenu oltarnu pregradu između prezbiterija i lađe u crkvi. Eduard Hercigonja, Glagoljaštvo i glagolizam, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1, Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće), Rano doba hrvatske kulture, ur. Ivan Supićić, Zagreb 2007., str. 392.

10 Pavuša Vežić, Primjeri protorenesanse u Zadru, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik dana Cvita Fiskovića*, sv. 2, ur. Predrag Marković i dr., Zagreb 2008., str. 441- 443.

11 Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, T VIII, Sl. 1.

12 Crtež rekonstruirane polikromije na zadarskom reljefu (Sl. 9b) je prvi koji objelodanjuje pretpostavljeni izgled dijela predromaničkog liturgijskog namještaja u njegovom izvornom izdanju, iako autor nije nigdje u tekstu поблиže naveo na osnovu kojih ostataka i eventualnih kemijskih analiza su odabrane baš te boje za računalnu rekonstrukciju. Vidi: Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*, Dubrovnik 1996., str. 143.

13 Pejaković, *Omjeri i znakovi*, str. 134-142; Mladen Pejaković, Znakovi i značenja u hrvatskoj predromanici, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1, str. 532, 537-541.

U Dubrovniku, u Arheološkom muzeju, nalazi se nekoliko predromaničkih ulomaka s ostacima izvorne polikromije,¹⁴ kojima je nužna konsolidacija bojanog sloja i podloge zbog ubrzanog propadanja izvorne preparacije. Za vrijeme izrade moje doktorske disertacije¹⁵ analizirano je šest uzoraka različitih pigmenata s ukupno tri ulomka predromaničkog kamenog namještaja, prvotno iz crkve Sv. Petra Velikog u Dubrovniku,¹⁶ a danas prezentiranih u srednjovjekovnoj zbirci Arheološkog muzeja u Dubrovniku. Nastojalo se sa svakog pojedinog kamenog ulomka uzeti sve različite pigmente koji se pojavljuju. Polikromija nađena u tragovima na ulomcima u Dubrovniku prvo je dokumentirana fotografijama (Sl. 10-12). Važno je napomenuti da se uistinu radi o neznatnim tragovima polikromije, osim na najmanjem ulomku (inv. br. 3746, Sl. 12a), na kojem je boja najbolje sačuvana. Pri fotografiranju ulomaka polikromija je više ili manje vidljiva, ovisno o osvjetljenju. Ukoliko se želi dodatno istaknuti, bolje uočiti polikromirani sloj na kamenu, kamenu artefakt je poželjno smočiti vodom.

Uzorci slojeva polikromije analizirani su pomoću metoda za ispitivanje uzoraka kamena FT-IR spektroskopijom.¹⁷ Analizu je proveo I. Ljubenković u laboratoriju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu.¹⁸ Isti pigmenti analizirani su i drugom metodom – XRF fluorescentnom spektroskopijom, pod vodstvom D. Mudronje iz Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu.¹⁹

Rezultati analiza:

Uzorak 1. Plavi pigment – Mali ulomak, vapnenac, pronađen “Na Andriji”, 8.–9. stoljeće.²⁰ Dekoriran je troprutim arkadicama unutar kojih su palmete, na donjem rubu ulomka je cik-cak obrubna linija. Uzet je uzorak plavog slikanog sloja s međuprostora između palmeta i arkadica (Sl. 12a i b).

14 Ivica Žile, Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju, u: *Starohrvatska spomenička baština: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Tugomir Lukšić, Miljenko Jurković, Zagreb 1996., str. 185-186.

15 Miona Miliša, *Istraživanje, konzervacija, restauracija i prezentacija kamenih arheoloških artefakata iz crkve sv. Petra u Dubrovniku*, neobjavljena doktorska radnja, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013.

16 Željko Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga: Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik – Split 2010., str. 125, 271-276.

17 FTIR – Fourier-transform infra red (spectrometry). Barbara H. Stuart, *Infrared Spectroscopy: Fundamentals and Applications*, Sydney 2004., str. 18; Alan Braithwaite, Franck J. Smith, *Chromatographic Methods*, Glasgow 1996., str. 388-390, 548.

18 Laboratorij koji aktivno radi pri Odsjeku za konzervaciju-restauraciju UMAS u Splitu. Voditelj laboratorija I. Ljubenković, s Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Nakon opisanih provedenih istraživanja na uzorcima polikromije s dubrovačke predromaničke skulpture, nastojat će se obraditi i uzorke s većine poznatih /izloženih predromaničkih reljefa, kako bi se povećao uzorak za komparaciju.

19 D. Mudronja voditelj je Prirodoslovnog laboratorija Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu.

20 Žile, Novi nalazi, str. 285, 294.

Uzorak 2. Smečkasto-crveni pigment – Plutej, vapnenac, 9.–10. stoljeće. Ukrasno polje dekorirano je motivom prepletenih troprutih kružnica unutar kojih su zvjezdoliki cvjetovi, u međuprostorima pleternih kružnica nalaze se ljiljani. Uzet je uzorak slikanog sloja s obrubne trake ukrašene bršljanovom viticom (**Sl. 11a–c**).

Uzorak 3. Crveni pigment – Riječ je o istom pluteju navedenom u “Uzorku 2”, s motivom prepletenih kružnica unutar kojih su zvjezdoliki cvjetovi. Uzet je uzorak slikanog sloja sa samog cvijeta i šiljastih latica.

Uzorak 4. Oker pigment – Riječ je o ulomku navedenom u “Uzorku 1”, uzet je uzorak slikanog sloja sa stilizirane palmete.

Uzorak 5. Plavi pigment – Plutej, vapnenac, danas se nalazi u Sv. Nikoli na Prijekome, prezentiran je u sjevernom zidu crkve, 9.–10. stoljeće. Uzet je uzorak slikanog sloja s desnog polja pluteja, pozadina unutar virovite ruže (**Sl. 10b**).

Uzorak 6. Pigment – Crveni oker – Riječ je o istom pluteju navedenom u “Uzorku 5”. Uzet je uzorak slikanog sloja s lijevog polja pluteja, spoja dijagonalnih traka i kružnice, te repa ptice.

U navedenim uzorcima detektirani su sljedeći pigmenti:

Žuti pigment: žuti oker, hidratizirani željezni oksid, $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot x\text{nH}_2\text{O}$.

Crveni pigment: crveni oker, željezni oksid, Fe_2O_3 .

Plavi pigment: kalcijev karbonat (CaCO_3) i organska crna (C). U uzorku je dokazano i malo žutog okera ($\text{Fe}(\text{OH})_3$) te malo olovne bijele ($2\text{PbCO}_3\text{Pb}(\text{OH})_2$).

Crni pigment: organska crna, vjerojatno ugljen crna.

Bijeli pigment: kalcijev karbonat i olovna bijela.

Vezivo je vapneno u svim uzorcima.

Radi komparacije dobivenih rezultata analize polikromije s navedenih kamenih ulomaka, uzeti su uzorci boja s predromaničkih fresaka, kao najbližeg medija slikarstva relevantnog za usporedbu. Pri uzorkovanju odabrani su oni pigmenti koji su se pojavili u analizama na polikromiranom kamenu (crveni, oker, plavi i bijeli). Odabrane su freske, odnosno pigmenti s fresaka iz crkve Sv. Nikole na Koločepu te iz Sv. Ivana na Šipanu,²¹ radi komparacije sastava pigmenta i bojanog sloja. Pigmenti slikanog sloja freski određivani su XRF spektroskopom, isto kao i kod analize ostataka polikromije na kamenu.²² Uspoređivanjem spektara uzoraka

21 Željko Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik – Split 2008., str. 63; Igor Fisković, O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, sv. 33, Zagreb 2009., str. 22, 26.

22 Analize su provedene 2012. godine u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu, pod vodstvom D. Mudronje.

polikromije na kamenu te spektara pigmenata s fresaka iz predromaničkog perioda (naravno, analiziranim istim analitičkim metodama detektiranja pigmenata),²³ može se vidjeti je li riječ o pigmentima jednakog kemijskog sastava (jednakih spektara). Rezultat je jedan od argumenata za precizniju dataciju navedenih uzoraka. Uvidom u dostupne predromaničke pleterne ulomke sa sačuvanim tragovima polikromije,²⁴ može se izdvojiti nekoliko zaključaka. Riječ je o pigmentima na vapnenoj podlozi ili s miješanim vapnenim vezivima. Od boja prevladavaju osnovni tonovi, pretežno hladni ili tamni za bojanje pozadine, te tople ili žarke boje za bojanje samog ornamenta. Svi su predromanički reljefi bili obojani korištenjem pretežno osnovnih boja: plave, zelene, crvene i okera (oker je često mijenjao zlatnu). Pravi zaključci dobili bi se tek izradom laboratorijskih analiza svih navedenih ostataka polikromije. Mogućnošću komparacije analiziranih uzoraka jednih s drugima, mogu se raditi kvalitetne komparacije prikupljenih podataka te doznati zaključci o sastavu pigmenata, trgovini pigmentima te konačnom izgledu predromaničke skulpture. Nadalje, mogla bi se nastaviti promišljanja o samom kontekstu polikromiranog motiva u cjelini crkvenog liturgijskog namještaja.

Postizanju ukupne predodžbe o bojanim predromaničkim reljefima dodatno pomažu mozaici. Predromaničko kiparstvo je s ranokršćanskih mozaika baštinilo kako motive, tako i polikromiju.²⁵ Prizori na ranokršćanskim mozaicima u usporedbi s predromaničkim pleternim plutejima su ostali isti, čak i s istim temeljnim načelima u pristupu kompoziciji. Međuovisnost na ikonografskom planu između podnih mozaika i predromaničkih reljefa detaljno je obradio N. Jakšić,²⁶ zaključivši da nije riječ o preuzimanju pojedinačnih ornamentalnih motiva, već o sustavnom kopiranju ukupnog likovnog rješenja,²⁷ zatim njihovom cjelovitom prevođenju u jezik drugog medija kojemu je imanentna polikromija. Osim na mozaicima, analogije za polikromiju kamene skulpture možemo promatrati u monumentalnom i knjižnom slikarstvu. Oba slikarska izraza su koncipirana po načelima

23 U ovom istraživanju za analize svih deset uzoraka (6 pigmenata s polikromije na predromaničkoj skulpturi i 4 pigmenta sa zidnih slika) je korištena rendgenska fluorescencija ili rendgenska fluorescentna analiza (XRF). O načinima te dostupnim i korištenim metodama analiziranja pigmenata usp. Amy Baker, *Common Medieval Pigments*, Texas 2004., <http://www.ischool.utexas.edu/~cochineal/html-paper/a-baker-04-pigments.html> (pristup ostvaren 15. svibnja 2013.).

24 Osim ulomaka dubrovačke predromaničke skulpture na kojima su i rađene analize polikromiranog sloja iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku, napravljen je uvid i u izložene predromaničke reljefe u Arheološkom muzeju u Zadru, u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, te u Arheološkom muzeju u Splitu.

25 Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi: Rasprave i vrela*, ur. Ante Milošević, Split 2000., str. 194-195.

26 Nikola Jakšić, *Dalmatinski primjeri reljefa u stilu liutprandovske "renesanse"*, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik dana Cvita Fiskovića*, sv. 2, ur. Predrag Marković i dr., Zagreb 2008., str. 399, 403.

27 Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, str. 196-200.

predromaničkog stila. Boje koje se pojavljuju pri dekoraciji inicijala iste su one boje koje nalazimo u uglovima kamenih ulomaka ukrašenih pleternom ornamentikom te iste one boje koje se pojavljuju u freskoslikarstvu tog istog razdoblja (zelena, plava, crvena, žuta).

Sve liturgijske knjige bile su iluminirane,²⁸ ukrašene geometrijskim, biljnim, životinjskim i ljudskim prikazima. Najsvečanije su bili iluminirani evanđelistari i misali. Profane knjige, uglavnom kartulari, iluminirani su tek skromnim inicijalima.²⁹ Inicijali, početna slova pojedinih odlomaka, rađeni su tako da je njihova osnovna kontura ispisana crnilom, a zadebljani dijelovi ispunjeni crvenom bojom, ili je slovo ispunjeno crvenom bojom, a praznine ispunjene žutom, zelenom ili plavom bojom. Inicijali u pisanim izvorima iz tog razdoblja, odnosno pleterna dekoracija u inicijalima, neodoljivo podsjeća na iste motive koji se pojavljuju na liturgijskom kamenom namještaju. Proporcionalan odnos možemo pratiti od arhitekture samih crkava, odnosa arhitektonskih elemenata u njima, proporcije u pleternim ukrasima liturgijskog namještaja. Iste proporcije i odnose vidimo i u knjigama.³⁰ Geometrijski ukrasi su često izvedeni zlatom (ili oker, ili žutom bojom), dok su ostali izvedeni jarkim bojama među kojima prevladavaju crvena, purpurna plava i zelena³¹ (Sl. 13). Takav inicijal često dominira čitavom stranicom, zauzimajući po visini prostor stupca i do 20 redaka, no kompozicijski se uklapa u cjelinu stranice. Biljni inicijali su koloristički slično riješeni, ali savijeni i spiralno isprepleteni dijelovi biljnog ukrasa daju im drugačiji, mekši i pokretniji dojam. Na krajevima tih slova često se unutar biljne spirale počinju pojavljivati životinjski dijelovi, a sve završava snažnom krivuljom glave ili repa nekakve imaginarne životinje ili ptice iz čijeg ždrijela ili kljuna kao ukras izlazi najprije izvijeni jezik, a na njegovu završetku cvjetić.³² Moguće je da su iluminatori inspiraciju potražili u kamenim pleternim reljefima s oltarnih pregrada ili drugih dijelova liturgijskog namještaja, jednako kao što se i za klesare pretpostavlja traženje uzora u rukopisima.

28 O simboli boja u liturgiji više u: Anđelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 2000., str. 411.

29 Anđelko Badurina, *Iluminacija rukopisa u: Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1, str. 546.

30 Visina ispisanog dijela stranice jednaka je širini stranice, a odnos površine ispisanog dijela stranice i površine stranice iznosi prosječno 1:2, dakle, uravnoteženu proporciju. Prosječna veličina stranice iznosi 160 mm širine i 220 mm visine, dok veličina ispisanog dijela stranice iznosi 100 mm širine i 160 mm visine. Vidi: Badurina, *Iluminacija rukopisa*, str. 547.

31 Baker, *Common Medieval Pigments*, str. 3.

32 Takve inicijale nalazimo u *Liber moralium* pape Grgura u dominikanskom samostanu u Dubrovniku, *Liber sequentiarum* u samostanu sv. Franje u Šibeniku, u dominikanskoj *Velikoj Bibliji* u Dubrovniku, u *Biblia Sacra* u samostanu sv. Franje u Šibeniku i u fragmentima pasionala u Rabu i Zagrebu. Koloristički i kompozicijski gledajući, ti su inicijali najraskošniji oblik iluminacije u to doba. Vidi: Badurina, *Iluminacija rukopisa*, str. 547-550.

Bogati simbolizam u broju, boji i vrsti motiva povezan je s kršćanskom liturgijom (svakim liturgijskim prostorom ili predmetom). Omjeri i proporcije, uzastopna ponavljanja i suprotstavljanja, načela su u kojima broj ima važno značenje. Ta načela vide se u ritmičnoj i simetričnoj izmjeni motiva u skulpturi (i u arhitekturi). U arhitektonskoj i skulpturalnoj dekoraciji sve su kompozicije temeljene na principu polazišta teološkog značenja. Broj, njegovo značenje i simbolika u okviru onodobnih razmišljanja, ali i praktičnog rada majstora graditelja i klesara mogu se primijetiti već pri primarnim analizama motiva (**Sl. 10f**).

Kao primjer može poslužiti kratka geometrijska analiza kompozicije motiva na desnom i lijevom polju pluteja iz crkve Sv. Nikole u Dubrovniku:³³

Desno središnje polje: Glavni motiv su dvije koncentrične kružnice i dvije ukrštene dijagonale te u nastalim poljima četiri ptice. Sačuvani dio okvira čine isprepletene 4 kružnice i 3 romba. Pored ptice u gornjem i desnom polju nastalom među koncentričnim kružnicama i dijagonalama pojavljuju se dva “trokutića”, izgledom podsjećaju na vrh glavice ljiljana. Isti “trokutić” pojavljuje se na desnoj strani vanjske kružnice – 4 trokutića, te po unutarnjim bridovima samog okvira – 4 “trokutića”.

Lijevo središnje polje: Tu se nalazi biljna vitica koja, ispreplićući se, čini šest virovitih ruža (sve sa 6 “latica”, osim zadnje u donjem nizu sa 7 “latica”). Devet je sačuvanih ljiljana nastalih među viticama koje čine virovite ruže. Sačuvani dio okvira ima devet isprepletenih polukružnica. Biljnu viticu koja se isprepliće, stvarajući kompoziciju virovitih ruža i ljiljana, steže 6 “obruča”. Interesantno je i primijetiti novonastali romb među prepletenom viticom i virovitim ružama.

Proces izrade ranosrednjovjekovne kamene skulpture i karakteristike materijala

Kameni materijal upotrijebljen za izradu pleternih komada liturgijskog namještaja u ranom srednjem vijeku, tamo gdje je bilo mogućnosti, korišten je kao sekundarna upotreba ranijih antičkih kamenih ulomaka, a ponekad je upotrijebljen namjenski rezan i obrađivan lokalni vapnenac.

33 Detaljne interesantne studije proveo je M. Pejaković, analizirajući i sakralnu arhitekturu ranosrednjovjekovnog doba, te skulpturu istog perioda: Mladen Pejaković, *Broj iz svjetlosti (Starohrvatska crkvice Sv. Križa u Ninu)*, Zagreb 1978.; Isti, *Omjeri i znakovi*; Isti, *Znakovi i značenja*.

U periodu ranog srednjeg vijeka etnička pripadnost u današnjem smislu nije imala važnosti jer se stanovništvo nije diferenciralo po nacionalnoj, već gradskoj pripadnosti.³⁴ Zato je suradnja među radionicama morala biti intenzivna i preklapati se na mnogim područjima, jer klesari kao i drugi obrtnici putuju prema potrebama posla u nekoj sredini. Majstori su putovali i izmjenjivali iskustva na širokom prostoru obale istočnog Jadrana i njenog zaleđa u skladu s općenito dinamičnijim protokom prometa tog doba.³⁵ Sve to govori o širokom cirkuliranju predložaka za neke motive, inače karakteristične na predromaničkim reljefima. U velikoj mjeri su povezani graditelj (projektant) te klesar koji izrađuje reljefne ukrase. Pogotovo ako promatramo primjerice segment prozorskih otvora, nedjeljivih od arhitekture, i njihovu simultanu gradnju i dekoraciju skupa s nastajanjem samog arhitektonskog objekta. U izvedbama različitih motiva, preciznije rečeno u različitostima pri klesarskoj izvedbi, do danas je diferencirano oko desetak klesarskih radionica koje djeluju istovremeno i u bizantskim gradovima na obali i u hrvatskom zaleđu.³⁶ Prilikom istraživanja o klesarskim radionicama i skulpturi u crkvama te ostalim sudionicima u izgradnji,³⁷ treba uvijek imati na umu tko je od navedenih sudionika u izgradnji odlučivao o dekorativnom programu skulpturalnog ukrasa, kao i sadržaju u natpisima.

Pokušavajući predočiti slijed događaja od samog kamenoloma, preko pobožne namjere nekog donatora ili svećenika da sagradi ili obnovi crkvu skupa s uređenjem njene unutrašnjosti, može se pratiti tijek događaja vezan za nastanak neke kamene umjetnine. Nakon namjere gradnje i izrade same skulpturalne dekoracije, svećenik je jedna od mogućih osoba koje koncipiraju program.³⁸ Funkcija pleterno ukrašenog kamenog namještaja je primarno liturgijske naravi, a tek onda može biti riječ o likovnosti. Proučavajući ranosrednjovjekovnu skulpturu, danas imamo tumačenje likovnosti (odnosno likovno morfoloških analogija), a u ono vrijeme je majstorstvo klesara-kipara u raznim prilikama bivalo potisnuto zbog naglašenog isticanja religijskoga sadržaja.

34 Rapanić, *Predromaničko doba*, str. 133, 136.

35 Željko Rapanić, Arhitekt – graditelj – klesar. Naznake za jednu terminološku i sadržajnu interpretaciju, *Archaeologia Adriatica*, sv. 2, Zadar 2008., str. 543-554.

36 Nikola Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, str. 200-213; Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Damaciji*, sv. 1, Split – Zagreb 2008., str. 164.

37 Marasović, *Dalmatia Praeromanica*, str. 155-160.

38 Svećenik određuje titulara crkve. Graditelj razrađuje projekt u konstruktivnim pojedinostima, klesar radi na svome zadatku, a slikar se brine o oslikavanju unutrašnjosti. Detaljnije u: Rapanić, *Predromaničko doba*, str. 151.

Postupak izrade liturgijskog namještaja

Postupak izrade liturgijskog namještaja počinje s realizacijom nacрта i idejnom zamisli:

1. Priprema blokova rezanjem odgovarajućih dimenzija za pojedine kamene elemente namještaja, bez ulaska u obradu reljefa.³⁹

2. Izrada rupa za utore, u koje će se sidriti metalni klinovi za montažu skulpturalno arhitektonskih dijelova (npr. u pluteju rupa u dnu za sidrenje u pod crkve, rupe na bočnim stranicama za vezivanje pluteja međusobno ili pluteja za pilastre). Temeljitu analizu načina međusobnog povezivanja elemenata kamene plastike u zajedničke cjeline napravila je F. Monfardin. Autorica je posebnu pozornost posvetila konstruktivnim rješenjima ciborija koji je sustavom klesarskih vezova i metalnih spona među njima bio povezan u cjelovitu strukturu.⁴⁰

3. Klesanje samih reljefa – podijeljeno je u tri faze izrade motiva (**Sl. 14a i b**). Vještina klesanja je presudna, kao i majstor kao kompozitor motiva i prostora.

4. Montaža – sidrenje željeznim sponama (i trnovima zalivenima u olovo) kamenih elemenata međusobno i samog namještaja u arhitekturu. Različita su konstruktivna rješenja spajanja kamenih elemenata sustavom klesarskih vezova i metalnih spona u cjelovitu strukturu.

5. Bojanje pleternih reljefa, koje se sastoji od nanošenja vapnenog veziva (podloge) i slojeva pigmenata odnosno boje. Nakon klesanja kamenih dijelova predromaničkog liturgijskog namještaja, slijedila je montaža unutar samog sakralnog objekta. Tek tada je nastupila faza bojanja kamenih pluteja *in situ*, nakon ugradnje, jer bi se u protivnom polikromija oštetila prilikom transporta i ugradnje kamenih reljefa u arhitekturu crkve. Ova faza odvijala se možda i paralelno s izradom fresaka na zidovima. Moguće je da je isti majstor koji je oslikavao zidove bio i autor polikromiranog sloja na kamenim reljefima predromanike.

Razmišljajući o samom postupku izrade ranosrednjovjekovne skulpture u sakralnim prostorima, pri istraživanju i dokumentiranju opusa skulpture iz nekadašnje crkve Sv. Petra Velikog tijekom 2009. godine,⁴¹ javila se ideja o izradi replike, slijedeći tradicionalnu tehniku i koristeći izvorne alate za obradu kamena,⁴² u materijalu što bližem izvornome kamenu.

39 Jean Pierre Adam, *Roman Building: Materials and Techniques*, London 2005., str. 27.

40 Vežić, Lončar, *Hoc Tigmen*, str. 87-90.

41 Istraživanja su provedena u okviru znanstvenog projekta Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske – “Graditeljsko naslijeđe dubrovačkog područja” (244-2440820-1604), voditelja Ž. Pekovića.

42 Adam, *Roman Building*, str. 31-35.

Povod za izradu kamene replike predromaničkog pluteja bila je mogućnost izračuna vremena koje je bilo potrebno za izradu ovoga i ostalih sličnih pleternih reljefa.⁴³ Za vrijeme trajanja klesarskog postupka, neizbježno je približavanje izvornom majstoru-klesaru, vjerovanjima i liturgijskim pravilima u minulim vremenima predromanike. Plutej čija je replika napravljena, danas se nalazi uzidan u sjeverni zid crkvice Sv. Nikole u Dubrovniku⁴⁴ (**Sl. 10a-d**). Izradom diplomskog rada V. Kundića, na Odsjeku za konzervaciju i restauraciju kamena Umjetničke akademije u Splitu, nastao je popratni videomaterijal klesanja replike desnog ukrasnog polja ovog pluteja.⁴⁵

Pri izradi pleterne dekoracije postoji više faza, što možemo promatrati i na primjerima nedovršenih ukrasa nekih elemenata predromaničkih reljefa. Nakon što se predložak prenese na površinu kamena započinje njegova kamenoklesarska obrada. Prvi korak u procesu je obrada međuprostora vitica odnosno pozadine uzorka, čija se razina s lica spušta u pozadinu na željenu dubinu. Time se iscrtavaju konture uzorka i ravnaju bočne strane vitica (**Sl. 14a i b**). Uklanjanje kamena iz praznina među uzorkom izvodi se špicom, a poravnavanje bočnih strana provodi se dlijetima, ravnim ili oblim u zavisnosti o tlocrtnoj zakrivljenosti pojedine vitice. Sljedeći korak je isprepletanje vitica na mjestima njihova križanja, gdje se jedna spušta na nešto nižu razinu od druge da bi, nakon što je završen preplet, izašla na idućoj strani te se vratila na prvotnu dubinu. Ova faza u izradi pleterne dekoracije obavlja se ravnim dlijetima. Zadnji korak je profiliranje vitica, njihova raščlamba na prutove, što se obavlja također pomoću ravnih dlijeta (**Sl. 14c**).

Uzorci kamena pluteja iz Sv. Nikole analizirani su mineraloško-petrografskom analizom (**Sl. 15**). Prije same analize uzorci su snimljeni stereomikroskopom Leica MZ 95. Mikropreparati analiziranih uzoraka snimljeni su na polarizacijskom mikroskopu Olympus BX 51. Uzorci predstavljaju bioklastične (biomikritne do biosparitne) vapnence tipa pekston do grejnston (najvjerojatnije iz geološkog razdoblja Gornja kreda). Analize je proveo D. Mudronja, u laboratoriju HRZ- a u Zagrebu, 2012. godine.

43 Detaljnije obrađeno u: Ivo Donelli, Miona Miliša, Vedran Kundić, Mjerenje vremena za izradu predromaničkog crkvenog kamenog namještaja, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, sv. 41, Split 2014. (u tisku).

44 Željko Peković, Crkva sv. Nikole na Prijekom, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, sv. 21, Split 1991., str. 159-170.

45 Rad je predstavljen na izložbi u podrumima Dioklecijanove palače u ožujku 2013. godine. Video materijal se može pogledati na: <http://vimeo.com/80265933>, <http://vimeo.com/80348789> (pristup ostvaren 15. svibnja 2014.).

Umjesto zaključka: planovi za nastavak istraživanja

Za nastavak istraživanja bilo bi najpoželjnije uzeti uzorke pigmenata u svim ranosrednjovjekovnim crkvama gdje su evidentirani tragovi polikromije na kamenu, i paralelno pigmenata s fresaka. Na taj način stvarala bi se baza podataka analiziranih pigmenata, odnosno baza uzoraka polikromije (uzorci bi bili obrađeni fotografski, načinjeni mikropresjeci, te analizirani metodama FTIR, IRS, XRF). Komparacijom analiziranih uzoraka (odnosno rezultata analize sastava pigmenata, načina izrade preparacije i polikromije), mogli bi se donositi kvalitetni zaključci, ujedno i raditi dokumentacija o sastavu uzorkovanih pigmenata, što je potrebna predradnja eventualnim budućim radovima na zaštiti te vrste spomeničke baštine. Na isti način nužno je, i ništa manje značajno, formiranje baze podataka s uzorcima kamena (fotografije, mikroskopsko uvećanje, mikropresjeci, mineraloško-petrografske analize). Petrografskim analizama kamena mogla bi se utvrditi lokacija kamenoloma iz kojih potječe materijal. Izradom ujednačene baze podataka rezultata analiza laboratorijskih istraživanja,⁴⁶ dobio bi se kvalitetan uzorak za usporedbu, jer sama analiza za sebe ne govori mnogo, pravi kontekst dobiva se tek usporedbom analize ostalih pigmenata iz istog perioda, zatim pigmenata iz ranijih i kasnijih vremenskih epoha.

U bojama pojedinih motiva leže dijelovi odgovora o njihovom značenju i simbolici, bojom im je dodatno naglašeno značenje. Detektiranjem vrsta pigmenata otvaraju se neka nova pitanja, no možda i nude odgovori o dataciji ulomaka, trgovini pigmentima, procesima izrade samih artefakata. U konačnici, nužna je i prezentacija izvornog izgleda predromaničkog liturgijskog namještaja za vrijeme njegove funkcije u sakralnim objektima. Pogotovo danas kada se računalnim programima može učiniti puno bez ikakve intervencije na samom ranosrednjovjekovnom spomeniku moguće su različite metode prezentacije polikromije.

46 David Burgess, *Chemical Science and Conservation*, London 1990., str. 59.

Slika 1 a.

Miona Miliša, *Interpretacije predromaničke pleterne skulpture iz aspekta polikromije i postupka izrade samih kamenih reljefa*

Slika 1 b.

Slika 2 a.

Slika 2 b.

Slika 3 a.

Slika 3 b.

Slika 3 c.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6 a.

Slika 6 b.

Slika 7.

Slika 8 (1).

Slika 8 (2).

Slika 9 a.

Slika 9 b.

Slika 10 a.

Slika 10 b.

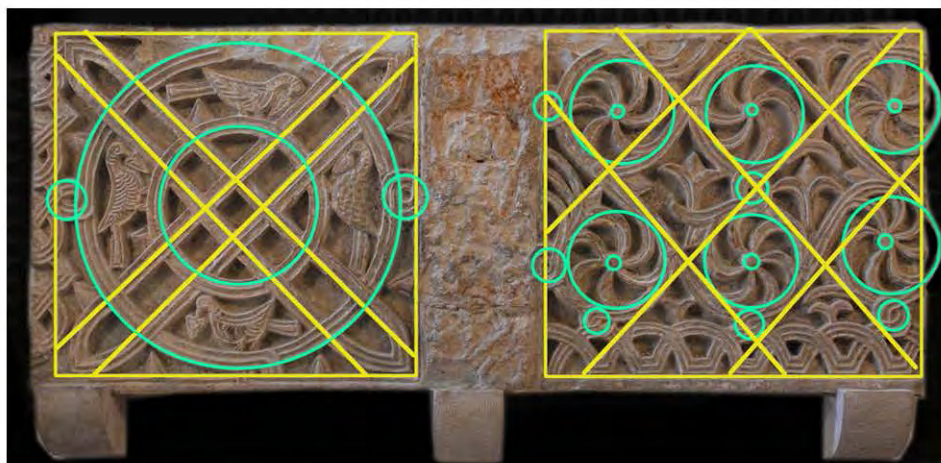
Slika 10 c.

Slika 10 d.

Slika 10 e.

Slika 10 f.

Slika 11 a.

Slika 11 b.

Slika 11 c.

Slika 12 a.

Slika 12 b.

Slika 13.

Slika 14 a.

Slika 14 b.

Slika 14 c.

Slika 15.

Miona Miliša

Interpretation of the Pre-Romanesque wattle sculpture from the aspect of polychromy and the construction method of the stone relief

SUMMARY

The research of stone creation of sacral objects from the Pre-Romanesque period begun actively at the end of the nineteenth century. By broadening the perspectives on the processes of creation of some artwork one reaches new conclusions and views on wattle reliefs. Giving importance to polychromy remnants (not just the visible ones, but also some secondary details) on Pre-Romanesque reliefs the main motif can be discerned with certainty from the ancillary one and thus provide us with a step forward in understanding motifs, their mutual relations and meaning. The chemical analysis of the dye composition can differentiate the background of the said dye. An additional perspective is achieved by constructing an individual artefact as a replica of the original Pre-Romanesque fragment. By going through each phase of creating an individual piece, always keeping in mind the context (sacral object, a part of the liturgical fitting) to which the relief belonged to, it can take us that much closer to the time of creation of the artwork. In understanding these phases we can reach new conclusions on the Pre-Romanesque sculpture, regardless if it belonged to the Byzantine towns by the sea or in their hinterland. Interweaving and cohesion of the role of the client, donor, draughtsmen, clergy and stone-cutter must not be overlooked. Stone-cutters, builders, blacksmiths, painters and other craftsmen circulated from the Byzantine town centres to the Croatian hinterland. Gathered statistical data of the stone cutting process can serve with calculating the time needed for the decorations construction of the other pieces of stone fitting that correspond to the Pre-Romanesque period and style and that are made by the traditional stone cutting technique.

Keywords: Pre-Romanesque stone sculpture, wattle compositions, polychromy on stone, dye, traditional stone cutting techniques, medieval craftsman-stone-cutter

Goran Bilogrivić

HRVATSKA NACIONALNA SREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOGIJA DO SREDINE 20. STOLJEĆA: IDEJE BUDUĆNOSTI SPUTANE VREMENOM

Ranosrednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj, odnosno onaj njezin segment koji se danas naziva “nacionalnom”, počinje se razvijati 1885. godine. Kroz nekoliko narednih desetljeća arheološka istraživanja se odvijaju uglavnom kroz djelovanje arheoloških (starinarskih) društava i karakterizira ih veliki zanos u prikupljanju nalaza, često uz manju stručnost pri iskopavanju i interpretaciji. Među najzaslužnijima za mnoge značajne pomake u istraživanju ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj, od dvadesetih godina 20. stoljeća, bio je Ljubo Karaman. Premda čvrsto ukorijenjen u duhu vlastita vremena, u svojim je radovima iznosio mnoge moderne misli, koje su sasvim u skladu s danas aktualnim razmišljanjima u medievistici. Ovdje će biti istaknute neke od njih, prvenstveno one povezane s pitanjem etniciteta u ranome srednjem vijeku.

Ključne riječi: srednjovjekovna arheologija, rani srednji vijek u Hrvatskoj, Ljubo Karaman, starohrvatska kultura, etnicitet u ranom srednjem vijeku

Kao pojašnjenje naslovu ovoga rada moram naglasiti da ono ne pretendira ni približno da bude sveobuhvatan pregled navedene teme. Takvi pregledi, uostalom, već su i napisani.¹ Namjera mi je ovdje istaknuti neke ideje i misli tadašnjih istraživača, za koje smatram da su bile po mnogočemu ispred svoga vremena, a aktualne su itekako i danas. Većim dijelom te su ideje ostale, ne nužno nezapažene, ali definitivno po strani, dok je u

¹ Maja Petrincec, Srednjovjekovna arheologija u 20. stoljeću u Hrvatskoj, u: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jacqueline Balen – Božidar Čečuk, Zagreb 2009., str. 555-590; Dasen Vrsalović, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj: Prvih sto godina 1878.-1978.*, Zagreb 2013.

znanstvenim radovima, tadašnjima i budućima, prevladao općeniti duh vremena. Kao središnja figura ističe se Ljubo Karaman, čije su mnoge postavke i dalje važeće, njegovo je djelo ugrađeno u same temelje hrvatske medievistike, i odlično se uklapa u užu temu ovoga izlaganja.

Ranosrednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj, odnosno onaj njezin segment koji se danas naziva “nacionalnom”, počinje se razvijati 1885. godine. Gradnjom željezničke pruge na dionici Siverić–Knin krajem te godine probijen je sami jugozapadni kraj glavice Gajnjače kod Knina, točnije dio poznat pod imenom Kapitul. Početkom 1886. lokalitet je istražen amaterskim arheološkim iskopavanjima fra Luje Maruna i tako je sve počelo.² Odmah potom uslijedila su istraživanja u nedalekoj Biskupiji, na lokalitetu Crkvina, a u narednim se godinama Marunova djelatnost proširila na niz lokaliteta Dalmatinske zagore. Ubrzo je, 1887., osnovano Kninsko starinarsko društvo, preimenovano 1893. u Hrvatsko starinarsko društvo, kada je utemeljen i Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu, današnji Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.³ Na širem splitskom području djelovalo je, pak, Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Spljetu–Bihać pod vodstvom dona Frane Bulića, a na ninsko-zadarskom donu Luke Jelića, u početku pod okriljem istoga Društva, a kasnije samostalno. Premda postoje objektivne razlike u kvaliteti istraživanja (i kasnijeg objavljivanja) između ova tri, uvjetno rečeno, kruga, generalno gledajući, arheološka istraživanja srednjeg vijeka u Hrvatskoj na kraju 19. i početku 20. st. karakterizira veliki zanos u prikupljanju nalaza i puno manja stručnost pri samom iskopavanju i interpretaciji. Vrlo su prisutne i romantizirane teze pri objavi pojedinih nalaza i spomenika, često obavijene maglom patriotizma, no za razdoblje o kojem je riječ to je sasvim shvatljivo i razumljivo.⁴ Isti se procesi, uostalom, odvijaju diljem Europe.⁵ Bez obzira na to, mnoštvo terenskih bilježaka i drugih zapisa, prvenstveno Marunovih, relativno detaljno opisuje kontekst nalaza i danas su neprocjenjiv izvor podataka za interpretaciju ovih lokaliteta i samih predmeta.⁶

2 Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb 1888., str. 1; Ćiril Iveković, *Kapitul kraj Knina, Starohrvatska prosvjeta* (dalje: *SHP*), n. s., sv. I/3-4, Zagreb – Knin 1927., 252-253.

3 Mate Zekan, *Vizionarova misija: fra Aloysius (Luj) Marun (1857.-1939.) utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Split 2008., str. 9-10, 23.

4 Željko Rapanić, *Postanak arheoloških društava, njihova uloga u razvitku arheologije u Hrvatskoj i doprinos nacionalnoj kulturi*, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 6, ur. Božidar Čečuk – Ivan Marović – Željko Rapanić, Zagreb 1981., str. 16-18.

5 Sebastian Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*, Berlin – New York 2004., str. 11-27.

6 Luj Marun, *Starinarski dnevni*, Split 1998.

Izniman doseg toga vremena je svakako Bulićeva knjiga o spomenicima iz kninske okolice, posvećena prvenstveno Kapitulu i biskupijskoj Crkvi.⁷ I za današnje standarde ovo je gotovo nevjerojatno brzo objavljivanje nalaza i istraživanja, pa makar i nije potpuno. Jednako je vrijedna i s interpretacijskog stajališta, pogotovo uzevši u obzir da je riječ o prvoj publikaciji takve vrste kod nas. S druge strane, istraživanja "Društva Bihać" objavljivanja su, ukupno gledajući, prilično rijetko, uglavnom u splitskom *Bulletinu* jer je Bulićev glavni fokus ipak bila antička i ranokršćanska Salona. Hrvatsko starinarsko društvo 1895. pokreće, pak, *Starohrvatsku prosvjetu*, prvi hrvatski medievistički časopis.⁸ U prvoj seriji, koja je izlazila do 1905. g., objavljivani su ponajviše radovi o istraživanjima Društva, određeni predmeti iz zbirke kninskog Muzeja, ali i drugi tekstovi srednjovjekovne tematike. U naslovu ovog časopisa sadržan je, pak, pojam koji je imao vrlo važnu ulogu u konceptualnom pogledu na ranosrednjovjekovnu baštinu s područja Hrvatske, a često ju ima još i danas.

Sasvim u skladu s tadašnjim pogledom na općenito pitanje nacionalnosti, naroda i etniciteta, ali još više s obzirom na položaj Hrvata i Dalmacije u političkim kontekstima kasnog 19. i prve polovine 20. stoljeća, logičan je u arheologiji nastanak pojma *starohrvatski*, kojim se označavaju različiti aspekti vezani uz ranosrednjovjekovnu Hrvatsku. Prvi se put u hrvatskoj medievistici ovaj pojam javlja u *Viestniku Hrvatskoga arheološkoga društva* iz 1888. godine, u članku don Šime Ljubića "Prinesak k staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina".⁹ Spominje se samo u naslovu članka, dok se unutar samoga teksta ne javlja. Ubrzo se njegovo značenje širi i veže uz crkvene građevine, nakit, oružje, grobove i sl., no u najopćenitijem se smislu može uzeti za vremensku odrednicu, što je jasno vidljivo već u programu objavljenom u prvom broju *Starohrvatske prosvjete*: "*Starohrvatska Prosvjeta*, u smislu pako svoga naslova, bavit će se izključivo svim prosvjetnim prilikama hrvatskoga naroda kroz razdoblje VII. do XII. vieka; od njegova naseljenja na ove južne krajeve, pa do pada njegove samovladavine, a samo uzgredno doticat će se i poznije njegove dobe".¹⁰

Dakle može se zaključiti da se "starohrvatsko" razdoblje odnosi na period od 7. do 12. stoljeća i da se ovdašnji spomenici toga razdoblja smatraju uglavnom hrvatskima, tj. ostavštinom tadašnjih Hrvata. S vremenom će se pojaviti i pojam "starohrvatske kulture"

7 Bulić, *Hrvatski spomenici*.

8 Zekan, *Vizionarova misija*, str. 28-29, 35-36.

9 Šime Ljubić, Prinesak k staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* (dalje: *VHAD*), sv. 10, Zagreb 1888., str. 13-16.

10 Program, *SHP*, ser. I, sv. I/1, Knin 1895., str. 3.

ili kulturne grupe (često i u obliku “dalmatinsko-hrvatska”), kao stanoviti krovni termin pod koji se svrstavaju svi nalazi materijalne kulture, sasvim u duhu tada prevladavajućeg kulturnopovijesnog pristupa arheologiji. U tome smislu duhovni aspekt se proučava na temelju materijalne kulture, odnosno arheoloških nalaza, koji se pak smatraju odrazom kulture, odnosno zajednice, koja ga je stvorila.¹¹ Arheološka kultura tako ima izraženu etničku komponentu (ovdje očit u imenu) te se na razlike i sličnosti u materijalnoj kulturi gleda kao na razlike i sličnosti u etnicitetu.¹²

Među najzaslužnijima za proširenu upotrebu pojma “starohrvatski” pa i definiranje “starohrvatske kulture” jest Ljubo Karaman, pogotovo nakon tiskanja knjige *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* 1930. godine, u kojoj se posvuda govori o starohrvatskim spomenicima, starohrvatskoj dobi, umjetnosti, grobovima, starohrvatskim crkvama i graditeljstvu, mačevima i ostrugama, starohrvatskoj Dalmaciji, itd.¹³ Time dolazim i do središnjeg dijela ovoga rada, hrvatske srednjovjekovne arheologije prema sredini 20. stoljeća, koju je obilježilo upravo djelovanje Ljube Karamana. Sve do njega (uz rijetke iznimke), “nacionalnom” srednjovjekovnom arheologijom bavili su se uglavnom amateri i priučeni stručnjaci. Karaman je, pak, bio školovani znanstvenik, primarno povjesničar umjetnosti, no veliki je dio njegova rada vezan i uz arheologiju.¹⁴ Premda čvrsto ukorijenjen u duhu vlastita vremena, u svome je radu iznosio misli koje su sasvim u skladu s danas aktualnim razmišljanjima u medievistici. Njegov je opus prevelik i takve misli prebrojne da bi sve bile obuhvaćene u ovome radu pa ću istaknuti tek nekoliko, meni najzanimljivijih i povezanih s temom mojeg doktorandskog istraživanja – etnicitetom u ranom srednjem vijeku. Upravo je Karaman jedan od rijetkih ranih hrvatskih medievista koji se kritički osvrnuo na probleme poput nacionalno ili etnički određene umjetnosti te povezivanja arheoloških kultura s određenim etničkim skupinama.

Već u svojem prvom znanstvenom radu, onome iz 1921. g. o nalazu zlatnog nakita u Trilju, Karaman odbacuje i kritizira dotadašnje pretpostavke i teze o nakitu “specifično hrvatskog karaktera” i mogućnost postojanja posebne hrvatske umjetnosti, za razliku od općenite umjetnosti ranoga srednjeg vijeka: “Neko vrijeme htjelo se sa stanovite strane vidjeti u našim nalazima primjerke umjetnosti specifičnog hrvatskog karaktera : to je bilo u doba,

11 Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, 2. izdanje, Cambridge 2006., str. 211-247.

12 Igor Kulenović, *Materijalna kultura, značenje i praksa. Arheološka teorija i arheologija u Hrvatskoj*, Zagreb 2013., str. 26-27.

13 Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

14 Za detaljniji pregled Karamanova rada, vidi: Kruno Prijatelj, Predgovor, u: *Ljubo Karaman. Odabrana djela*, Split 1986., str. 9-51; Željko Rapanić, Pedeset godina poslije Karamana, *SHP*, ser. III, sv. 16, Split 1986., str. 9-24.

kada je nekim našim istraživaocima historije umjetnosti dostajala mala regionalna inačica u ornamentici neke perijode ili neznatan, drugdje još ne utvrđeni arhitektonski detalj, e da se odmah skalupi tobože samonikli posebni hrvatski slog. (...) O nekoj specijalnoj, hrvatskoj umjetnosti ne može dakle biti govora. Time ipak ne mislimo ustvrditi, da su predmeti u nas nađeni tuđinskog podrijetla, niti reći, da su svojina kojeg drugog naroda”.¹⁵ Slično je, u vezi pleterne ornamentike, tvrdio već i don Frane Bulić, koji kaže da ju se ne smije smatrati “(...) privatnom osebujštinom ma bilo kojega naroda, nego razvijenijom kompozicijom motiva koji se već u jednostavnijoj osnovi pojavljuju za prvih vjekova starokršćanske umjetnosti (...)”.¹⁶

Karaman se ne priklanja niti jednoj od tada prevladavajućih teorija o podrijetlu ranosrednjovjekovne umjetnosti (orijentalna, antička, barbarska) i također naglašava da “(...) u stanovitim slučajevima ne treba da općenita srodnost stila ili uporaba jednakih ornamentalnih motiva u umjetničkim proizvodima raznih krajeva bude u direktnoj, sukcesivnoj, genetičkoj ovisnosti”.¹⁷ Ovakva je tvrdnja važna jer se u okviru kulturnopovijesnog pristupa arheološki nalazi (pa tako i umjetnički predmeti) najčešće objašnjavaju putem homologija pa shodno tome i distribucija sličnih nalaza u različitim krajevima u vidu difuzije i migracija.¹⁸

Nekoliko godina kasnije, 1929., postavljao se Meštrovićev spomenik Grguru Ninskom na splitskome Peristilu. Tom iznimno politiziranom događaju s velikim nacionalno-ideološkim nabojem, koji je bio u središtu zanimanja široke javnosti,¹⁹ Karaman je pristupio strogo znanstveno te u svome osvrtu na tu temu između ostaloga piše: “Današnjem se historičaru usto događa, da i nehotice projicira savremene težnje i borbe svojeg naroda u davna vremena i prema tome udešava svoj sud; iako su u tim dalekim vremenima druge prilike vladale, drugačije se zadaće imale rješavati i drugačije se poteškoće imale svladavati”.²⁰

15 Ljubo Karaman, Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*), sv. XLIV, Split 1921., str. 8. Naglasak je izvoran.

16 Bulić, *Hrvatski spomenici*, str. 17.

17 Karaman, Zlatni nalaz, str. 14.

18 Trigger, *A history*, str. 308.

19 Radovan Ivančević, Ljubo Karaman – mit i stvarnost. O djelovaju “domaće sredine” prema stvaralaštvu Ljube Karamana, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (dalje: *Radovi IPU*), sv. 11, Zagreb 1987., str. 188-192.; Ivana Nina Unković, Odras nacionalne ideologije i kulturnog nacionalizma u djelima Ljube Karamana, *Baština*, sv. 35, Split 2009., str. 266-268.

20 Ljubo Karaman, O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu, u: *Ljubo Karaman. Odabrana djela*, Split 1986., str. 659.

U sličnom smislu piše i dvadesetak godina kasnije, kada kritizira objašnjavanje pleterne skulpture u okviru nacionalne kulture (Šeperovo, na čiji se rad izravno osvrće, ali i općenito), naglašavajući da je već takav temeljni stav "(...) pogrešan i nepovijestan, jer prenosi današnje težnje i prilike u davna vremena. U ranome srednjem vijeku umjetnost se ispoljava regionalno, a ne nacionalno".²¹ Premda proučavanje povijesti ne može biti u potpunosti objektivno, niti znanstvenik imun na utjecaje vlastitoga vremena,²² važna je svijest o tome problemu, koju Karaman ističe već krajem dvadesetih godina 20. stoljeća i ponavlja u nešto kasnijem radu, u vrijeme kada se općenito čvrsto vjeruje u mogućnost rekonstrukcije prošlosti i nepobitnost dokaza u vidu arheoloških nalaza.

Kritizirajući, pak, teze čeških arheologa o "praškoj keramici" i njihovo vezivanje iste isključivo uz Slavene, navodi: "Kulturne grupe i skupine srodnih predmeta ne javljaju se i ne izivljavaju se u ranom srednjem vijeku uvijek u okviru jednog etničkog elementa".²³ Dodaje i da, ako se takav materijal nađe tamo gdje "(...) je slavenski živalj vjerojatan, nije ništa na putu, da taj materijal držimo kulturnom ostavštinom Slavena; (...) Ali isto tako ukoliko se takav materijal nađe u kraju i vremenu, u kojima doseoba Slavena nije dokazana odnosno nije vjerojatna, nema razloga forsirano pripisivati taj materijal Slavenima".²⁴

Ovdje ću stati, jer primjera je još mnogo. Važno je svakako barem naznačiti i općeniti kontekst europske arheologije u vrijeme nastanka citiranih radova.²⁵ Tako su upravo dvadesete godine 20. stoljeća kada Gustaf Kossinna definira tzv. *Siedlungsarchäologie*, prema kojoj se jasno odijeljena kulturna područja poklapaju s određenim narodima, odnosno plemenima, a za njihovo razgraničenje služe pojedinačni predmeti.²⁶ Uskoro zatim izlazi i nadogradnja ove teorije u vidu kapitalnog djela V. G. Childea *The Danube in Prehistory*, u čijemu se predgovoru jasno definiraju kulturne grupe, odnosno arheološke kulture.²⁷ Tim smjerom arheologija čvrsto nastavlja sve do šezdesetih godina 20. stoljeća

21 Ljubo Karaman, Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti, *SHP*, ser. III, sv. 2, Zagreb 1952., str. 95.

22 Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, sv. 41, Zagreb 2009., str. 35.

23 Ljubo Karaman, Glose nekim pitanjima slavenske arheologije, *VAHD*, sv. LIV, Split 1952., str. 69.

24 Isto, str. 69.

25 Za opsežan pregled razvoja arheologije u kontekstu povijesti toga perioda usp. Trigger, *A history*, str. 211-313. Kako se nacionalna ideologija, u tome periodu u punoj snazi, odražavala na šire djelovanje Lj. Karamana nedavno je opširnije obrađeno u: Unković, Odras nacionalne ideologije, str. 263-282.

26 Usp. Trigger, *A history*, str. 235-241. Upravo suprotno, da se ne mogu donositi dalekosežni zaključci na temelju pojedinačnih predmeta, piše Ljubo Karaman, Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije, *Peristil*, sv. 1, Zagreb 1954., str. 44.

27 Vere Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929., str. v-vi.

i pojave procesualizma (pa i kasnije), čime je započelo preispitivanje kulturnopovijesnog pristupa.²⁸

Unatoč svemu ranije navedenome, gledajući u cjelini, djelo Ljube Karamana također predstavlja primjer takvoga, kulturnopovijesnog, pristupa. U konačnici, ograničeno je granicama koje mu je odredilo vrijeme (u slobodnoj parafrazi poznate Wölflinove misli, na kojoj se temelji i naslov ovoga rada).²⁹ Duh vremena unutar kojega djeluje očit je i iz posljednjeg citata, u kojemu se vidi da je onaj čvrsti, nepobitni, dokaz upravo pisani izvor. To je vidljivo na mnogim mjestima i u drugim njegovim radovima.³⁰ Svoje teze postavlja unutar historiografskog okvira, tada definiranog Šišićevom sintezom iz 1925.,³¹ i njemu podređuje vlastite zaključke, premda su ovdje navedene misli i druge njima slične često s historiografskim zaključcima u nesuglasju, ponekad i u suprotnosti. Također, Karamanov pogled na kulturu je vrlo tipičan za to vrijeme, s trodiobom na periode nastanka, cvata i dekadencije. Kod “starohrvatske/dalmatinsko-hrvatske kulture” to su kasno 8. stoljeće kao vrijeme pojave, 9. i 10. stoljeće kao vrijeme punog procvata, odnosno 11. st., kada prilozi u grobovima polagano nestaju i kultura “obamire”.³² Opet, i taj je pogled podređen pisanim izvorima – “starohrvatska kultura” traje dok traje i narodna vladarska dinastija. Na kraju tu je i izravno povezivanje materijalne kulture i etniciteta i jasno isticanje etničkih, a ne samo vremenskih, odrednica pojma “starohrvatski”. Tako crkva Sv. Donata u Zadru nije starohrvatska, “(...) jer je građen oko god. 805., kada je Zadar bio sasvim romanski grad”, a Hrvati nisu dalmatinske gradove “(...) u vrijeme svojih narodnih vladara još bili etnički asimilirali”.³³ Na sličan su, pak, način naušnice pronađene u okolici Buzeta u Istri i datirane popratnim novcem u 11. st. “(...) dokaz, da je naš narod vrlo rano bio prekoračio historijsku granicu hrvatske države, rijeku Rašu”.³⁴ Takvo viđenje Karaman je možda najjasnije istaknuo u osvrtu na vijest Tome Arhiđakona o sluzi kojega je splitski nadbiskup

28 Za općeniti pregled usp. Trigger, *A history*; Ian Hodder – Scott Hudson, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, 3. izdanje, Cambridge 2003.

29 “Ni najoriginalnija darovitost ne može prijeći granice koje joj određuje datum rođenja. Nije sve moguće u svako doba, a određene misli mogu se misliti samo na određenim stupnjevima razvoja” (Heinrich Wölflin, *Temeljni pojmovi povijesti umjetnosti: problem razvoja stila u novijoj umjetnosti*, prir. Milan Pelc, Zagreb 1998., str. 6).

30 Karaman, Zlatni nalaz, str. 16; Isti, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji, *Starinar*, sv. 3, Beograd 1924.-1925., str. 44; Isti, *Iz kolijevke*, str. 46.

31 Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

32 Ljubo Karaman, Iskopine društva “Bihaća” u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 268, Zagreb 1940., str. 36.

33 Karaman, *Iz kolijevke*, str. 46.

34 Isto, str. 119.

Lovro bio poslao u Antiohiju da izuči zlatarski zanat, a koju ne smatra osobito važnom za objašnjenje podrijetla nakita u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, jer: “Starohrvatski nakit javlja se, naprotiv, mnogo ranije, u IX i X vijeku i to isključivo na hrvatskom političkom i etničkom teritoriju”.³⁵

Zaključno bih rekao da je sasvim razumljivo za Karamana da piše unutar kulturnopovijesnog okvira, prevladavajućeg u njegovo vrijeme u cijeloj Europi, i da njegovi rezultati u konačnici odražavaju taj duh. To nikako nije kritika, dapače, neizmjerne su njegove zasluge primjerice za prvu sistematizaciju materijala iz ranosrednjovjekovnih groblja u Dalmaciji,³⁶ kritiku i odbacivanje romantičarskih pogleda na predromaničku arhitekturu i skulpturu i davanje znanstveno potkovanog prijedloga o njihovom podrijetlu i nastanku,³⁷ brojne osvrte na suvremenu mu literaturu, afirmaciju ranosrednjovjekovnog razdoblja u Hrvatskoj uopće, itd. Pogotovo uzevši u obzir vrijeme u kojemu piše i tadašnje stanje istraženosti.

Na tim se temeljima razvila hrvatska srednjovjekovna arheologija, no šteta je što se u narednim desetljećima nisu uočile, afirmirale i nastavile i one misli kojima je Karaman bio podosta ispred svoga vremena, od kojih sam neke ovdje naveo.³⁸ Ne samo o etnicitetu, već i o umjetnosti uopće, važnosti izlaska iz kabineta i neposrednog rada s materijalom, brizi za baštinu i spomenike, i mnoge druge.³⁹ Umjesto toga, najčešće se čvrsto držalo njegovih tipoloških skupina i datacija kao nepobitnih činjenica, čak i kada se pokazalo da više nisu održive.⁴⁰ Neke su od njih, doduše, opovrgnute ili barem korigirane i dopunjene još tijekom Karamanova života, za druge je trebalo više vremena. Pojedini znanstvenici od njih ipak nisu odustali čak ni kada su većinski odbačene, a “starohrvatski” koncept prevladavajuć je, premda zapravo suštinski nedefiniran, i danas. Za nadati se je da će zaživjeti i neke od ovdje navedenih Karamanovih misli.

35 Ljubo Karaman, Starohrvatsko groblje na “Majdanu” kod Solina, *VAHD*, sv. LI, Split 1930.-1934., str. 96.

36 Karaman, Iskopine društva “Bihaća”, str. 1-44.

37 Karaman, *Iz kolijevke*, str. 9-117.

38 Neke od njih istaknute su u Rapanić, Pedeset godina poslije, str. 9-24, također sa sličnim zaključkom, no bez posebnog odjeka i nakon toga rada.

39 Usp. Ivančević, Ljubo Karaman – mit i stvarnost, str. 187-197.

40 Usp. Ivo Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik*, ur. Ivan Erceg – Anđela Horvat – Ive Mažuran – Mate Suić, Zagreb 1980., str. 113-114; Miljenko Jurković, O “podrijetlu” Karamanove teze o podrijetlu predromaničke skulpture, *Radovi IPU*, sv. 11, Zagreb 1987., str. 204.

Goran Bilogrivić

Croatian national medieval archaeology up to mid-twentieth century – ideas of the future burdened with time

SUMMARY

Early medieval archaeology in Croatia, more precisely “national” often referred to as “old Croatian”, begins its development in 1885 with the finding of the railway track through Gajnjača, the peak where site Kapitul is located, near to the Knin fortress. The merit for these first excavations and affirmation of our early medieval archaeology in general go primarily to friar Lujo Marun, who in the next few decades researched several localities, gathered a significant collection of findings and along with his collaborators presented them in the First museum of Croatian artefacts and the journal *Starohrvatska prosvjeta*. The society Društvo Bihać acts on the Split area helmed by don Frano Bulić who already in 1888 published a fundamental book for further researching these monuments. After this pioneer phase up until mid-twentieth century commenced a crucial period for the aspect of typology, chronology and material interpretation, where the leading role held Ljubo Karaman who established a general framework which is very much current and even prevalent nowadays. In his works, from the earliest about the jewellery from Trilj, as well as theoretical discussions from the beginning of 1950s one can find many ideas and reflections that were in some way ahead of their time and in theoretical – interpretational sense practically in sync with today’s contemporary views of the European and American medieval studies. However, his final results and conclusions remained firmly within the culture-historical frame. They are precisely the bases for the later development of the “national” archaeology and from them the research seldom deviated, they were diligently (sometimes even brusquely) defended. From the aspect of modern medieval studies it is interesting to note the dichotomy of the typological – chronological frame that basically still lives on and the idea that stayed in the background but could have been the foundation for great progress in terms of interpretation.

Keywords: medieval archaeology, Early Middle Ages in Croatia, Ljubo Karaman, old Croatian culture, ethnicity in Early Middle Ages

Lucijana Lasić-Nekić

REGULIRANJE PROSTORA DALMATINSKIH SREDNJOVJEKOVNIH KOMUNA: PRIMJER DUBROVNIKA

Autorica na primjeru srednjovjekovne dubrovačke komune opisuje kojim se principima ona mogla služiti kako bi oblikovala svoj vlastiti distrikt. Stoga se članak bavi problematikom na koji je način komuna percipirala okolni prostor i kako ga je preoblikovala sukladno svojim potrebama namećući određenu koherentnost prostora, odnosno nastupajući kao predmoderna država. Rad polazi od pretpostavke kako je srednjovjekovna mreža društvenih odnosa usko povezana s određenim prostorom i prostornim smještajem, što bi značilo kako je srednjovjekovni prostor društveno reguliran.

Ključne riječi: Dubrovačka Republika, srednji vijek, grad-država, vlastela, prostor, ideologija

Uvod

Historiografija je već odavno postala svjesna specifičnosti percipiranja prostora srednjovjekovnog čovjeka. Ta se (danas gotovo neshvatljiva) čovjekova uronjenost u prirodu pokušava dokučiti raznim rastakanjem sačuvanih jezičnih oblika, koji u sebi sadržavaju djelić percepcije srednjovjekovne ljudske svijesti. No izuzev topografske problematike koja jest zastupljena u hrvatskoj historiografiji, ostaje izazov uključiti i primijeniti recentnija istraživanja strane historiografije na proučavanje prostora srednjovjekovne Hrvatske. Namjera mi je ovdje istaknuti kojim su se principima srednjovjekovne komune mogle služiti kako bi oblikovale vlastiti prepoznatljivi distrikt. Tim putem istraživanja moguće je predočiti na koji je način komuna percipirala okolni prostor i kako ga je preoblikovala sukladno svojim potrebama namećući određenu koherentnost prostora, odnosno nastupajući kao predmoderna država. Pitanja kako je ideja srednjovjekovnog grada-države utjecala na definiciju i strukturu prostora te kako se srednjovjekovna država snalazila s problemom upravljanja prostorom i društva van zidina jest promatranje problema na makrorazini. Drugi

korak za dobivanje potpunije slike jest mikrorazina ili ispitivanje na koji je način komunalni institucionalni okvir dopirao do seljaka. Takav kut promatranja iziskuje proučavanje iskorištavanja zemlje koje je imalo jedan dublji utjecaj na prostor, na društvene odnose, ali i na upravljačke strukture.¹ No zbog ograničenog opsega rada ovdje ću se baviti pitanjima makrorazine promatranja oslanjajući se na primjere srednjovjekovne dubrovačke komune.

Potrebno se ukratko osvrnuti na upotrebu termina države u radu. U historiografiji se odveć dugo vode rasprave o primjerenosti uporabe tog termina za srednjovjekovno razdoblje. Ipak zbog nepostojanosti drugog primjerenijeg termina, spomenuti će se upotrebljavati u ovom radu; termin države upotrebljavat će se također i zbog činjenice da ideja srednjovjekovnog dubrovačkog grada-države u sebi sadrži klicu modernih država. Dakle nastojat će se pokazati na nekoliko segmenata kako je dubrovačka komuna u razdoblju kasnog srednjeg vijeka funkcionirala kao predmoderna država. Pritom je početna točka razmatranja kako je sama srednjovjekovna dubrovačka vlast (elita) predstavljala "točku ujedinjenja između institucionalnog aspekta organizacije moći, ideološkog aspekta koji se bavi legitimacijom svoje funkcije *vis-à-vis* podanika i aspekta discipline povezanog s utvrđivanjem kolektivnog ponašanja podanika".²

Rad je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu će biti govora o ideologiji dubrovačke srednjovjekovne vlastele te će se kroz tu perspektivu promatrati njihov odnos prema okolnom teritoriju. Nakon razmatranja ideološkog segmenta dubrovačke srednjovjekovne vlasti u drugom dijelu rada prikazat će se kako je ideologija preko zahvata državnih poluga vlasti zadirala u konkretan prostor srednjovjekovnog dubrovačkog distrikta.

Ideologija dubrovačkoga plemstva

Kakve je to obrasce društveno-gospodarskog uređenja dubrovačka komuna pokušala nametnuti u svoj neposredni okoliš van zidina grada? Pritom treba krenuti od činjenice kako širenje vlasti na okolni prostor počinje tek u trenutku kada postoje snažne institucije vlasti koje mogu nadzirati veće područje.³ Osvrćući se na upravo postavljeno

1 Robert A. Dodgshon, *The European Past: Social Evolution and Spatial Order*, Hampshire – London, 1987., str. 186.

2 Pierangelo Schiera, Legitimacy, Discipline, and Institutions: Three Necessary Conditions for the Birth of the Modern State, u: *The Origins of the State in Italy 1300-1600*, ur. Julius Krushner, Chicago – London 1995., str. 30.

3 Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode: dubrovačka vastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik 1999., str. 83.

pitanje, želim istaknuti kako se od 1332. godine, kada je ozakonjena ustaljena praksa biranja članova u Veliko vijeće nasljednim putem, pojam dubrovačke komune (*communitas*) odnosi isključivo na vlast vlastele. O ideologiji dubrovačke vlastele piše Zdenka Janeković Römer u knjizi *Okvir slobode*. Autorica razrađuje konstruirani mit koji je opravdavao društvenu podjelu i politički monopol vlastele koji su spajanjem “povijesnih činjenica, legendi i političke teorije humanizma i renesanse”, stvorili konzistentnu vladajuću ideologiju.⁴ Takva idealizirana slika mogla je moralno opravdati zatvaranje političkih tijela za ostale građane, također se napajajući na uvjerenju da je upravo takva vladavina izvor društvene sloge, slobode i sigurnosti. Jačinu tadašnje propagande osjeća i današnjica kojoj nije strano dubrovačku vlastelu opisati kao požrtvovnu, domoljubnu s osjećajem dužnosti i predanosti općem dobru, unatoč tome što je historiografija upoznata i s nizom suprotnih primjera pa je i tadašnja stvarna slika donekle bila u raskoraku sa zamišljenom koncepcijom.⁵ No činjenica jest da je takva moralna tradicija stvorila svojevrsnu svijest o političkoj odgovornosti pa nije trebalo čekati dugo da se vlastela izjednače s komunom, kasnije Republikom. Dakle u periodu teritorijalnog širenja Republike vlastelu je potrebno promatrati kao nosioce ideje grada-države koju su svjesnom intervencijom u prostoru ucrtavali obrise svoje vlasti. Osim konkretnih mjera oko mjerenja i podijele zemljišta među samom vlastelom i istaknutim građanima te brige oko zasađenih kultura kao i odnosa sa seljacima, Ana Marinković je u radu o teritorijalnom širenju pokazala kako su vlastela imala dobro razrađen sustav simboličkih mehanizama reprezentacije vlasti. Autorica je pritom najveću pažnju posvetila jednom od takvih najneposrednijih mehanizama, tj. širenju kulta glavnog dubrovačkog sveca zaštitnika Sv. Vlaha. Tako je dubrovačka vlast u drugoj polovini 13. stoljeća Lastovo pripojila svom teritoriju, obećavši lokanom stanovništvu poštivanje autonomije. U tom su trenutku Lastovljani imali duboko ukorijenjen kult Kuzme i Damjana o čemu, osim te crkve, svjedoče i pečati zajednice. No odmah po dolasku dubrovačka vlast gradi crkvu Sv. Vlaha i to “na obronku brda iznad mjesta Lastova” što bi značilo da crkva “nadgleda (simbolički i doslovno) čitavo naselje”.⁶ Drugi zahvat dubrovačke vlasti bilo je zadiranje u lastovsku autonomiju, tj. Lastovski statut, kada je 1363. godine unesena odredba imuniteta dužnika tri dana prije i poslije

4 Isto, str. 13.

5 Isto, str. 170-176, 186, 257.

6 Ana Marinković, Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika, *Anali Dubrovnika*, sv. 45, Dubrovnik 2007., str. 221.

blagdana Sv. Vlaha.⁷ Nesumnjivo su važni datumi gradnje crkvi Sv. Vlaha. Takav primjer moguće je pronaći na Mljetu koji je već od 1345. godine pod dubrovačkom upravom, no sve do 1410. godine njime je upravljao opat samostana Sv. Marije na Jezeru. No 1410. godine šipanski knez postaje mljetski upravitelj, a upravo u tom trenutku utemeljuje se župa Sv. Vlaha na Mljetu čija je crkva samo prizidana uz dotadašnju Sv. Pankracija. Kao i na Lastovu župnik Sv. Vlaha bio je kancelar i notar.⁸ Dakle kako autorica zaključuje, što je “dubrovačka država imala razrađeniju državnu upravu, to su savršeniji bili mehanizmi simboličke reprezentacije vlasti, među kojima se ističe strategija širenja kulta gradskog zaštitnika od defenzivnog čina obilježavanja granica crkvama, sve do razrađenog sustava usađivanja državnog kulta u sjedište uprave, često u simbiotskom obliku župne crkve i kneževa dvora”.⁹

Zanimljivo je kako je teritorijalne zahtjeve dubrovačka komuna opravdavala pozivajući se i na očuvanu tradiciju o svojoj “djedovini”, a jedna od tih tradicija, pa možda čak i najvažnija, bila je vezana za prostor Konavala. Ipak, ukoliko se uzme u obzir lakoća s kojom su se proširili na zapad, područja na istoku koja je trebalo “vratiti” Gradu pokazala su se daleko tvrdim orahom. Važan dio tih napora predstavljali su i diplomatski manevri, slanje izaslanika na bosanski, ugarski, raški te carigradski dvor u želji za teritorijalnim širenjem na konavoski prostor.

Kako bi napokon zauzela Konavle, dubrovačka se vlast, kao važnim argumentom u pregovorima, pozivala na povijesno dubrovačko pravo utemeljeno na epidaurskoj tradiciji. Takvoj diplomatskoj igri izrazito je poslužila humanistička metoda isprepletena politikom, pa se u književnosti, kronikama i likovnim prikazima očituje, temeljena na stvarnosti, epidaursko-dubrovačka tradicija obogaćena i drugim antičkim i kršćanskim legendama.¹⁰ To je poslužilo i vlasteli koja je svojim konačnim oblikovanjem tražila potporu za učvršćenje podjele u društvu. No jednako je tako poslužilo i političkoj propagandi Republike prilikom polaganja prava na epidaurski ager u kojem su rimski veterani nekoć imali posjede. Stoga je zanimljiv nastup dubrovačkih izaslanika u pregovorima jer su oni nastupali kao da se vraćaju na svoju djedovinu, a da je odjek propagande bio snažan, najbolje govori činjenica

7 Na ist. mj.

8 Isto, str. 223-224.

9 Isto, str. 232-233.

10 Zdenka Janeković, Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, ur. Vladimir Stipetić, Dubrovnik 1998., str. 34.

kako su lokalne vojvode iz zaleđa (i prije dubrovačkog stjecanja) priznavale Konavle kao dubrovačku baštinu.¹¹

Vlastela se trudila da njihova ideja, ideja odabranih odličnika koji imaju svetu dužnost voditi Grad, bude osjetna u svakoj pori srednjovjekovne svakodnevnice. Tako je u radu Nella Lonze o izbornom postupku Dubrovačke Republike vidljivo da je i ta strogo ritualizirana forma izborne prakse “izbornoj prigodi davala ne samo ritam i sklad, već je istodobno umješno pridonosila ideji državnog poretka i tradicije”.¹² Jednaku su energiju koristili da taj svoj društveni položaj, s jasno vidljivim povlasticama u odnosu na ostale stanovnike, objasne ne samo vlastitim podanicima nego i drugima van granica svoga grada-države. Tako je Lovro Kunčević, analizirajući koja je sve značenja i promjene imao pojam *libertas* u kasnosrednjovjekovnoj Dubrovačkoj Republici, došao do zaključka kako u drugoj polovini 14. stoljeća *libertas*, nakon Višegradskog sporazuma s Ludovikom Velikim, poprima “snažne republikanske i aristokratske konture”. Tada sloboda nije podrazumijevala samo “odsustvo vanjskog utjecaja u vladavini gradom, dakle njegovu faktičnu neovisnost, nego je istovremeno označavala i život pod republikanskim institucijama. Istinska “sloboda” bila je moguća samo u republikanskom poretku, koji je kroz svoje institucije omogućavao većini ljudi da žive u sigurnosti i miru, a privilegiranoj vlasteoskoj manjini i nešto mnogo više – da svoju “slobodu” realiziraju kao *cives* kroz sudjelovanje u političkom životu grada”.¹³ Krajem 14. i u 15. stoljeću *libertas* “postaje motivom koji se kroz razne forme srednjovjekovne ‘javne sfere’ poput rituala, književnosti, govorništva ili čak likovnosti (npr. Orlandov kip) predočuje najširim slojevima gradske populacije kao i obrazovanoj europskoj publici”.¹⁴

Ako se prihvati viđenje dubrovačkog plemstva kao jedinog mogućeg nosioca samog pojma dubrovačke komune i kasnije republike, onda bi se problemu prostornog širenja trebalo pristupati s više opreza nego li je to do sada činila historiografija.¹⁵ Stoga je potrebno detektirati dokle je i na koji način ideologija dubrovačke srednjovjekovne vlastele mogla sezati u prostor, namjerno ga mijenjajući.

11 Isto, str. 34-35, 39.

12 Nella Lonza, Izborni postupak Dubrovačke Republike, *Anali Dubrovnika*, sv. 38, Dubrovnik 2000., str. 2.

13 Lovro Kunčević, O dubrovačkoj *libertas* u kasnom srednjem vijeku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 46, Dubrovnik 2008., str. 16-17.

14 Isto, str. 17.

15 Tu se prvenstveno misli na historiografiju koja je pokušavala objasniti razičite vidove svakodnevnog života srednjovjekovne Dubrovačke Republike pa se problemu teritorijalnog širenje komune/republike samo usputno bavila. Za primjer vidi: Dragan Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, Zagreb 1955.; Josip Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, Dubrovnik 1970.

Podjela zemljišta kao primjer institucionalizacije vlasti dubrovačke vlastele u prostoru

S obzirom na oskudnost izvora vrlo je teško u potpunosti otkriti kakvi su bili društveni odnosi i narav zemljišnih posjeda na okolnom teritoriju prije no što su postali dijelom Dubrovačke Republike.¹⁶ No utvrditi kakvo je zemljište bilo prije te kakav je imalo status nakon što je Republika novu stečevinu provela kroz svoje zakone i odredbe ipak ostaje važno kako bismo razumjeli kako je srednjovjekovni grad-država utjecao na definiciju i strukturu prostora. Težeći tom cilju potrebno je imati na umu da sačuvane odredbe, zakone i proglase koje je dubrovačka vlada upućivala u nove stečevine ne možemo uzimati zdravo za gotovo pri opisivanju ondašnjeg društva. Naime pri analizi intervencija dubrovačke vlade u određeni prostor treba imati na umu da nijedan “administrativni sistem nije sposoban predočiti bilo koju postojeću socijalnu zajednicu osim kroz (...) uvelike shematizirani proces apstrakcije i pojednostavljenja”.¹⁷ Pritom se to nije događalo jer je administraciji nedostajalo činovnika, već zato što je ljudska stvarnost odveć kompleksna da bi se mogla svesti na jednostavnu birokratsku formulu. Zato sačuvane odredbe treba promatrati kroz prizmu njihove svrhe jer “državni činovnici nisu imali interesa – niti su ga trebali imati – u opisivanju cijele društvene stvarnosti”.¹⁸ Kako je glavna briga (pred)modernih država bila na koji način doći do poreza i vojnika te kako zadobiti političku kontrolu nad vlastitim teritorijem,¹⁹ onda je upravo i to bila glavna briga onih koji su sakupljali podatke s novostečenih zemalja Dubrovačke Republike.

Historiografija koja se dosada bavila teritorijalnim širenjem ili zemljoradnjom srednjovjekovne Dubrovačke Republike prodor vlastele u okolni teritorij promatrala je kao nužnost preživljavanja Grada koji se svojom okolicom nije, pored razmjene hrane, previše ni bavio. Tako Dragan Roller u svojoj djelu o agrarno-proizvodnim odnosima navodi da “Grad nije mogao da se prehranjuje s vlastitog zemljišta”, ali se “stanje malo popravilo, kad su pod dubrovačku vlast pali Primorje, i Konavle, u kojima su Dubrovčani posjekli sve vinograde i

16 Roller, Agrarno-proizvodni odnosi; Frano Glavina, *Dubrovački gospari i pelješki kmetovi*, Dubrovnik 2010.; R. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka, *Spomenik srpske kraljevske akademije*, sv. 66, Zemun 1926., str. 1-121; Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*.

17 James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven – London 1998., str. 22.

18 Isto, str. 22.-23.

19 Isto, str. 23.

odredili, da se sije žito”.²⁰ Pa iako je Gradu trebala okolica zbog hrane, autor zaključuje kako je zemljoradnja imala samo “dopunski karakter, ona je dolazila iza trgovine, moreplovstva i bankarstva, bila je oštro ograničena prirodnim uslovima, škrtošću tla, te je u tom pogledu bila još u nepovoljnijem položaju od zanata, koji su se pomagali sirovinama dovezenim trgovačkom djelatnošću izvan”.²¹ Naime autor inzistira kako je osnovna “ekonomska funkcija grada, posrednička trgovina” koja je čak uvjetovala “i razvoj proizvodnih odnosa u agraru”.²² No čini mi se kako je takav pristup polazio od krivih pretpostavki te je u tom kontekstu moguće na drugačiji način tumačiti odredbe koje su regulirale zatečene zemljišne na novostečenim zemljama.

Želim istaknuti kako već sama činjenica da je širenje dubrovačkog srednjovjekovnog teritorija bio dugotrajan proces, koji nije išao glatko i trajao je od 14. pa do prve polovine 15. stoljeća, ne ide u prilog tezi da je posjedovanje zemlje tek dopunski karakter srednjovjekovne dubrovačke svakodnevnice. Koliko je bila vrijednost okolnog teritorija, tj. same zemlje najbolje govori istraživanje Josipa Lučića. Naime autor je, istražujući prošlost dubrovačke Astoreje, uočio zanimljive momente kupovanja zemlje među vlastelom do 1366. godine. Autor je utvrdio kako je zemljišni posjed nekih ograna dubrovačkih vlasteoskih rodova u najvećoj mjeri prešao u ruke određenih članova dubrovačke vlastele pa se zbog “tih i drugih razloga” formira “u ovom razdoblju sloj veleposjedničke vlastele”.²³ Kako bi saznao koliko je zemlje imao taj veleposjednički sloj, autor je približnu veličinu posjeda izračunao prema uloženom novcu. Tako članovi roda Bona od 1310. do 1343. godine kupuju zemlju u vrijednosti od 3510 perpera. Pritom je J. Lučić na temelju poznate cijene zemlje (40 perpera za 1 solad zemlje) zaključio kako je na primjer rod Bona kupio 87,7 solada zemlje.²⁴ Autor dalje navodi brojne druge primjere kupovine i prodaje zemlje među dubrovačkom vlastelom, a možda je najilustrativniji primjer članova roda Mance koji su do 1366. godine potrošili najmanje 8780 perpera na kupovinu zemlje!²⁵ Pribroje li se tome još i rezultati Irmgard Mahnken (koje autor donosi u svojoj knjizi) po kojim se vidi da je sva vlastela koju je Lučić uvrstio u veleposjednike u tom trenutku najutjecajnija te koja početkom 14.

20 Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 7 (uzeti s oprezom autorove tvrdnje o vinogradima).

21 Na ist. mj.

22 Isto, str. 7.

23 Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, str. 49.

24 Isto, str. 52.

25 Na ist. mj.

stoljeća iz svojih redova daju knezove i članove Malog vijeća,²⁶ jasno se otvara pitanje o važnosti posjedovanja zemlje.

S time na umu otvara se mogućnost drugačijeg razmatranja teritorijalnog širenja i zemljoradnje. Na koji je način Republika stjecala i dijelila novostečeni teritorij?

Nakon prolaska kroz niz diplomatskih peripetija s vladarima i plemićima zaleđa koji su posjedovali određeno zemljište (1357. darovnica cara Stefana Uroša IV. za područje Gornje Astoreje, povelja bana Stjepana Kotromanića 1333. za Pelješac, 1399. darovnica kralja Stjepana Ostoje za Slansko primorje, dobivanje Konavala u tri navrata: dio Sandalja Hranića 1419., Pavlovićev dio grada Sokola 1423., pa Pavlovićev dio Konavala 1426.) za koje je Republika bila zainteresirana izabirana je komisija s članovima koji nisu imali vlastitog interesa za tu zemlju i koja je potom izlazila na teren "izvidjeti" situaciju.²⁷ To mjerenje i izviđanje terena moglo je potrajati i nekoliko godina jer bi vlastela nerijetko bila ometana političkim peripetijama s nekadašnjim vlasnicima koji su im tu zemlju i predali. Nakon točnog utvrđivanja granica posjeda slijedila bi podjela zemlje. Vlastela i odabrani građani dobivali bi dijelove zemlje jednake po vrijednosti.²⁸ Tako je konkretno zemlja u Astoreji bila podijeljena na 24 desetine (*decene*), a svaka se desetina sastojala od deset dijelova. Svaki se deseti dio (*pars, parte*) mogao dijeliti na polovice (*parte meça*) i četvrtine (*quarta, parte quarta*).²⁹ D. Roller kao ključ podjele zemlje, na primjeru Astoreje, iznosi kako su svi odrasli pripadnici vlastele dobili po jedan dio. Sinovi koji nisu glava obitelji dobili bi po pola dijela, a nedorasli (nepunoljetni) po četvrtinu. Zanimljivo je da su prvih šest desetina od brda Ljute do Vrela u Mlinima dobili i određeni pučani, i to na način da su u šestoj desetini dobili svi po jedan cijeli dio, a u ostalim većinom po pola.³⁰ Ovakav ključ podjele, s nekim izmjenama, odnosio se na gotovo sve nove stečevine koje su dijeljene na broj desetina diktiran veličinom teritorija. Činjenica da određeni pučani dobivaju zemlju prilikom podjele nije previše zaintrigirala povjesničare koji su se bavili ovom temom.³¹ Može se pretpostaviti kako ključ podjele za pučane i vlastelu nije bio isti. Naime prilikom podjele Slanskog Primorja odlučeno je da je vanbračnoj djeci zabranjeno davati zemlju, no ako su stanovali kod oca "mogla im se dodijeliti

26 Isto, str. 57.

27 O tome govori D. Roller na primjeru podjele zemlje u Astoreji. *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 44.

28 Ideju podjele zemlje jednake po vrijednosti ističe Miloš Blagojević u svom djelu *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1970. Naime, cijelo je djelo nastalo na primjerima dubrovačkog srednjovjekovlja.

29 Isto, str. 47.

30 Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 49-50.

31 Vidi bilješku 17.

zemlja prema odluci, koja je vrijedila za podjelu zemlje pučanima". Tada se vlasteli podijelilo 290 dijelova, a na 40 kuća pučana trebalo se "podijeliti svega 40 dijelova".³²

Osim spomenute podijele novostečenog teritorija još je zanimljivije kojim je točno mjerama vlastela kontrolirala poljoprivredne kulture. Poznat primjer utjecaja vlade na sadnju poljoprivrednih kultura bila je zabrana sadnje novih vinograda. Budući da je konavosko područje došlo najkasnije pod dubrovačku vlast, konačno 1426. godine, za pretpostaviti je da je vlastela imala uvježban mehanizam rješavanja tog problema. Zbog toga ću se koncentrirati na konavoske primjere iako se takve odredbe mogu pratiti već od 1366. godine kada je Veliko vijeće zabranilo saditi nove vinograde na području Astoreje. Također je i za Slansko Primorje izdana odredba 1399. godine po kojoj se nisu smjeli saditi novi vinogradi, a oni stari bi se čupali ukoliko su bili posađeni na plodnoj zemlji.³³ U Konavlima je zabrana sađenja nove loze ozakonjena 8. siječnja 1423. Odlučeno je kako stara loza može ostati dok traje, ali sadnja nove loze globit će se 200 perpera i biti će počupana.³⁴ Vlasteli i građanima, koji nisu imali vinograda na dobivenim zemljama, ipak je dopušteno posaditi na dobivenim zemljama "na svaku nastanjenu seosku kuću (...) lozu u površini jedne zlatice".³⁵ Konavoski je knez imao zadaću jednom godišnje obići Konavle i vidjeti provode li se vladine odluke o (ne)sadnji vinograda. Godine 1427. bilo je ipak dopušteno svima u prvom i drugom dijelu Konavala zadržati vinograde dokle god traju. Dopustila se sadnja nove loze i onima koji imaju manje od dvije zlatice, ali preko dvije zlatice nisu smjeli saditi.³⁶ Ispočetka je vlastela dopustila sadnju vinove loze konavoskom povlaštenom sloju (vlastelčići)³⁷ prije nego ih je, ugušivši njihove pobune, pretvorila u obične seljake. Ovakvu kontrolu sadnje, u ovom slučaju vinove loze, D. Roller tumači kao "agrarnu politiku" koja je "išla upravo za tim, da od Konavala načini žitnicu, zabranivši kao i u Primorju sadnju vinograda".³⁸ Radi li se tu zapravo o nečemu potpuno drugačijem?

Iz ovih je primjera najprije moguće iščitati i mehanizme državne vlasti koja je nastojala pojednostavniti, odnosno zamrznuti stvarnost kako bi njome ovladala. U praktičnom smislu to je značilo da su premjeravanje i podjela zemljišta iziskivali ogromne napore i troškove

32 Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 229.

33 Grujić, *Konavli pod raznim gospodarima*, str. 72.

34 Isto, str. 72.

35 Isto, str. 72-73.

36 Isto, str. 73.

37 Na ist. mj.

38 Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, str. 238.

za državnu vlast te je svaki poremećaj u stanju na terenu postavljao pred državne vlasti dvije opcije: ponovna premjeravanja i podjele zemljišta u slučaju da se poremete zasađene kulture, a samim tim i cijeli sklop izračuna o vrijednosti i prinosima s te zemlje te druga opcija prema kojoj su službenici izlazili na teren i nastojali poništavati sve promjene nastojeći očuvati *status quo* nastao prvom podjelom.³⁹ Dakle na tim primjerima moguće je pratiti slijed čije su sastavnice bile ideologija Republike, državni mehanizam koji je počivao na principu pojednostavljivanja stvarnosti i u konačnici prostorna regulacija, odnosno državna intervencija u prostor s dubokim odrazom na krajobrazu.

Zaključak

Ovim kratkim prikazom problema reguliranja prostora dalmatinskih srednjovjekovnih komuna na primjeru Dubrovnika istaknuto je na koje je sve mehanizme i sastavnice potrebno obratiti pažnju da bi se dobila potpunija slika prostornog i krajobraznog uređenja. Problemu je pritom pristupljeno s makrorazine, povezujući ideološku komponentu s načinom intervencije u prostor koji se odvijao posredstvom predmoderne države. Zbog toga je potrebno utvrditi kakvo je zemljište bilo prije nego li je potpalo pod Republiku te kakav je imalo status nakon što je Republika novu stečevinu provela kroz svoje zakone i odredbe. Odnosno, polazeći od toga valja istaknuti kako intervencije u poljoprivredne kulture nisu počivale samo na ideji da je za Republiku zemljoradnja imala tek dopunski karakter. U tim zahvatima moguće je iščitati nastojanja predmoderne države da pojednostavi, odnosno zamrzne stvarnost kako bi njome ovladala. Naravno, uzme li se u obzir kako je tu državu u stvari činila vlastela s jasno definiranim ideološkim sklopom, moguće je i na zahvatima u prostor (preko podjele zemlje, odnosno prihoda s nje) uvidjeti dosege te ideologije koji su ostvareni putem državnog aparata.

No pored daljnjeg istraživanja fokusiranog na tu razinu za potpuniju sliku valjalo bi uključiti i ispitivanje načina na koje je Dubrovnik, srednjovjekovni grad-država, regulirao odnos seljaka i plemića te kako su se te forme društvenih odnosa ocrtavale u prostoru.

39 U prilog toj tvrdnji ide i spomenuta ideja M. Blagojevića kako su vlastela među sobom dijelila dijelove zemlje jednake po vrijednosti, pa se prilikom podjele zemljišta nije vodilo računa samo o površini (*Zemljoradnja*, str. 224). Dakle svaka promjena u poljoprivrednim kulturama može narušiti sveukupnu vrijednost zemljišta koja je određena pri podijeli.

Lucijana Lasić-Nekić

The regulation of space of the Dalmatian medieval communes: the example of Dubrovnik

SUMMARY

Based on the example of the medieval Republic of Dubrovnik the author describes which principles could one medieval commune use to shape its own district. The article begins with the assumption that the medieval net of social relations was tightly bound with a certain space and spatial setting, or rather how the medieval space was socially regulated. Thus the article deals with the issues on how the commune viewed the surrounding area and how did it shape it accordingly to its needs, imposing a certain coherency of the area, or rather acting as a pre-modern state. Hence, the issue is approached from a macro level, combining the ideological component with the way of intervention in the area that was done by virtue of the pre-modern state. Henceforth, the article starts with the assumption that the pre-modern states tries to simplify or “freeze” reality so that it could rule over it. Assuredly if taken into consideration such approach and the fact that this state is comprised by the Dubrovnik nobility with a clearly defined ideological set it is possible to, based on the interventions on the area (through land division or land income), ascertain the ranges of this ideology, that are accomplished through the state apparatus.

Keywords: Republic of Dubrovnik, the Middle Ages, city-state, nobility, space, ideology

SURADNICI:

Dr. Tonija **Andrić**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split

Prof. Goran **Bilogrivić**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Dr. Ivan **Botica**

Staroslavenski institut, Zagreb

Dr. Goran **Budeč**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb

Dr. Tomislav **Galović**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Mr. Kosana **Jovanović**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka

Lucijana **Lasić Nekić**, mag. hist.

doktorandica povijesti, Sveučilište u Zadru, Zadar

Prof. Tomislav **Matić**

Odsjek za povijest, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

Dr. Miona **Miliša**

Odsjek za likovnu kulturu i likovnu umjetnost, Umjetnička akademija u Splitu, Split

Prof. Suzana **Miljan**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb

Prof. Ivan **Missoni**

doktorand povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Antun **Nekić**, mag. hist.

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar

Prof. Dražen **Nemet**

doktorand povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb